SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ
SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245 Print
ISSN 2706 - 719X Online

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ
СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Том
Volume
19 № 3

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

doi

Sumqayıt

2023

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ
SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 19 2023 № 3

Sumqayıt – 2023

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor	**Rüfət Əzizov,** *k.f.d., rektor*
Baş redaktorun müavini	**Elşad Abdullayev,** *dos., rektorun müşaviri*
Məsul katib	**Nigar Isgəndərova,** *prof., kafedra müdiri*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	**Nizami Cəfərov,** *akad. (Azərbaycan),* **Natalia Qaqarina,** *prof. (Almaniya),* **Astan Bayramov,** *prof. (Azərbaycan),* **Sayalı Sadıqova,** *prof. (Azərbaycan),* **Böyükxanım Eminli,** *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).*
Ədəbiyyatşünaslıq	**Şükrü Haluk Akalın,** *prof. (Türkiyə),* **Avtandil Məmmədov,** *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan),* **Fikrət Rzayev,** *prof. (Azərbaycan),* **Rafiq Əliyev,** *prof. (Azərbaycan),* **Məhərrəm Qasımlı,** *prof. (Azərbaycan),* **Sevinc Həmzəyeva,** *dos. (Azərbaycan).*
Tarix **Sosiologiya**	**Daniyal Kedirniyazov,** *prof. (Rusiya),* **Selma Kadir qızı Yel,** *prof. (Türkiyə),* **Kozma Tamas,** *prof. (Macarıstan),* **Adil Baxşəliyev,** *prof. (Azərbaycan),* **Əziz Məmmədov,** *prof. (Azərbaycan),* **Həsən Sadıqov,** *prof. (Azərbaycan),* **Zabil Bayramov,** *prof. (Azərbaycan),* **Şirxan Səlimov,** *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan),* **Matias Dornfeld,** *dos. (Almaniya).*
İqtisad elmləri	**Ziyad Səmədzadə,** *akad. (Azərbaycan),* **Mixail Osipov,** *prof. (Rusiya),* **Vasiliy Bespyatıx,** *prof. (Rusiya),* **Nazim İmanov,** *prof. (Azərbaycan),* **Arif Şəkərəliyev,** *prof. (Azərbaycan),* **Hacıağa Rüstəmbəyov,** *prof. (Azərbaycan),* **Şəfa Əliyev,** *prof. (Azərbaycan),* **Qalib Hüseynov,** *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan),* **Aynurə Yəhyayeva,** *dos. (Azərbaycan).*
Pedaqogika **Psixologiya** **Metodika**	**Aleksandr Korostelyov,** *prof.(Rusiya),* **Fərrux Rüstəmov,** *prof. (Azərbaycan),* **Ramiz Əliyev,** *prof. (Azərbaycan),* **Rüfət Hüseynzadə,** *prof. (Azərbaycan),* **Erde Gabor,** *dos. (Macarıstan),* **Lada Çepeleva,** *dos. (Rusiya),* **Aytəkin Məmmədova,** *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan),* **Fuad Məmmədov,** *dos. (Azərbaycan),* **Sevər Mirzəyeva,** *dos. (Azərbaycan).*

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	**Руфат Азизов,** *д.ф.х., ректор*
Зам. Главного редактора	**Эльшад Абдуллаев,** *доц., советник ректора*
Ответственный секретарь	**Нигяр Искендерова,** *проф., заведующая кафедрой*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	**Низами Джафаров,** *акад. (Азербайджан),* **Наталья Гагарина,** *проф. (Германия),* **Астан Байрамов,** *проф. (Азербайджан)* **Саялы Садыгова,** *проф. (Азербайджан),* **Беюкханым Эминли,** *доц. (отв. ред., Азербайджан).*
Литературоведение	**Шюкрю Халук Акалын,** *проф. (Турция),* **Автандил Мамедов,** *проф. (отв. ред. Азербайджан),* **Фикрат Рзаев,** *проф. (Азербайджан),* **Рафик Алиев,** *проф. (Азербайджан),* **Магеррам Гасымлы,** *проф. (Азербайджан),* **Севиндж Хамзаева,** *доц. (Азербайджан).*

История
Социология

Даниял Кидирниязов, *проф. (Россия),* **Селма Кадир гызы Йел,** *проф. (Турция),* **Козьма Тамас,** *проф. (Венгрия),* **Адиль Бахшалиев,** *проф. (Азербайджан),* **Азиз Мамедов,** *проф.(Азербайджан),* **Гасан Садыхов,** *проф. (Азербайджан),* **Забиль Байрамов,** *проф. (Азербайджан),* **Ширхан Салимов,** *проф. (отв. ред., Азербайджан),* **Матиас Дорнфельд,** *доц. (Германия).*

Экономические науки

Зияд Самедзаде, *акад. (Азербайджан),* **Михаил Осипов,** *проф. (Россия),* **Василий Беспятых,** *проф. (Россия),* **Назим Иманов,** *проф. (Азербайджан),* **Ариф Шекералиев,** *проф. (Азербайджан),* **Гаджиага Рустамбеков,** *проф. (Азербайджан),* **Шафа Алиев,** *проф. (Азербайджан),* **Галиб Гусейнов,** *доц. (отв. ред., Азербайджан),* **Айнура Яхьяева,** *доц. (Азербайджан).*

Педагогика
Психология
Методика

Алесандр Коростылев, *проф. (Россия),* **Фаррух Рустамов,** *проф. (Азербайджан),* **Рамиз Алиев,** *проф. (Азербайджан),* **Руфат Гусейнзаде,** *проф. (Азербайджан),* **Эрде Габор,** *доц. (Венгрия),* **Лада Чепелева,** *доц. (Россия),* **Айтекин Мамедова,** *доц. (отв. ред., Азербайджан),* **Фуад Мамедов,** *доц. (Азербайджан),* **Севар Мирзоева,** *доц. (Азербайджан).*

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief — **Rufat Azizov,** *PhD, rector*
Deputy of Editor in Chief — **Elshad Abdullayev,** *ass.prof., advisor to the rector*
Executive Secretary — **Nigar Isgandarova,** *prof., Head of the Department*

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics

Nizami Jafarov, *acad. (Azerbaijan),* **Natalia Gagarina,** *prof. (Germany),* **Astan Bayramov,** *prof. (Azerbaijan),* **Sayali Sadigova,** *prof. (Azerbaijan),* **Boyukkhanim Eminli,** *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).*

Literary criticism

Shukru Haluk Akalin, *prof. (Turkey),* **Avtandil Mammadov,** *prof. (executive secretary, Azerbaijan),* **Fikrat Rzayev,** *prof. (Azerbaijan),* **Rafig Aliyev,** *prof. (Azerbaijan),* **Maharram Gasimli,** *prof. (Azerbaijan),* **Sevinj Hamzayeva,** *assoc.prof. (Azerbaijan).*

History
Sociology

Daniyal Kedirniyazov, *prof. (Russia),* **Selma Kadir Yel,** *prof. (Turkey),* **Kozma Tamas,** *prof. (Hungary),* **Adil Bakhshaliyev,** *prof. (Azerbaijan),* **Aziz Mammadov,** *prof. (Azerbaijan),* **Hasan Sadigov,** *prof. (Azerbaijan),* **Zabil Bayramov,** *prof. (Azerbaijan),* **Shirkhan Salimov,** *prof. (executive secretary, Azerbaijan),* **Matias Dornfeld,** *assoc.prof. (Germany).*

Economic sciences

Ziyad Samadzadeh, *acad. (Azerbaijan),* **Mikhail Osipov,** *prof. (Russia),* **Vasiliy Bespyatikh,** *prof.(Russia),* **Nazim Imanov,** *prof. (Azerbaijan),* **Arif Shakaraliyev,** *prof. (Azerbaijan),* **Hajiagha Rustambayov,** *prof. (Azerbaijan),* **Shafa Aliyev,** *prof. (Azerbaijan),* **Galib Huseynov,** *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan),* **Aynura Yahyayeva,** *assoc.prof. (Azerbaijan).*

Pedagogy
Psychology
Methodology

Alexander Korostelyov, *prof.(Russia),* **Farrukh Rustamov,** *prof. (Azerbaijan),* **Ramiz Aliyev,** *prof. (Azerbaijan),* **Rufat Huseynzada,** *prof. (Azerbaijan),* **Erde Gabor** *assoc.prof. (Hungary),* **Lada Chepeleva** *assoc.prof. (Russia),* **Aytakin Mammadova,** *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan),* **Fuad Mammadov,** *assoc.prof. (Azerbaijan),* **Sevar Mirzayeva,** *assoc.prof. (Azerbaijan)*

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti
“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 saylı əmrinə əsasən nəşr edilir.
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyata alınmışdır.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.
Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)
https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722
Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет
Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.
Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.
Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)
https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722
С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала
https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az.

Founder: Sumgayit State University
The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.
It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.
It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.
The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)
https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722
Please, see the website https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2023

UOT 81`28 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_4

DƏRƏ ƏLƏYƏZİN ONOMASTİK VƏ ŞİVƏ LEKSİKASI PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN TƏDQİQATLARINDA

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu ORCID
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, professor
aslanbayramov1947@mail.ru

Açar sözlər: *izoqlas, şivə, poetika, onomastika, deportasiya*

Böyük dilçi alim, siyasi xadim, folklorşünas şair Həsən Mirzəyevin bu yaxınlarda anadan olmasının 95 ili tamam oldu. Təntənəli yubiley mərasimində mən də iştirak etdim. Onu tanıyan bir çox ziyalılar ürək sözlərini dedilər. Hətta akademik Nizami Cəfərov onun xarakterini və işgüzarlığını bir feilə bənzətdi.

1998-ci ildə birinci çağırış, 2000-ci ildə isə ikinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçilsə də, ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri kimi elmi araşdırmalar da onu yormazdı. İşinin çox olmasına baxmayaraq kafedrada gözəl mühit yaratmışdır. Bu ənənə indi də davam edir.

Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığının əsas istiqaməti feil bəhsi olsa da, dilçiliyin bu sahəsini başqa tədqiqatlardan fərqli fikirlər, tutarlı elmi faktlarla zənginləşdirməsidir. Onun feil bəhsinə aid araşdırmaları türkoloji dilçilikdə önəmli yerlərdən birini tutur. Bunu mən yox, görkəmli dilçilər də etiraf edirlər. H.Mirzəyevin 354 səhifəlik "Feil" monoqrafiyası haqqında onlarla məqalələr yazılmış, müsbət rəylər bildirilmişdir.

80-ci illərdə H.Mirzəyev araşdırılması gərəkli olan, xalqımızın kimliyini, etnoqrafiyasını, torpağın sahibini, bütövlükdə ərazinin tarixi-coğrafiyasını bildirən və tarixə yaddaşlıq edən onomastik leksikanın araşdırıb elmi cəhətdən öyrənilməsini qarşıya məqsəd qoydu. Xüsusilə Azərbaycan Folklor onomastikasının zənginliyi onun diqqətini cəlb etmişdir. Aşıq şeirində - qoşma və gəraylılarda, eləcə də digər şeir növlərində onomastik leksikanın növləri və poetik-üslubi məqamları, necə deyərlər, onu valeh etmişdir. Bildiyimiz kimi, folklorun bu sahəsi daha geniş və əhatəli olduğu üçün bu qədər material toplamaq, onların funksional növlərini və poetik-üslubi imkanlarını təhlil edib təqdim etmək çox çətin məsələ idi. Ancaq Həsən müəllim bu işin öhdəsindən layiqincə gəldi. Aşıq şeirində işlənən onomastik leksikasının coğrafi arealı, toponim, antroponim, kosmonim, oronim, hidronim və zoonimlərin əks olunması barədə elmi jurnallarda məqalələr çap etdirdi [2, s.28-29]. Daha sonra onun 1997-ci ildə "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" (351 səh.) adlı dərs vəsaiti işıq üzü gördü. Bu vəsaitdə həm də Dərə Ələyəzdə olan kənd adlarının izahı, əhalinin etnik tərkibi və s. haqqında yetərincə məlumat verdi. Rus mənbələrində-inzibati-ərazi bölgüsü kitablarında əks olunan toponimlərlə müqayisələr apardı. Bu tədqiqat işi onun həm də folklora bağlılığını əks etdirən bir hal idi. O, aşıq yaradıcılığının da viridi idi.

Bununla belə, çox olmasına baxmayaraq düşmən tərəfində, erməni tapdağında qalmış Dərə Ələyəzin toponimlərinin araşdırılması da işinin hər zaman Həsən müəllimi düşündürürdü. O, Dərə Ələyəzin toponimiyasını yaddaşlardan toplamaq üçün dəfələrlə İmişli, Salyan, Sabirabad, Saatlı, Xızı rayonlarına səfər etmişdir. 1948-1950-ci illərdə oradan "köçürmə" adı ilə deportasiya olunan, daha sonra 1988-ci ildə erməni zorakılığı ilə qaçqın olan ailələrlə görüşmüş, yaddaşlarda yaşayan makro və mikrotoponimləri, nəsil və tayfa adlarını, etnonimləri yaşlı informatorlardan qeydə almışdır. Mən dəfələrlə şahidi oldum ki, yaşlı informatorlar Dərələyəz kökənli adamlar kafedraya gələr necə deyərlər, "dənciklərini boşaldardılar. Həsən müəllim onları diqqətlə dinləyib qeydlərini

aparardı. Böyük bir xəzinə tapmış kimi informatorlardan əl çəkməzdi. Topladığı materiallar əsasında Dərə Ələyəz toponimlərinin leksik-semantik və qrammatik quruluşu haqqında elmi jurnallarda 160-dan çox məqalə çap etdirmişdir. Dərə Ələyəzə aid yazdığı araşdırmaların birində gələcək tədqiqatçılara üz tutaraq yazırdı: "*Məlum olduğu kimi, son bir neçə əsrdə qədim türk, oğuz yurdu olan indiki Ermənistandan, o cümlədən Dərələyəzdən azərbaycanlılar dəfələrlə deportasiya olunmuş, zorla qovulmuş, oradakı yer-yurd adları dəyişdirilmiş, bir çox tarixi abidələrin üzərində əməliyyat işləri aparılaraq yazıları dəyişdirilmiş və bunlar erməni tarixi abidəsi kimi qələmə verilmişdir. Bütün bunları nəzərə alıb torpağını-daşını qarış-qarış gəzdiyim, maddi-mədəniyyət abidələrinə dərindən bələd olduğum, yarım əsr müddətində yaşlı adamları ilə dönə-dönə söhbət etdiyim Dərələyəzin tarixi coğrafiyasını, onomastik vahidlərini, şivə sözlərini qələmə almağı zəruri hesab etdim.*

Dərələyəz haqqında qismən də olsa ensiklopedik bir məlumat verməyə çalışdım. Lakin səhhətim imkan vermədiyi üçün 50 il müddətində Dərələyəz haqqında topladığım faktların hamısını verə bilmədim. Bu missiyanı gələcək nəsillər, gələcək tədqiqatçılar yerinə yetirməlidir [4, s.6].

Doğrudan da belədir, onun informatorlardan və rus hərb sənədlərindən topladığı onomastik materiallar kitablarında səliqə ilə təqdim edilir. Bu materiallar o qədərdir ki, bir neçə dissertasiyanın yazılmasına bəs edər. O, 2006-cı ildə "Dərə Ələyəzin toponimləri və şivə sözləri" [2, 534 s.] kitabını nəşr etdirmişdir. Kitabda hər bir kəndin coğrafi mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verilir. Daha sonra orada yaşayan tayfa və nəsillərin adları-etnonimlər, məhəllələrin adları, kənd ərazisində olan kiçik coğrafi obyektlərin adları-mikrotoponimlər bulaq, çay, dağ, dərə, təpə, qayalıq, biçənək, dəyirman, qala, cayır, vəng, çəmən və s. təqdim olunur. Kənd adlarının etimologiyasını və ya dil baxımdan mənşəyini açıqlayır. Orada yaşayanların ermənilər tərəfindən dəfələrlə deportasiyalara və soyqrıma məruz qalmaları və s. faktlarla göstərilir [5, s.50-53]. Əhalinin miqrasiyasına səbəb olan amilləri açıqlayır.

Kənd adları haqqında elmi məcmuələrdə, statistik sənədlərdə , mətbuatda məlaumatlara az da olsa, rast gəlinir. Ancaq kəndlərin ərazisində olan mikritoponimlər (bunların sayı minlərlədir) vaxtında toplanmadığndan unudulmaqda idi. Dərə Ələyəzdə o mikrotoponimləri danışdıran olmadığından, yəni azərbaycanlılar olmadığından onlar dilimizin passiv fonduna keçsə də, ayrı-ayrı informatorların yaddaşlarında mühafizə edilib saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, Dərə Ələyəzin ərazisi relyef müxtəlifliyi flora və faunanın zənginliyi minlərlə mikritoponimin daha yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mikrotoponimlər xalqın ilkin yaddaşıdır. Onlar səbəbsiz yaranmamışlar. O mikrotoponimlər ya ərazinin relyefi, ya da ki, tarixi hadisələrlə bağlı olaraq yaranmışdır.

Akademik Budaq Budaqov tədqiqatlarının birində Azərbyacan dilinin qayda-qanunları əsasında yaranan və yerin coğrafi quruluşunu əks etdirən mikrotoponimlərə mənbə kimi yüksək qiymət verir [1, s.172]. Mikrotoponimlərdə ilkin tayfa adlarının və coğrafi terminlərin əks olunmasının linqvistik təhlili maraq doğurur.

Həsən Mirzəyev araşdırmalarında "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri", "Naxçıvan əyalətinin icmal dəftəri" (1590-1727), "Naxçıvan əyalətinin statistik məlumatı" (1833), İ.Şopenin "Kameral dəftərləri", "Zaqafqaziya vilayətinin Dərə Ələyəz mahalında əhalinin statistik göstəricisi" (1893), Z.Korkodyanın "Sovet Ermənistanı son 100 ildə" (1831-1931) və s. mənbələrdən isifadə edərək Dərə Ələyəz (Şərur-Dərələyəz) mahalında olan kəndlər haqqında verilən məlumatları müqayisə edərək ermənilər tərəfindən xaraba qalan və adları unudulan kəndlərin adlarını bərpa etmişdir. Ermənilər tərəfindən soyqırıma məruz qalan yer-yurd adlarımızın Əzizbəyov və Keşkənd üzrə leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini coğrafi obyektlərini mütləü hündürlüyünü və s. göstərmiş, toponimlərdə əks olunan morfoloji şəkilçilər və coğrafi terminlərin bəzi cəhətlərini izah etmişdir. Bunlardan başqa, ismi və feili birləşmələrin toponimiyada geniş əks olunmasını elmi cəhətdən təhlil etmişdir [5, s.44-57]. Xüsusilə tədqiqatlarında rus hərb sənədlərində istifadə edərək Dərə Ələyəzin tarixi ərazisinin xəritəsini tərtib etməsi erməni iddialarına qarşı ittiham sənədi hesab olnur. Bu itirlmiş yaddaşımızın bərpasıdır.

Bununla belə, Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığında Dərə Ələyəzin şivə sözləri də əsas yerlərdən birini tutur. Bu bölgənin şivə xüsusiyyətləri də öyrənilməmişdir. Qərb və cənub ləhcələri arasında yer tutan Dərə Ələyəz kəndlərinin danışığnı o keçid şivəsi adlandırır. Çünki o kəndlərdə həm cənub, həm də qərb şivəsinin fonetik, leksik və qrammatik elementlərinin olmasını o faktlarla təqdim edə bilmişdir [5, s.270]. Dərə Ələyəzdə işlənmiş və işlənən qohumluq bildirən (yengə, aba, dadaş, əvlad, və s.), çəki, ölçü (çanax, batman, girvənkə, qulac və s.), vəzifə və rütbə (yüzbaşı, katda, qlava, xan, bəy və s.), köhnə vergi adları (dinməver, saldat pulu, tüstü pulu və s.), məişət və əkinçiliklə bağlı sözlər (kərənti, baja, şadara, xərmən, kərdiyar, işgil, şamıbağı və s.), maldarçılıq və qoyunçuluqla bağlı sözlər (xalxal, ərəmik, qısır və s.) haqqında olan şivə sözləri barədə geniş izahat vermişdir. Bu şivə sözlərinin başqa dialekt və şivələrdə işlənmə məqamları və fonetik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Dərə Ələyəzin kəndlərində işlənmiş 500-dən çox sözün lüğətini hazırlamışdır [5, s.280-282). Bu sözlərin çoxu izoqlos ola biləcək leksik vahidlərdir.

Qeyd edək ki, dialektologiya aid elmi təsnifatlarda Dərə Ələyəzin-bu böyük mahalın adı belə yox idi. Həsən Mirzəyev dialektoloji araşdırmaları ilə də Dərə Ələyəzi tanıtdı.

Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, Həsən Mirzəyevin Dərə Ələyəzin toponimiyasına aid gördüyü işləri, apardığı tədqiqatları bütöv bir institut görə bilməzdi. Həsən Mirzəyev gələcək hadisələri dərk edərək Qərbi Azərbaycana, onun ana yurdu Dərə Ələyəzə haçansa qayıtmaq arzusunda olanlara yenə də tövsiyələrini belə bildirirdi: "Qoy gələcək nəsillər belə faktlara əsaslanıb zorla, qeyri-qanuni yolla Azərbaycanın əlindən alınıb ermənilərə verilmiş torpaqları beynəlxalq təşkilatlardan tələb etsinlər. Məncə, gələcək tədqiqatçılar, vətən övladları, öz doğma yurduna qayıtmaq istəyən azərbaycanlılar bu tarixi həqiqətlrədən faydalana biləcəklər" [4, s.7].

Hal-hazırda prof. Həsən Mirzəyevin arzuladığı amallar Dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyası hazırlanıb və BMT-nin insan haqları komitəsinə təqdim olunub.

Əlbəttə prof. Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığı, siyasi fəaliyyəti, ədəbi-bədii yaradıcılığı, folklor tədqiqatları və s. haqqında kiçik bir yazıda ətraflı söz demək çətin və məsliyyətli bir işdir. Onun irsi bir neçə dissertasiyanın mövzusu ola bilər.

Ruhun şad olsun, Həsən Mirzə!

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov, B. Türk uluslarının yer yaddaşı / B.Budaqov. –Bakı, –2000. –224 s.
2. Bayramov, A. Həsən Mirzəyevin Dərə Ələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri kitabı haqqında bir neçə söz // –Bakı: ADPU, Filologiya məsələləri toplusu. –2004, N.4, –s.28-29.
3. Bayramov, A.Ə. Azərbaycan folkloru örnəklərində dialekt və şivə sözləri // –Sumqayıt. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2016, №4, –s.24-29.
4. Mirzəyev, H. Qərbi Azərbaycanın Dərə Ələyəz mahalı / H. Mirzəyev. –Bakı: Elm, –2004. –855 s.
5. Mirzəyev, H. Dərə Ələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri / H.Mirzəyev. –Bakı: Elm, –2006. –535 s.
6. Mirzəyev, H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz / H.Mirzəyev. –Bakı: Елм, –1997. –352 s.

РЕЗЮМЕ

ОНОМАСТИЧЕСКАЯ И ДИАЛЕКТНАЯ ЛЕКСИКА ДЕРЕ АЛАЯЗА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА ГАСАНА МИРЗОЕВА

Байрамов А.А.

Ключевые слова: *изоглосс, диалект, поэтика, ономастика, депортация*

В статье представлена информация о сборе ономастической лексики Дере Алаязского района и исследованиях, направленных на их лингвистический анализ, являющегося частью научного творчества профессора Гасана Мирзоева. Анализируются научно-стилистические и поэтические

исследования книг «Наши имена и история, живущие в ашугской поэзии» (1997) по фольклорной ономастике и «Топонимы и диалектные слова Дере Алаязского района» (2006 г.), посвященные азербайджанской топонимии. Показана важность этих исследований для азербайджановедения. Далее упоминаются рекомендации Г.Мирзоева будущим поколениям по по поводу геноцида армянами азербайджанских топонимов, существовавших в Дере Алаязе.

SUMMARY

ONOMASTIC AND DIALECT LEXICON OF DERE ALAYAZ IN THE RESEARCHES OF PROFESSOR HASAN MIRZAYEV

***Bayramov A.A*.**

Keywords*: isogloss, dialect, poetics, onomastics, deportation*

The article presents information about the collection of onomastic vocabulary of the Gift of the Alarsky district and research aimed at their linguistic analysis, which is part of the scientific work of Professor Hasan Mirzoev. Then the scientific, stylistic and poetic studies of the books "Our names and history living in Ashug poetry" (1997) on folklore onomastics and "Toponyms and dialect words of Dera Alayaz district" (2006), dedicated to Azerbaijani toponymy, are analyzed. The importance of these studies for Azerbaijani studies is shown. Further, G. Mirzoev's recommendations to future generations on the Armenian genocide of Azerbaijani toponyms that existed in Dara Alayaz are mentioned.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.05.2023

Son variant 28.06.2023

UOT 81`37 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_8

BƏDİİ ƏSƏR ADLARININ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ÇƏNDİRLİ ÜLKƏR VALEH qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dissertant
ulkervaleh@gmail.com

Açar sözlər: *onomalogiya, onomastika, ktematonimlər, ideonimlər, bədii əsər adları*

Dilin maddi mədəniyyətinə daxil olan obyektlərin adları əslində cəmiyyətin mədəniyyət tarixini əks etdirən çox maraqlı göstəricilərdir. Bunlara nəzər salmaqla cəmiyyətin tarix boyu keçdiyi həyat yolunun izlərini izləmək olar. Qədim dövrlərdə əl sənətini əks etdirən alətlərdən tutmuş müasir dövrdə texnologiya məhsullarına qədər həyatımıza daxil olan əşyaların adları mədəniyyət tarixi ilə yanaşı lüğətşünaslıq (leksikologiya) tədqiqatlarında da geniş araşdırma mövzusudur.

Linqvistik şüur konseptuallaşır – bu xüsusi adlar isə dünyagörüşünün və dilin konseptuallaşdırılmasından irəli gəlir. Xüsusi adlar özünəməxsus milli-mədəni məlumatları özündə cəmləşdirmiş vahid məfhumu ifadə etdiyi üçün bədii əsərin adında əksini tapan milli dil anlayışından danışmaq olar. Onomastik vahidlərin araşdırılması dil tarixi, coğrafiya, sosiologiya, etnoqrafiya, mifologiya və başqa sahələr üzrə yeni-yeni faktların üzə çıxarılmasına köməklik göstərir. [2, s.4] Etnik spesifikliklə əlaqəli mədəni təbəqə anlayışının strukturunda olması ideyası koqnitiv dilçilikdə ümumiyyətlə qəbul edilir (N.F.Alefirenko, V.İ.Karasik, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov, İ.A.Steryin və s.). İdeonimik adlandırmanın özəlliyi onun fərdi ekzistensial dəyərlərin reallaşması prosesində baş verməsində özünü göstərir. Onların arasında koqnitiv dəyərlər var - mədəni reallıqlar haqqında məlumatın ümumi ensiklopedik və xüsusi bilik fonduna daxil edilməsi üçün vacibdir; praqmatik - obyektə sahiblik və praktik istifadə ilə bağlı; estetik - gözəl, ahəngdar haqqında fikirlər işığında qavrayışı əks etdirən; tarixi - bədii əsərin adının keçmiş və indiki fövqəladə hadisələrlə əlaqəsi ilə müəyyən edilməsi. Bu dəyərlər dünya haqqında konseptual məlumatların xüsusi şəkildə təzahür etdiyi həm şifahi, həm də şifahi olmayan anlayışların formalaşmasında əks olunur.

Afad Qurbanov “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı geniş monoqrafiyasında ktematonimləri maddi mədəniyyət abidələrinin, elmi və bədii əsərlərin, şəxsi obyekt və müəssisələrin adları üçün işlətdiyi terminlə təhlil etmişdir:

a) krematonimlər (maddi mədəniyyət obyektlərinin və məmulatlarının adları); b) xrononimlər (müəyyən tarixi günlərin və bayramların adları); c) ideonimlər (elm, mədəniyyət və incəsənət əsərlərinin adları); d) erqonomika (müəssisələrin və yerlərin adları). [3, s.420-440]

Elm, mədəniyyət, bədii ədəbiyyatla bağlı əsərlərin və digər materialların, nəşriyyat, mətbuat və s. adını bildirən onomastik vahidlər ideonim adlanır. [4, s.294]

İdeonim – insanların əqli ilə ideoloji və bədii fəaliyyəti nəticəsində yaranan denotatları bildirən xüsusi adlardır. “ideonimika – onomastikanın ideonimlərin əmələ gəlməsi, funksiyası, ad sistemində yeri, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edən sahəsi”dir. Buraya insanların əqli və bədii fəaliyyəti ilə yaradılmış bütün bədii və incəsənət əsərlərinin xüsusi adları aiddir. Bədii əsərin adı əsərin mövzusu, ideyası, süjeti ilə əlaqədar olan şifahi və yazılı nitq vahididir. [5, s.233]

Elmi ədəbiyyatda verilmiş təsnifatlara görə ideonimləri aşağıdakı şəkildə bölə bilərik: 1. Bədii əsər adları; 2. Qəzet və jurnal adları, 3. Elmi əsər adları; 4. İncəsənət əsərlərinin adları; 5. Musiqi əsərlərinin adları; 6. Televiziya, radio verilişlərinin adları və s. M.N. Torçinski

ideonimləri bir neçə qrupa bölür. O, ideonimləri artionim, biblionim, gemeronim, poetonim və xrononim kimi növlərini göstərir. Gemeronimlərin özlərini də iki yerə ayırır: 1) pressonim, 2) elektronim. [1, s.129]

Xüsusi adların digər kateqoriyaları kimi, ideonimlər də dil vahidləri sistemində xüsusi təbəqə təşkil edir: onomastik semasiologiyanın ən mühüm cəhətlərindən biri olan struktur-linqvistik və funksional spesifikliyi ilə xarakterizə olunur. Bədii əsərlərin böyük bir qismini şəxs adları təşkil edir. Məsələn, "Koroğlu" dastanı, "Sevil", "Aydın", "Nəsrəddin şah" (C.Cabbarlı), "Şeyx Sənan" (H.Cavid), "Mahmud və Məryəm" (Elçin) və s.

Nominativ vahid kimi çıxış edərək linqvistik səviyyədə olan ideonimlər müxtəlif struktur modellərdən istifadə etməklə formalaşır. Müxtəlif tipli ifadələr və cümlələr bədii tərtibatın sintaktik vasitəsi kimi xidmət edir. İfadələrlə təmsil olunan ideonimlər arasında atributiv tipli modellər daha çox olur: "Bəxtsiz cavan" (Ə.Haqverdiyev), "Solğun çiçəklər" (C.Cabbarlı), "46 bənövşə" (S.Qədirzadə), "Kollu Koxa" (İsa Hüseynov), "Ağ liman" (Anar) və s.

Bəzi iedonimlər cümlələrin sintaktik modellərinə uyğun gəlir. Məsələn, "Kimdir müqəssir" (Ə.Haqverdiyev), Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini (Ə.Haqverdiyev), "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" (N.Vəzirov),"Yeraltı çaylar dənizə axır " (Mehdi Hüseyn), "Bütün yaxşılıqlara ölüm" (Maqsud İbrahimbəyov), "Unutmağa kimsə yox" (Kamal Abdulla), "Ürəyində arzu tut" (Sevinc Elsevər). Hətta bu quruluşda olan əsər adlarını da sadə cümlə şəkilli və mürəkkəb cümlə şəkilli ideonimlərə bölmək olar. Məsələn, "Yeraltı çaylar dənizə axır" – sadə cümlə; Əti sənin, sümüyü mənim (N.Vəzirov) – mürəkkəb cümlə şəkilli ideonimdir.

İdeonimlərin fərqli xüsusiyyəti onların tərkibində bədii əsərin janrını göstərən müəyyən terminologiyanın olmasıdır. Məsələn, ədəbiyyatşünaslıq terminləri bədii əsərləri adlandıran ideonimlərə daxildir.: "Daşdəmirin nağılı" (nağıl), "Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil kimyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur", "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" (M.F.Axundov), "Bakının dastanı" (S.Vurğun), "Sarıköynəklə Valehin nağılı" (İlyas Əfəndiyev), "Düymənin dastanı" (M. Süleymanlı).

İdeonimik məlumat vizual (və ya eşitmə) diapazonu ilə birlikdə əksər onimlərdə ideonimin faktiki linqvistik ifadəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bədii əsərin yaradılması və adlandırılması prosesi daha çox müəllifin konsepsiya sferasının xüsusiyyətlərindən, yaradıcılığında qoyduğu dominant mənalardan asılıdır. İdeonimin bədii obyekt ilə birlikdə qavranılması ünvançının konseptual sferası ilə bağlıdır ki, bu da müəllifin dünyagörüşü ilə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Bu baxımdan bədii obyektlərin qavranılmasında konseptuallaşdırma prosesinin subyektivliyindən danışmaq olar. Bununla belə, ideionimlərdə şifahiləşdirilmiş və yazılı anlayışlar əsasdır və xüsusi konseptual oriyentasiyaya malikdir. Bədii əsərlərin adlarının davamlı nümunəsi nəticəsində biz aşağıdakı əsas anlayışları müəyyən etdik:

– Insan: "Xosrov və Şirin" (N.Gəncəvi), "Aydın" (C.Cabbarlı), "Şeyda", "Xəyyam" (H.Cavid), "Gülşən" (Ə.Vəliyev), "Xurşudbanu Natəvan" (İ.Əfəndiyev) və s.

– Zaman: "1905-ci ildə" (C.Cabbarlı), "Davam edir 37" (X. Rza), 20 yanvar hekayələri" (S.Əhmədov)

–Məkan: "Danabaş kəndinin əhvalatları" (C.Məmmədquluzadə), "Bakı-1501" (Ə.Cəfərzadə), "Gizli Bakı", (S.S.Ordubadi), "Azərbaycan" (S.Vurğun), "Gülüstan" (B.Vahabzadə), və s.

– Təbiət: "Dumanlı Təbriz" (S. S. Ordubadi), "Bahar yağışı" (M. İbrahimov), "Çöl" (K.Böyükçöl), "İncə dərəsində yaz çağı" (Y.Səmədoğlu), "Qarı dağı", Ceyran ovu" (İ.Əfəndiyev) və s.

– Hadisə: "Trablis müharibəsi", Ədirnə fəthi" (C.Cabbarlı), "Yolayrıcında qaçış (Elçin Hüseynbəyli), Yeraltı sular dənizə axır (M.Hüseyn), Geriyə baxma, qoca" (İ.Əfəndiyev), "Köç", "Yer üzünə məktub" (M.Süleymanlı). Bu anlayış digər anlayışlarla (İnsan, Məkan, Zaman, Təbiət) ən geniş əlaqəyə malikdir.

İdeonom obyektin qavranılmasının çətinliyi ondadır ki, ideonimin çoxkomponentli (o cümlədən polipredikativ) quruluşu vizual silsilələr ilə birlikdə adresatın şüurunda çoxlu sayda assosiasiyaları, fərdi anlayışları oyadır ki, bu da fərdləri böyük ölçüdə aktuallaşdırır. Beləliklə, eyni ad iki və ya daha çox anlayışın təzahürü üçün əsas ola bilər: Məkan və hadisə – "İranda hürriyyət" (C.Məmmədquluzadə), “Trablis müharibəsi”, Ədirnə fəthi” (C.Cabbarlı); məkan və zaman – “Bakı - 1501” (Ə.Cəfərzadə); məkan və təbiət – hadisə və s.

Bədii əsər adlarında idrak funksiyasının toplayıcı, istiqamətləndirici, kompozisiya və obrazlı komponentləri də tam şəkildə reallaşır.

İdeonimlərin, eləcə də bütövlükdə xüsusi adların funksiyaları onların ötürmək qabiliyyətinə malik olan məlumatlardan fərqləndirilməlidir. Onomast-alimlər tərəfindən ayrılmış informasiya funksiyası xüsusi adların ensiklopedik məlumatı ilə eynidir.

Məlum olduğu kimi, onomastik nominasiya xüsusi linqvistik işarənin – xüsusi adların, dil sistemində özünəməxsus linqvistik səlahiyyətlərə malik olan işarənin inkişafı ilə başa çatır. Başqa sözlə, hər bir yeni xüsusi adlar onun üçün xüsusi olaraq hazırlanmış linqvistik işarə formasında geyinmiş çıxış məlumatını təzahür etdirir. Yeni ideonim vahidlərin meydana çıxması və onların adekvat başa düşülməsi dil şüurunun mürəkkəb işi ilə təmin edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova, L. İdeonimlərin əhatə dairəsi və onlarda adlandırma prinsipi // –Bakı: Filologiya məsələləri, № 2, –2019, –s.129-134.
2. Bayramov, A. Ə. O. “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”ndə antroponim və toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / A. Ə. O. Bayramov, L. K. Q. Meybullayeva // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 4. – P. 4-7. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_4. – EDN KBGXCM. https://elibrary.ru/item.asp?id=50160518 https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S22-4.pdf
3. Qurbanov, A.M. Poetik onomastika / A.M.Qurbanov. –Bakı: Maarif, –1988. –496 s.
4. Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cilddə] / A.M. Qurbanov, –Bakı: Nurlan, c.I, –2004, –340 s.
5. Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cilddə] / A.M. Qurbanov, –Bakı: Nurlan, c. II, –2004, –504 s.
6. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları / Ə.Mikayılova. –Bakı: Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya MMC, –2008. –302 s.

РЕЗЮМЕ
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Чандирли У.В.

Ключевые слова: *ономалогия, ономастика, ктематонимы, идеонимы, названия литературных произведений*

В статье анализируются некоторые идеонимы, занимающие особое положение в азербайджанской ономастической лексике - названия художественных произведений со структурно-семантической точки зрения. Художественная литература – плод художественного мышления человека. В то же время произведение также является носителем информации по определенной теме. Имена должны быть для каждого понятия, материальных и духовных существ, вещей, существующих в природе и обществе. Дать название художественному произведению, являющемуся плодом художественного мышления, - это не только фантазия писателя, это название является еще и визитной карточкой содержания и темы произведения. Иногда название произведения выступает в качестве рекламы произведения. С этой точки зрения актуально изучение структурно-семантических особенностей идеонимов.

SUMMARY

STRUCTURAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF NAMES OF ART WORKS

Chandirli U.V.

Key words: *onomalogy, onomastics, ktematonyms, ideonyms, names of literary works*

The article analyzes some ideonyms that occupy a special position in the Azerbaijani onomastic vocabulary - the names of works of art from a structural and semantic point of view. Fiction is the fruit of human artistic thinking. At the same time, the work is also a carrier of information on a particular topic. Names should be for each concept, material and spiritual beings, things that exist in nature and society. Giving a name to a work of art, which is the fruit of artistic thinking, is not only the writer's fantasy, this name is also a hallmark of the content and theme of the work. Sometimes the title of a work acts as an advertisement for the work. From this point of view, it is important to study the structural and semantic features of ideonyms.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.08.2023
	Son variant	15.09.2023

UOT 81`374 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_12

LEKSİKOQRAFİK PARAMETRLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSİ

QULİYEVA XALİDƏ PƏNAH qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
xalida.quliyeva.1981@mail.ru

Açar sözlər: *leksikoqrafiya, lüğət, leksika, ensiklopedik lüğət, linqvistik lüğət*

Cəmiyyət üzvləri sözlərdən və söz birləşmələrindən cümlə quraraq ünsiyyət yaradır. Sözün mənası həqiqət reallıqlarının (obyektlərin, əlamətlərin, proses münasibətlərinin və s.) sözdə əks olunması kimi başa düşülür. Sözün əsas funksiyası reallığın əks olunmasıdır (sözdə nominativ funksiya). Lakin söz təkcə adlandırmır, həm də ümumiləşdirir. Sözün mənası emosional-qiymətləndirici komponentləri ehtiva edə bilər. Bildiyiniz kimi, sözlərin mənaları izahlı lüğətlərdə qeyd olunur. Lüğət - müəyyən bir ardıcıllıqla yerləşdirilmiş sözlərin və ya digər dil vahidlərinin (frazeoloji vahidlərin) siyahısını ehtiva edən vəsaitdir, əsasən, lüğətlər ensiklopedik və linqvistik olur.

Ensiklopedik lüğətlər ekstralinqvistik reallıq obyektinin özünü təsvir edir və bu obyektin xüsusiyyətlərinin maksimum sayını təqdim etməyə çalışır.

Linqvistik lüğətlər dil vahidlərini təsvir edir. Linqvistik lüğətləri iki qrupa bölmək olar: sözlərin leksik mənasını təsvir edən izahlı lüğətlər və sözləri orfoqrafiya (yazı) orfoepik (tələffüzü) baxımdan xarakterizə edən lüğətlər, sözün mənşəyini izah edən etimoloji lüğətlər, habelə onların digər sözlərlə əlaqəsi baxımından antonimlər, sinonimlər lüğətləri və s.

Lüğətlər müasir mədəniyyətdə mühüm rol oynayır, onlar cəmiyyətin əsrlər boyu topladığı bilikləri əks etdirir. "Dünya dilləri arasında türkmənşəli sözlərin ən çox yer aldığı dillər erməni (təxminən 5000 söz) və serb-xorvat (təxminən 9000 söz) dilləridir. Erməni dilinin lüğət tərkibində beş minə qədər türk sözü vardır. Həmçinin erməni dilin onomastik leksikasının antroponimik sisteminə nəzər saldıqda bir çox adlar və soyadlarının da məhz türk kökənli olduğu ortaya çıxır." [1, s.14]

Lüğətlər dilin təsviri və normallaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir, danışanların nitqinin düzgünlüyünü və ifadəliliyini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Lüğət müəyyən ardıcıllıqla düzülmüş sözləri (və ya morfemləri, ifadələri, idiomları və s.) özündə əks etdirən, təsvir olunan vahidlərin mənalarını izah edən, onlar haqqında müxtəlif məlumatlar verən, onların başqa dilə tərcüməsini və ya təyin etdikləri obyektlər haqqında məlumat verən lüğət və ya məlumat kitabıdır.

Lüğətlər mənəvi mədəniyyətdə mühüm rol oynayır, müəyyən bir cəmiyyətin müəyyən bir dövrdə malik olduğu bilikləri əks etdirir. Lüğətlər aşağıdakı sosial funksiyaları yerinə yetirir: informativ (ən qısa şəkildə təyinatlar vasitəsilə toplanmış biliklərə qoşulmağa imkan verir), kommunikativ (oxuculara öz doğma dilindən və ya xarici dillərində lazımi sözləri vermək) və normativ (sözlərin mənalarını və istifadəsini təyin etmək, ünsiyyət vasitəsi kimi dilin təkmilləşdirilməsi və unifikasiyası). Lüğətlər qədim zamanlarda yaranmış və sonra informasiyanın toplanması və ötürülməsində artan rola malik olmuşdur.

Dilçilik leksikoqrafiyasının çiçəklənmə dövrü XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir ki, bu da yeni dilçilik fənlərinin yaranması və öz metadilini inkişaf etdirən məktəblərin və cərəyanların sayının artması ilə bağlıdır.

Lüğətlər xalqın dil mədəniyyətinin müəyyən inkişafı səviyyəsində dilin lüğət tərkibinin ümumi normallaşdırıcı təsvirinə ehtiyac hiss olunmağa başlayanda işlənib hazırlanmışdır. İzahlı lüğətlərin sosial əhəmiyyəti bir çox ölkələrdə onların rəsmi olaraq tanınmış elmi cəmiyyətlər

(məsələn, akademiyalar) tərəfindən yaradılması ilə təsdiqlənir. Onlarda normativ funksiya söz və mənaların seçilməsində, eləcə də misalların və üslub işarələrinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Məzmun baxımından lüğətin vəzifəsi dilin lüğət tərkibini təsvir etməkdir. Funksional aspektdə lüğət oxucunun dil haqqında məlumatını yoxlamaq və ya genişləndirmək üçün istifadə etdiyi didaktik əsərdir. Struktur olaraq, lüğət materialın parçalanmış düzülüşü ilə xarakterizə olunur: hər bir söz (və ya sözlər qrupu) lüğət girişini təşkil edən mətnin müstəqil seqmentinə həsr edilmişdir. Mətn davamlı ola bilər və ya əsas və əlavə məlumat zonalarına bölünə bilər.

Leksikoqrafiya lüğətlərin tərtibi təcrübəsi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan tətbiqi dilçilik intizamıdır. Leksikoqrafiya elmi bir intizam kimi mürəkkəbdir, lakin leksikoqrafiyanın müəyyənedici xüsusiyyəti onun tətbiqi istiqamətidir. Müxtəlif növ lüğətlərin bütün çeşidləri (normativ, tədris, tərcümə, terminoloji, ideoloji, etimoloji) lüğətin təyinatı əsasında praktiki istiqamət alır.

Leksikoqrafiya müəyyən praktiki məqsədlər üçün semantik faktları müəyyən etmək və qeyd etmək üçün optimal vasitələr hazırlayır. Yeni lüğətlərin optimal strategiyasının işlənib hazırlanmasında əsas problem lüğətlərin həm tərkibi baxımından, həm də onlarda verilən məlumatların adekvatlığı baxımından etibarlılığı problemidir. Leksikoqrafiya geniş mənada linqvistik vahidlərin bütün inventar toplusunu bu və ya digər növ məlumatlarla əhatə edir. Semantik məlumat ən zəngin və əks etdirilməsi ən çətindir.

Leksikografik fəaliyyət bir sıra mərhələlərə bölünür:

1. Lüğətin xarici parametrlərinə (məqsəd, istifadəçilərin diapazonu, informasiya sahəsi) aid tələblər sisteminin işlənib hazırlanması.
2. Lüğətin daxili parametrlərinə (təsvir vahidləri, metadilin əsas xassələri: lüğət məlumatlarının həcmi, strukturu, növləri) aid tələblər sisteminin işlənib hazırlanması.
3. Seçilmiş alt dillərin rəsmi inventarlaşdırılması (mətnlərin seçilməsi, kontekstlərin təsviri, qrammatik formaların xüsusiyyətləri, ilkin lüğətlərin tərtibi).
4. Təsvir edilən vahidlərin semantikasının eksperimental tədqiqatları (mətnlərin distributiv təhlili, ana dilində danışanlarla testlər).
5. Eksperimental məlumatların ümumiləşdirilməsi.
6. Təriflərin müvafiq metadildə qurulması və yeni təcrübələr zamanı onların yoxlanılması.
7. Hər bir dil vahidi haqqında əlavə məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi.
8. Lüğət mətnlərinin qeydiyyatı.
9. Lüğət mətnlərinin sistemli təhlili və sıralanması.
10. Köməkçi göstəricilər daxil olmaqla bütövlükdə lüğətin tərtibatı.

Hər bir dilin leksikoqrafiyasında xüsusi lüğət metadil - sözlərin mənalarını təsvir etmək üçün tipik düsturlar toplusu formalaşır. Lüğətin metadilinə düsturlardan əlavə etiketlərin izahı, abreviatur növləri, şərti işarələr daxildir.

Hər hansı bir lüğət lüğətin həcminin növü və orada müxtəlif leksikoqrafik parametrlərin işlənməsi ilə bağlı müəyyən bir konsepsiya ilə, yəni sözlərin seçimi və onların lüğətdə izah edilən cəhətləri ilə xarakterizə olunur, Lüğət anlayışı ya dolayısı ilə lüğətin strukturuna daxil edilir, ya da onun giriş mətnində açıq şəkildə izah edilir. Müxtəlif leksikoqrafik parametrlərin konkret lüğətdə əks olunması dilin spesifikliyi, müvafiq dillərin leksikoqrafik ənənəsi, lüğətin növü və məqsədi, verilmiş leksikoqrafın baxışları ilə müəyyən edilir.

Hər bir lüğət parametrinin müəyyən bir həll tipologiyası var, onun daxilində leksikoqraf öz seçimini müəyyənləşdirir. Lüğət tərtib edərkən seçim problemi, yəni verilən məlumatla ana dilində danışanların ümumi biliyi arasında əlaqə yaranır. Həcmi və emal vahidlərinin seçilməsi (nomenklatura) baxımından lüğət geniş (vahidlərin maksimum sayını əhatə etməyə çalışır) və seçmə (lüğətin həcmindən və məqsədindən asılı olaraq seçimi məhdudlaşdıran) ola bilər. Sözlərin və onlar haqqında məlumatların seçilməsi leksikoqrafın mövcud lüğət və qrammatikaları modelləşdirdiyi şifahi nitq nümunələrinin mətnlərinin təhlilinə, eləcə də tərtibçilərin öz dil təcrübəsinə əsaslanır. Tipik formada lüğət girişi izahlı (Azərbaycan dili və digər dillərin lüğətlərində - sol hissə) və izahlı (sağ hissə) arasında bir növ "tənliyi" təmsil edir. Sol tərəfdə emal bölməsi var.

Lüğətdə sözlərin düzülüşü formadan (əlifba sırası və ya qarışıq) və ya məzmundan (mənaların ümumiliyinə görə - ideoqrafik və digər lüğətlərdə) yarana bilər.

Lüğətin təşkilinin mühüm problemi omonimiya və polisemiya arasındakı fərqdir. Polisemiya ilə bağlı iki tendensiya müşahidə olunur: polisemantik sözün bütün mənalarının bir artiklə daxil edilməsi, belə bir sözün bir sıra artikllərə bölünməsi.

Dil nümunələri (illüstrasiyaları) aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: onlar dildə sözün və ya mənanın mövcudluğunu təsdiq edir, sözün mənasını kontekstdə izah edir. İllüstrasiyaların seçimi lüğətin ideoloji və praktiki tərəflərini ən aydın şəkildə əks etdirir. Nümunələr sintaktik konstruksiyaların, real ifadələrin və ya cümlələrin modelləridir (bütün abzaslara qədər); mənbəyə görə tərtib nümunələri (leksikoqraf tərəfindən yaradılmış və ya gündəlik nitqdən götürülmüş) və sitat nümunələri (konkret mənbədən) fərqləndirilir; məzmun baxımından - düzgün linqvistik (sözün istifadəsinin uyğunluğunu göstərin) və ekstralinqvistik (təyin edilmiş obyekti izah edin).

Lüğətə daxil olan qrafik illüstrasiyalar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: sözün semantizasiyası (kompakt təriflə təsviri çətin olan obyektin təsviri) bu sözün daxil olduğu semantik sahələrin açıqlanması; çeşidlərin nümayişi və obyektlərin düzülüşü. Lüğətdə sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər açıq şəkildə ifadə oluna bilər.

Lüğətlərin tipologiyasının nəzərdən keçirilməsinə keçərək, birinci qrupu qeyd edirik – bunlar əlifba sırası ilə verilmiş sözlərin siyahısı olan orfoqrafiya lüğətləridir. Burada qrammatik işarələr daha böyük və ya kiçik həcmdə təqdim olunur; hər bir sözün hansı nitq hissəsi olduğunu göstərən işarə ola bilər, verilmiş sözün xüsusi formaları yazıla bilər, cinsi haqqında məlumat, cəm formasının qeyri-standart formalaşdırılması və s. verilə bilər.

Genetik olaraq bizə yalnız dil qabiliyyəti (səriştəsi) verilir, onun həyata keçirilməsi (performasiyası) deyil. Ona görə də uşaqlıqdan stilistik cəhətdən təmiz mühitdə olmuşuqsa, deməli nitqdə səhvlər olduqca nadirdir.

Müasir leksikoqrafiya "müxtəlif informasiya texnologiyalarının, kompüter linqvistikasının, praktiki elmi təcrübələrin, ümumi və pedaqoji dilçiliyin və s. kəsişməsində yerləşən" sintetik informasiya-koqnitiv-metodoloji elmdir. [3, s.6].

Dünya dilçiliyində, o cümlədən Qərb və türk dillərində leksikoqrafiya uzun müddət dilçilərin çoxsaylı tədqiqatlarının obyekti olmuşdur. Qərbli və türkoloq alimlərin əsərləri leksikoqrafiyanın inkişaf tarixinə, ingilis, və türk dillərində izahlı və tərcümə lüğətlərinin yaranma tarixinə, lüğətlərin tipologiyasına, habelə onların qurulmasının ümumi prinsiplərinə həsr edilmişdir.

İlham və yaradıcı axtarış olmadan lüğət üzərində işləmək mümkün deyil. Leksikoqrafiya elminin məntiqi-konseptual harmoniyası obrazlılıq və bədii ifadəlilik tələb edir. Sözə ehtiramlı, poetik münasibət olmadan leksikoqraf olmaq mümkün deyil. Ümumiyyətlə, lüğət işi yalnız semantikaya əsaslanaraq dilin xüsusilə incə qavranılmasını tələb edir, deyərdik ki, çox xüsusi istedad tələb edir ki, bu da yəqin ki, müəyyən mənada yazıçılıq istedadına bənzəyir" . [4, s.76]

Lüğət işi sənətə oxşayır mümkün olanın bütün sərhədlərini sındırır, bədii qavrayış tələb edir. Leksikoqrafiyanı haqlı olaraq sənət adlandırmaq olar - lüğət yaradıcılıq sənəti.

Leksikoqrafiya elmi ciddi yazışmalar üzərində qurulur. Dilçilik nəzəriyyəsi, onun qanun və prinsipləri, leksikoqrafik təcrübə bir sənət kimi ayrıca ədəbi janrdır ki, burada müəllifin - lüğət yaradıcısının məharəti və istedadı mühüm rol oynayır.

Hesab olunur ki, leksikoqrafiya yalnız sözləri, qrammatika isə dildə qalan hər şeyi öyrənir. Əslində, artıq qeyd edildiyi kimi, həm lüğət, həm də qrammatika dilin leksik vahidlərini müxtəlif rakurslardan araşdırır. Bəzən belə fikirlər irəli sürülür ki, leksikoqrafiya dilin leksik vahidləri ilə bilavasitə məşğul olur, qrammatika isə yalnız bu leksik vahidlər arasındakı mücərrəd əlaqələrdən bəhs edir. Lakin leksikoqrafiya həm də leksik vahidlərin bir-biri ilə əlaqəsini təsvir edir, qrammatikada isə sözün həm tələffüzü, həm də qrafik qabığı, paradiqmatik və sintaqmatik münasibətləri təhlil edilir. Lüğətşünaslığın sırf semantik problemlərlə, qrammatikanın isə "söz forması" problemi ilə məşğul olması kimi yanlış fikri də qəbul etmək mümkün deyil. İstər qrammatikada, istərsə də lüğət təhlilində məna və forma kökündən ayrılmazdır.

Bu kontekstdə P.N.Denisovun sözləri tamamilə münasibdir: "Akademik qrammatika və akademik lüğət nəzəri olaraq ardıcıllıq və bir-birini tamamlayan münasibətində olmalıdır". [2, s.48]

Aydındır ki, söz yalnız nitqdə özünün bütün semantik və qrammatik imkanlarını reallaşdırır. Amma etiraf etməmək mümkün deyil ki, lüğət təcrübəsində "leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi" leksikoloji tapşırıqların birtərəfli qrammatik təminatında həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova, E. H. Q. Türk kökənli sözlərin dünya dillərində təzahürü / E. H. Q. Əhmədova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 2. – P. 12-17. – EDN PVJUUH. https://elibrary.ru/item.asp?id=43169087 https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S20-2.pdf
2. Денисов, П.Н. Единицы словаря // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре / Отв. ред. Ю.Н. Караулов. – М., 1988, –с. 48–52.
3. Дубичинский, В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / В.В.Дубичинский. – М.: Наука, Флинта, –2008. –432 с.
4. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич; Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз., Комис. по истории филол. наук. –Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, –1974. – 427с.

РЕЗЮМЕ
ОТРАЖЕНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ В СЛОВАРЯХ

Гулиева Х.П.

Ключевые слова: *лексикография, словарь, лексика, энциклопедический словарь, лингвистический словарь*

Лексикография как научная область имеет сложный характер: ее историко-филологический аспект проявляется в постоянном интересе к типологии словарей и их связи с культурой, собираемыми обществом знаниями, ее семантико-лексикологический аспект, связанный с обобщением, словарными данными по К моделированию плана содержания языка, его гносеологический аспект, вытекает из его сущности как способа организации и представления словарей. Однако определяющей особенностью лексикографии является ее прикладная направленность. Роль лексикографии связана не только с ее применением, но и с решением информационных и познавательных методологических задач. Сегодня словарь находится на стыке науки и информационных технологий. В статье объясняется отражение словарных параметров в словарях.

SUMMARY
REFLECTION OF LEXICOGRAPHICAL PARAMETERS IN DICTIONARIES

Guliyeva Kh.P.

Key words: *lexicography, dictionary, vocabulary, encyclopedic dictionary, linguistic dictionary*

Lexicography as a scientific field has a complex nature: its historical and philological aspect is manifested in a constant interest in the typology of dictionaries and their connection with culture, knowledge collected by society, its semantic-lexicological aspect associated with generalization, dictionary data on the modeling of the plan of language content, its the epistemological aspect follows from its essence as a way of organizing and presenting dictionaries. However, the defining feature of lexicography is its applied focus. The role of lexicography is associated not only with its application, but also with the solution of information and cognitive methodological problems. Today the dictionary is at the intersection of science and information technology. The article explains the reflection of dictionary parameters in dictionaries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.08.2023
	Son variant	15.08.2023

УДК 398.3 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_16

О КОСМОГОНИЧЕСКОЙ МИФОЛОГИИ КУМЫКОВ

ХАЛИПАЕВА ИМПЕРИЯТ АРСЛАНБЕКОВНА
Дагестанский государственный педагогический университет
Россия, Дагестан, Махачкала, д.ф.н., профессор
turkdgpu@mail.ru

***Ключевые слова**: кумыкская мифология, Тенгри, космогонические предания, сотворение мира, число «три», «древо жизни».*

В настоящей статье рассматриваются древние космогонические мифы кумыков (в основном у южных кумыков), где они сохранены более значительно, чем в остальных регионах. Самые ранние сведения о Тенгри и тенгрианстве на территории Европы ,а именно на Кавказе около города Дербента появились в начале IV века. Особое внимание у южных кумыков уделялось голубому цвету великого Тенгри.

Богатая духовная культура хазар не исчезла бесследно, как об этом писали многие исследователи, а рудиментарно сохранились у кумыков – народа, являющегося одним из непосредственных наследников хазарской культуры и с древних времен проживающего на землях, ставших колыбелью Хазарии.

Кумыкская мифология порой обнаруживает поразительные сходства и с античной мифологией, и библейскими сюжетами из Ветхого Завета, и с мифологией тюркских народов. Это объясняется не только историческими связями кумыков с другими народами, но и сходством социально-экономических условий, неизбежно порождавших одинаковое представление о мире.

В кумыкском фольклоре есть мифологические мотивы о происхождении гор, скал, родников, рек, озер и т.д., основанные на анимистических представлениях. Возможно, прежде в них отражались космогонические представления человека о сотворении мира из первобытного хаоса.

В ряде космогонических преданий, где мы записали в селе Башлы («О небе», «О семи пластах неба» [1] и др.) земля олицетворяет материнское начало, небо – отцовское, а люди, находящиеся в середине, – дети Великой Матери и Всемогущего Верховного Божества Тенгри.

Так, например, в мифологическом предании «О мирах» [2] говорится, что вселенная состоит из трех миров: верхний мир – небо, средний – люди и земля, нижний – подземный мир. Небо состоит из семи сфер («*етти къат кёк*»), земля состоит из семи слоев [3], пластов («*етти къат ер*»), а люди живут в срединном мире.

Наиболее распространенным в архаической мифологии кумыкского народа является мотив о сотворении мира: о дихотомическом и трихотомическом строении Вселенной.

А.М.Аджиев, исследовав мотив мироздания [4], пришел к выводу, что эпос сибирских народов и кумыкские сказки представляют, как бы две его противоположные фазы, две крайние стадии его развития, а широкое привлечение материалов из фольклора других тюрко-монгольских народов позволяет наметить «срединные» этапы исторической трансформации данного мотива.

Приведем вкратце мифологическое предание «О происхождении людей» [5], записанное нами в селе Башлы.

«Мать Ева в день три раза рожала: утром - брата и сестру, в обед – двоюродных брата и сестру, вечером – троюродных брата и сестру. Близнецы по истечении определенного времени, а именно, во время созревания осенних яблок должны были жениться, тем самым образуя, три супружеские пары. Но случилось иначе. Брат, рожденный утром, полюбил двоюродную сестру (ту, которая родилась в обед) и захотел на ней жениться. Двоюродный брат, который действительно должен был на ней жениться, убивает «утреннего» брата. Это была первая смерть на земле. Люди не знают, как поступить с умершим. Вдруг прилетает черный ворон [6], кружится и закапывает клювом орех. Люди следуют его примеру». Есть варианты этого сюжета, где ворон закапывает своего птенца [7].

В приведенных сюжетах, где встречается мировоззренческий комплекс кумыкского язычества, обнаруживается и числовая символика: семь, три. Создается представление о связи рождения и смерти, об образе прародительницы Евы, близнечном культе [8], об образе ворона, о мести. В основе данного мифологического сюжета – человеческое существование. При этом только акт убийства позволяет человеку осознать смысл всей жизни: ничто не вечно. Смерть людей приводит их к мысли, что жизненно необходимо продолжить род. Возможность жизни связано с плодородием. Только в сюжете нет образа Всемогущего Верховного Божества – Создателя, нет также мотива происхождения самой Великой матери.

Число «три», обозначавшее множество, рассматривалось как число магическое, волшебное. Пережитки этих воззрений, в частности, сохранились в том, что заклятия и заговоры для придания им колдовской силы произносились трижды. Многие племена и народы изображали мир в образе духов или богов, один из которых олицетворял небо или свет, другой – землю или воздух, третий – воду или огонь.

Первый бог – материя, из которой все творится, второй бог –пространство, в котором все живет, третий бог – все разрушающее время.

Первый бог – солнце, дающее жизнь, второй – вода или воздух, поддерживающие его, третий бог – все разрушающий огонь; первый бог – прошлое, второй – настоящее, третий – будущее.

У древних греков культ предков состоял из почитания тритапаторесы: отца, деда, прадеда.

У Гомера триада богов – Зевс, Афина и Аполлон, известна и другая троица: Зевс, Посейдон и Аид.

У римлян были свои троицы: Юпитер, Марс и Кривин; Юпитер, Юнона и Минерва.

В христианской троице – отец, сын и мать, впоследствии замененная представлением о святом духе, сохранились следы веры в отца, владыку мира, сына, владыку преисподнего мира (сошествие Христа в ад) и святого духа- воздуха.

Известно также большое число легенд, представляющих различные толкования конфликта между братьями, приведшего к убийству: У Каина и Авеля [9] была сестра (или две сестры, одна из которых была красивее другой), из-за нее и возникла ссора: с Авелем родились две сестры-близнецы, одну из которых Каин хотел взять в жены. Каин и Авель поссорились из-за «первой Евы». Очень распространено предание о том, что Каин, собравшись убить брата, не знал, как это сделать, но в это время появился ворон и убил другого ворона куском камня. Каин также не знал, как быть с трупом, тогда бог послал двух «чистых птиц; одна из которых, убив, другую, зарыла труп в землю» [10].

Из приведенных сюжетов можно видеть, как перекликаются события кумыкского мифа с библейскими. В центре кумыкского мифа также находится триада: три раза рожала, три брата, три сестры, три супружеские пары. Самый существенный момент, объединяющий их, - смерть одного из братьев.

Представление о первом человеке, о первой смерти во многом связано с идеей конца мифического времени, когда люди еще были «бессмертными». А со смертью первого человека все последующие поколения люди стали смертными.

«Такие представления связаны с нанайским Ходо», с древнеиранским Йимой, родственным древнеиндийскому Яме, который, согласно «Атхар-ваведе», «умер как первый из смертных» - и оттого стал «Богом мертвых» [11].

Смертью первого человека в ряде мифологических систем объясняется создание Вселенной.

Особый интерес в этом аспекте представляют воззрения о Тенгри, игравшие важную роль в мифологии древних тюркских народов. Это основано на том, что у тюрко-монгольских народов представления о небе, демонах, божествах, сложная культовая практика древности связаны с Тенгри [12].

По представлениям народа, небо вначале было настолько близко, что высокие люди могли рукой достать до него. В те времена люди могли общаться с небожителями, рассказывать им о своих нуждах и даже подниматься на небо. Но небо принимало только чистых людей (т.е. не грешных), говорится в мифологическом предании «Почему небо так высоко» [13], записанное нами в с Башлы.

Приведенные материалы свидетельствуют о сложных путях формирования мифологических воззрений у кумыков, эволюционная трансформация которых показывает основные космогонические акты: установление космического пространства, разъединение неба и земли и т.д.

Космогонические воззрения развивались во всей совокупности существующих представлений, подвергая их дальнейшей переработке. Лишь незначительная часть их сохранила свои архаичные формы, и соответствующие воззрения древнего человека на душу.

Имя бога Тенгри уносит нас в мир древнейшей религии центральноазиатских кочевников, отраженный в ранних орхонских надписях древнетюркских камнеписных текстах первой половины VII века.

Тенгири в представлении древних – небесный дух-хозяин. Он, как и все прежде созданные боги живет на небе и контролирует то, что происходит на земле. Более того, подобно Зевсу, вмешивается в судьбы людей, используя других нижестоящих богов. Тенгири, как и водится в древней мифологии бог мужского начала, что указывает еще раз на вероятную смену социального уклада: от матриархата к патриархату. На тенгрианских иконах же вокруг лика Бога делали нимб. Нимб – древнейший символ на Востоке, означающий истечение жизненной силы, энергии, мудрости. Нимб изображали голубого или небесного цвета.

Особое внимание и у южных кумыков (башлынцев) уделялось голубому цвету великого Тенгри. В короткой песне, которую мы записали в Каякентском районе с.Башлы, это явление прослеживается наиболее четко:

Гёк Тенгирим кёкден магъа
Гёк гёзлерин ачып багъа
Гёк чуман авлакъларда
Гёк чечекли талада
Гёк къозулар гьайдейген
Гёк чёпгенли балама
Гёк Тенгирим оьрден багъа.

Голубой Тенгири мой с неба на меня
Голубые глаза, открыв, смотрит,

Голубых полях
Голубо цветущей поляне
Голубых ягнят пасущего
Голубой черкеске на сына моего
Голубой Тенгири сверху смотрит.

Вероятно, данная песня являлась языческой молитвой-оберегом – обращением к Тенгири. На эту мысль нас наталкивает архаичная форма стихосложения, где обнаруживаются элементы нарушения законов силлабического стихосложения. Уместно здесь вспомнить, что в Киевской Руси, задолго до официального крещения в IV-V веках, когда жили там тюрки-кыпчаки рефреном в молитве звучали слова: «*Ходай алдында бетинг адем ачыкъ болсун*» – «*перед Богом каждый человек должен быть с открытым лицом, открытой душой*». И называлась та религия древнего Киева – «тенгрианство», которое более известно в Европе как «арианство».

В следующей песне, скорее обрядовой, обращенной к природе, говорится о просьбе людей, пожалеть нутро Земли, чтоб по велению Тенгири пошел дождь, скалы, равнины одели голубой наряд.

Голубой цвет ассоциируется здесь с зеленым покровом, зеленью. Возможно, эта песня связана с представлением древних кумыков об умирающей и воскресающей природе. По-видимому, эту песню распевали ранней осенью, когда Земля должна быть покрыта обильной зеленью. Вероятно, “Гёкша марал гюз” определенное время года, по-нашему мнению, сентябрь:

Яшил язбаш
Сари яз
Гёкша марал гузунгда
Ерни къарни горуна
Гёк чивара юзунгда
Гёк чадире гийгандай
Гёк булутлар баралар
Буйругъунгу гутмага
Гёк денгизни устуна
Тузлу сувлар ичмага
Чыгъып сагъа тилама
Гёк мадарай къызларда
Гёк Тенгирим языкъсин!
Ерни къарнин къыйнама
Къой тавлани ташлани
Гёк капутлар гиймага.

В тенгрианской мифологии очень часто Тенгри, изображен в образе гигантского дерева, соединяющего небо и землю. Поэтому могучие высокие деревья всегда почитались верующими и богато украшались.

Интересно отметить, что около села Каякент, которое исследователи справедливо отождествляют с Хамрином [14], находится священное дерево, именуемое местными жителями Тенгриханом. В данном случае дерево-фетиш, подтверждающее, что божество Тенгрихан главенствовал в божественном пантеоне. С течением времени культ Бога Тенгри эволюционировал в сторону фетишизации.

В мифологическом предании «Древо жизни» [15] говорится о том, что есть древо жизни, где каждый человек имеет свой лист и у каждого есть своя звезда. Когда умирает человек, вместе со звездой падает и его лист. Падая, задевает другие листья. В то время те люди, чьи листья были задеты, слышат звон в ушах. Корни этого дерева находятся глубоко, под семью пластами, а крона – на семи небесах.

В фольклоре башлынцев встречается также мифическое дерево, корни которого, по их представлению, распространены под землей каждого магала [16]. По велению Всемогущего Тенгири трясутся корни (один из корней) дерева, тогда происходит землетрясение в том или ином магале. Вариантов мифа о землетрясении у кумыков довольно много – это объясняется их мифологическими представлениями. Один из вариантов: мир держится на ветвистых рогах животного (бык, олень), когда он качает головой или перебрасывает мир с одного рога на другой, происходит землетрясение [17]. Однако все мифы приводят нас к одному знаменателю – к древу жизни, к опоре Неба и Солнца, к дереву как связующему звену неба и земли.

Из нашего полевого материала можно сделать подтверждающий вывод, что мир (Вселенная) у кумыков трактуется трихотомически: верхний – небесный, средний – земной, нижний – хтонический, и связывает все эти миры образ вертикального предмета, т.е. дерева, у которого крона соотносится с верхним миром, ствол – со средним, а корни – с нижним, подземным.

Как мы уже отмечали, часто можно увидеть на кумыкских свадьбах дерево, увешанное разными сладостями. Это делается для того, чтобы молодые были счастливы, жили в изобилии. Особо украшается столб дома, куда приходит невеста. Аналогичное украшение центрального столба (*орта багъана*) характерно и для других кавказских народов, в частности для грузин, азербайджанцев, что говорит о типологической общности этого явления.

Махмуд Кашгари, правоверный мусульманин, в XI в. сокрушался о тюрках – «неверных», которые словом «Тенгри» называют «большие деревья» [18].

Все космогонические явления представляются в мифах как творения Верховного Божества Тенгири. Клянутся именем Тенгири: «*Мени яратгъан Тенгирим гьакъына*» («*Клянусь породившим меня Тенгири*»). Обращаются с мольбой к нему: «*Эй, къудратны есси Тенгирим…*» («*Эй, хозяин силы, мой Тенгри*») и просят то, что им хотелось: дождя в засушливое лето или ясной погоды при дожде.

Итак, в кумыкской мифологической прозе отразились космогонические представления народа, где в архаической форме сохранились мотивы сотворения мира, Вселенной, образ Верховного Божества Тенгири, представления о первом человеке, о первой смерти на земле, о древе жизни, астральные воззрения и т.д.

Мифологические памятники фольклора по объему, как правило, не велики и не оснащены изобразительно-выразительными средствами (эпитетами, гиперболами, метафорами и т.д.). Обычно они носят повествовательный характер. Это, очевидно, связано с целым рядом причин, из которых, на наш взгляд, следует выделить три основные:

1. Рассмотренные нами памятники возникли в глубокой древности, когда в народном творчестве еще не были выработаны средства создания объемных, многоконфликтных развитых сюжетов.

2. Многие из этих памятников, по-видимому, дошли до наших дней в разрушенном виде, как «осколки», возможно, некогда более развитых сюжетов, как рудименты былых сложных и развитых представлений, верований.

3. Эти типы памятников несут, прежде всего, информацию о различных рода поверьях, представлениях, через которые регламентируется поведение человека. А вся

сложная система поведения состоит из отдельных табу, рекомендаций и т.п., что передается, в частности, посредством небольших произведений.

ЛИТЕРАТУРА

1.Зап. нами в с. Башлыкент, Каякентскаго района,1978г. от Пашаевой А.,60л.
2.Зап. там же
3.Число семь является магическим, в частности у народов Востока. В древнейших мифах это число связано с семью планетами. У алан существовал культ семи богов. Кумыки Большую Медведицу называют семь звезд.
4. Аджиев А.М. О поздней трансформации эпического мотива мироздания//Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока
5. Зап. нами в с. Башлыкент, Каякентскаго района,1978г. от Пашаевой У.,118 л.
6. Ворон, по представлению кумыков, предвестник неприятного: каркает ворон то к смерти, то к непогоде. «*Къара ер гёрсетген къаргъа*» - так называют ворона в народе. т.е. ворон, указавший путь к могиле. Когда он каркает, обычно отвечают «*къаралып оьлгюр сен*» - «*чтоб ты сдох, почернев*». Также проклинают вороном «*къаргъалар айлансын атангны юртунда*», «*къаргъа чокъусун гёзюнгню*» - «*чтоб вороны кружились в твоем отцовсмком доме*», «*чтоб ворон выклевал твой глаз*».
7. Зап. Аджиевым А.М. от Аджиевой М.,1903г. рожд. в с.Ботаюрт Хасавюртовского р-она,1986; Зап. Аджиевым А.М. в с.Аксай Хасавюртовского р-она в 1972г. Рукоп. фонд ИИЯЛ. ф.9. Оп.1, п.386, л.158-159.
8. Халидова, М.Р. Об эволюции мотивов культа близнецов в дагестанском фольклоре // Поэтика фольклора народов Дагестана. – Махачкала, –1981. –с. 25-43.
9. Мифологический словарь. Каин.- М.,СЭ,1990г. –с 262.
10. Мифы народов мира: в 2-х т.-М.:СЭ 1982г. –Т.2 –с 6.
11. Там же.
12. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник,1972. –М.: Наука, –1984. –с.123.
13. Зап. нами в с.Башлыкент, Каякентскаго района,1978. от Пашаевой А., 60л.
14. Ибн-Русте. Ибн-Хаукаль. Книга путей и царств. Пер. Н.А.Караулова//СМОМПК.-Тифлис, 1908. -Вып.38. –С 81-129.
15. Зап. нами в с. Башлыкент, Каякентскаго района,1978г. от А.Пашаевой
16. Магал – квартал, часть города
17. Зап. там же от Рустамовой С.,1980г.,73 л.
18. Mahmud al-Kashgari. Divanu Lugat-it-Turk. Ankara,1941-S 461.

XÜLASƏ

KUMIKLARIN KOSMOGONİK MİFOLOGİYASI HAQQINDA

Xalipayeva İ.A.

Açar sözlər: *kumık mifologiyası, Tengri, kosmogonik ənənələr, dünyanın yaradılması, "üç" sayı, "Həyat Ağacı".*

Məqalədə kumıkların qədim kosmogonik mifləri (əsasən cənub kumıkları arasında) nəzərdən keçirilir, burada digər bölgələrə nisbətən daha əhəmiyyətli dərəcədə qorunur. Avropada, yəni Dərbənd şəhəri yaxınlığında Qafqazda Tengri və tengrianizm haqqında ən erkən məlumatlar IV əsrin əvvəllərində ortaya çıxdı. Cənub kumıkları arasında böyük Tengrinin mavi rənginə xüsusi diqqət yetirildi.

SUMMARY
ABOUT THE COSMOGONIC MYTHOLOGY OF THE KUMYKS
Khalipayeva I.A.

Keywords: *Kumyk mythology, Tengri, cosmogonic legends, creation of the world, the number "three", "tree of life".*

This article examines the ancient cosmogonic myths of the Kumyks (mainly among the southern Kumyks), where they are preserved more significantly than in other regions. The earliest information about Tengri and Tengrianism in Europe, namely in the Caucasus near the city of Derbent, appeared at the beginning of the IV century. The southern Kumyks paid special attention to the blue color of the great Tengri.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.08.2023
	Son variant	11.09.2023

UOT 82-6 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_23

EPİSTOLYAR MƏTNLƏRİN KREATİVLİYİ

ƏFƏNDİYEVA LALƏ RASİM qızı ORCID
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan, f.f.d., dosent
lalare@mail.ru

Açar sözlər: *kreativlik, epistolyar mətnlər, şəxsi məktublar, diskurs, diskretlik, spontan nitq.*

Müasir dövrdə kreativlik yaradıcılıq qabiliyyəti, orijinal məhsulların və ideyaların yaradılması prosesi kimi izah edilir. Təfəkkürün itiliyi, aydınlığı, orijinallığı şəxsiyyətin xarakteristikasını təşkil edir, onun ənənəvi düşüncə sxemlərindən kənara çıxma qabiliyyətini göstərir. Epistolyar mətnlər diskurs prosesində yaranır və diskursun kreativlik xüsusiyyətlərini epistolyar mətnlərə də aid etmək olar. Epistolyar mətn müəlliflərinin "yaradıcılıq potensialı" da kreativlik kimi qəbul edilə bilər. Məktubların yazılması da müəyyən mənada yaradıcılıq prosesidir. Epistolyar mətnlərdə ümumi qəbul edilmiş məktub şablonlarından nə qədər uzaqlaşma baş verdikcə burada bir o qədər geniş mənada kreativlikdən danışmaq olar.

Bütün məktub mətnlərində müxtəlif səviyyələrdə kreativlik müşahidə edilir. Diskurs prosesində kreativlik "dil oyunları"nda təzahür edir. Məqalədə Azərbaycan ədiblərinin epistolyar irsindən gətirilən nümunələr əsasında diskurs prosesində dil oyunları spontanlıq, diskretlik kimi müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir.

Müasir dövrdə elmi terminologiyada latın mənşəli (creato) "yaratmaq, qurmaq" [1] mənasını verən «kreativlik» sözü müəyyən problemə yaradıcı yanaşma, yeni baxış bucağından nəzərdən keçirmə, fərqli düşüncə tərzi, yeni orijinal ideyalar kimi qəbul edilir. "Kreativlik ümumi anlamda yaradıcılıq qabiliyyəti kimi izah olunur. Geniş mənada kreativlik isə yaradıcı intellektual qabiliyyətlərdir, yəni orijinal məhsulların və ideyaların yaradılması prosesidir. Təfəkkürün itiliyi, aydınlığı, çevikliyi, problemlərə həssaslıq, orijinallıq, onların həllində ixtiraçılıq ünsürləri kreativlik amilləridir" [2]. Deməli, bu xüsusiyyətlər şəxsiyyətin xarakteristikasını təşkil edir, onun ənənəvi düşüncə sxemlərindən kənara çıxma qabiliyyətini göstərir. Hal-hazırda "kreativ psixologiya", "kreativ kommunikasiya", "dilin kreativliyi" və s. kimi birləşmələrin tez-tez işlədildiyini müşahidə etmək olar.

Epistolyar mətnlərin diskurs prosesində yarandığını nəzərə alsaq, diskursun kreativlik xüsusiyyətlərini bu mətnlərə də şamil etmək olar. Kreativlik haqqında yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, bunu epistolyar mətn müəlliflərinin "yaradıcılıq potensialı" da adlandırmaq olar. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məktubların yazılması özlüyündə elə yaradıcılıq kimi qəbul edilə bilər və kreativlik cəhətdən epistolyar mətnlərdə ümumi qəbul edilmiş məktub şablonlarından nə qədər uzaqlaşma baş verdiyini nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Buna görə də epistolyar mətnlərin orijinallığından danışarkən «kreativlik» terminінə müraciət etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Yazışmanı diskurs yaradan amilə çevirən müəlliflərin şəxsiyyəti epistolyar mətnlərin kreativlik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Təbii ki, hər bir məktubun kreativlik dərəcəsi fərqlidir, ancaq məktubların hamısında müəyyən kreativlik müşahidə edilir, yəni müəllifinin kimliyindən asılı olmayaraq, epistolyar mətnlərdə özəl düşüncə əlaməti mövcuddur. Müəllif qeyri-adi, özünün görmə bucağı altında nə isə yaza, yeni nitq vahidi işlədə bilər, ancaq öz yaradıcılıq məhsulunu mütləq bir ənənəyə çevirə bilməz. Yeni ənənələr yalnız diskurs prosesində universal ünsiyyət forması kimi «dil oyunları»nda təzahür edir. "Dil oyunları stereotiplərin sarsılmazlığına əminlik olduğu halda,

onlardan yayınmaq üzərində qurulur" [11, s.97]. Bu, insan mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətidir. Deməli, «dil oyunları»nı kreativliyin təzahürü kimi nəzərdən keçirmək olar [7].

Epistolyar diskursun kreativliyi ondan ibarətdir ki, fərqli dil şəxsiyyətlərinin nitq fəaliyyəti məhsullarından istifadə etməyə və onları bir-biri ilə harmonik əlaqələndirməyə imkan verir. Bu zaman nitq yaratma fəaliyyəti müəyyən diskurs tipinin nitq stereotiplərindən yayınmağa əsaslanır. Bu fəaliyyətin məhsulları isə yarandığı milli zaman diskursiv məkanında tədricən normativləşir.

Epistolyar diskursda daha geniş anlamda "dil oyunu" adi məişət dialoqu forması, şifahi nitq modelidir. Məktub müəllifləri yaxşı başa düşürdülər ki, məktub mətnlərinin imkanları məhduddur və şifahi nitq vasitəsilə yaradılan ünsiyyəti tam əvəz edə bilmir, buna görə də məktub yazmağa o qədər də həvəsli olmadıqlarını vurğulayırlar. Məsələn, C.Məmmədquluzadə bu barədə Fərəculla Pişnamazzadəyə özünəməxsus yumor hissi ilə yazmışdır: "*Bir vaxt bunu bəhanə gətirdim ki, qoy alma, armud yeyək, sonra razılıq kağızı yazaq. Məlum ki, alma və armud çoxdan yeyildi, qurtardı, amma kağız yazılmadı. Xudaya, yemək nə qədər kağız yazmaqdan asan imiş... Amma keçən-keçib və indi istəyirəm borcdan çıxam*". [5, s.329]).

Dostluq məktubları yazan hər bir müəllif onu şifahi nitqə yaxınlaşdırmağa çalışırdı. Bu cəhətdən epistolyar mətnlər üçün iki nitq forması xarakterikdir: "bunlardan biri şifahi söhbət-dialoq formasına, digəri isə qırıq-qırıq monoloqa əsaslanır. Adətən bu formaların ikisi də bir yerdə qarşılaşır və öz aralarında sıx əlaqələnərək «söhbət» dialoqu yaradır. "Birtərəfli" dialoji nitq formasına can atmaq (yəni maksimum danışıq üslubu və fraqmentar) məhz müəllifin öz təxəyyülündə müsahibinin cavab və replikalarını canlandırdığı məktub nümunələrində daha aydın görünür" [12, s.82]

Məktub mətni sual-cavab prinsipi ilə qurula bilər. Müəllif özü sual verir və özü də bunlara cavab verir, məsələn: *"Bizim qohum-əqrəbamız necədir? Məşədi Yusif haman halətdədir, ya təğyir tapıb haləti? Ağam nə qayırır və Ələkbər haradadır? Məşədi Heydərin, söz yox, əhvalı pərişandır. İndi necədir Nəsir, varmı yaxşı olmağa ümidi, ya yox?" (*5, 298); "*Bizim balalar necədir? Səni yenə incidirlər? Eybi yoxdur, Sarıçka, onların əziyyəti ayrılığın əzabından min dəfə yaxşıdır. Aydın və Sevda məktəbə gedirmi? Sevıçkaya de ki, dərsini yaxşı öyrənsin və Aydına da öyrətsin. Balaca Xavər nə təhərdir? Yenə gülüb özündən gedirmi* " [6, s.61]

Bu üsul məktuba dinamiklik verir, canlı dialoji ünsiyyət təəssüratı yaradır. Bu zaman epistolyar mətn yalnız informasiya ötürmə vasitəsi deyil, qarşılıqlı anlaşma vasitəsinə çevrilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məktub nümunələri arasında epistolyar mətn strukturunda dialoqdan bütün qaydalara uyğun şəkildə istifadə edilir. Buna numunə kimi Bağırov Bahadurdan M.İbrahimova yazılmış məktubu göstərə bilərik. Burada gənc yazıçı əsərinin çap olunmasına etirazla bağlı söhbəti M.İbrahimova dialoq şəklində çatdırır: "*Biz həyatımızdakı real və gözəl temaları götürüb cocuq pyesləri yazmaq istərkən Naxçıvan Yazıçılar İttifaqının katibi Hüseyn Baqiyə verərkən bizə yardım əvəzinə: – Sən uşaqsan, sən hələ teatr yaza bilməzsən, – deyir. Mən soruşuram: – Yazmaqdamı yaşa baxar? Axı atalar misalı var, ağıl yaşda deyil, başdadır"* (3, 89). Əslində belə məktub yazmaq forması bədii əsərlər üçün xarakterikdir. Bu, bədii əsərdə təbii qarşılanır. Epistolyar ənənələrdə isə belə variantlar yoxdur, buna görə də göstərdiyimiz nümunə söhbətin modelidir, yəni məktubda həmin söhbət «zahiri simasını» saxlamışdır.

Epistolyar mətnlərdə dialoji nitq xüsusiyyətlərindən danışsaq da, bütün dialoq qaydalarına əməl edən məktub yazmaq çətindir, elə buna görə də müəlliflər başqa imkanlardan yararlanmışlar. Bəzən elə təəssürat yaranır ki, məktub mətnlərində təsvir edilən hadisələr arasında əlaqə və ardıcıllıq yoxdur, ayrı-ayrı hissələrdir və bu, spontan nitqə bənzəyir:

– "*Əzizim Əziz! Salam! Məktubunuzu və materialı aldım. Şikayətlənirsiniz ki, cavab vermirəm. Ancaq bundan qabaq məktub almamışam və sizin suallarınızdan xəbərsizəm.*

Sizə balaca bir açıq məktub yazmışam. Çatıb-çatmadığını bilmirəm. Keçək məsələyə. Materialı oxuyuram. Bəzi qeydlərim var, qurtaranda sizə yazaram. Özünüzün təyin etdiyiniz vədəyə qədər qaytararam. Arxayın olun. Əziz, xahiş edirəm, suallarınızı mənə deyəsiniz, mühüm

dəyişiklikləri mənə göstərəsiniz. Məktubunuzda yazırsınız ki, dəyişdirilən yerlər var. Hansı yerlərdir? Qaldı epiqrafların bəzisi ruscadan tərcümədir...Daha nə var, nə yox? O gün Moskvada ədəbiyyat dekadasına hazırlıq planı tuturduq. Siz də dekada iştirakçısısınız. Bir sıra məruzə və məqalələr sizin öhdənizdədir. Bu barədə sizə xəbər verəcəklər. Bakıda elə yeni bir hadisə yoxdur. "Manifest" haqqında Arif bir yaxşı məruzə elədi.

Xəstəliyim bir az yaxşıdır. İşləyirəm, müasir həyatdan böyük bir şey yazmaq istəyirəm. Xəstələnməsəm, ümidvaram ki, müvəffəq olam. Ayın 14-15-nə qədər materialı qaytararam. Məndən yoldaşlara və Cavada salam. Hələlik bu qədər". [4, s.351]

Y.M.Lotman mətnin informasiyanı belə hissə-hissə vermək xüsusiyyətini diskretlik – «informasiyanın porsiyalarla verilməsi» adlandırır: "Dialoqa tələbat, dialoji situasiya gerçək dialoqu və hətta onun üçün dilin mövcudluğunu da önləyir…ümumi dil yaratmaq üçün situasiya iştirakçılarının hər biri "özgənin" dilinə keçməyə çalışır. .. həmçinin bu da maraqlıdır ki, dialoqda məlumat ötürülməsində ciddi ardıcıllığa əməl edilir: tərəflərdən biri «məlumatı» canlandırır, nəzərə almaq lazımdır ki, dialoji situasiya kənar müşahidəçi tərəfindən seyr edilərkən ötürülmə posesindən qəbul etməyə keçən zaman təsvir səviyyəsində diskretlik meydana gəlir. Diskretilik – informasiyanı porsiyalarla vermək xüsusiyyəti bütün dialoji sistemlərin xüsusiyyətidir". [9, s.194]

Nəzərdən keçirdiyimiz məktubların əksəriyyətində həmin diskretlik müşahidə edilir. Spontanlıq effekti, nitqin hazırlıqsız səsləndirilməsi (burada yazılması) sintaktik səviyyədə inversiya, ellips kimi vasitələrlə yaradıla bilər, məsələn: "*Münəvvər və Müzəffər gəlmişdilər. Onlar müvəffəqiyyətlə işləyir və yaxşı xeyir verirlər"* (C.Məmmədquluzadə oğlu Midhətə, 23 may 1930); "*Həmidə xanıma, Münəvvərə və Müzəffərə salam göndərirəm. Qaryagindəki xəstəlikdən təşvişə düşməyin, ləğv edilib. Ənvər deyir ki, tez-tez məktub yazır, siz isə şikayət edirsiniz ki, yazmır*" (17 fevral, 1931); "*Midhət ayın 10-u Leninqradın şimalına, Sbir çayına təcrübə işlərinə getməyə hazırlaşır, on nəfər yoldaşı ilə*" (17 fevral, 1931); [5, s.370-376].

Bununla yanaşı, belə bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, spontanlığı bütün məktublara aid etmək doğru olmaz, çünki bəzi müəlliflərin, məsələn: M.F.Axundzadənin, H.Zərdabinin, C.Məmmədquluzadənin məktublarının qaralamaları mövcudur [10, s.123-128]. Epistolyar mətnlərin nəzəri xüsusiyyətlərini araşdıran Y.Yelina bəzi rus yazıçılarının məktublarının qaralamalarını nümunə göstərərək qeyd edir ki, məktub həmişə irəlicədən düşünülür. Buna görə də məktub yazma prosesi istənilən halda danışıq prosesindən ləng həyata keçirilir. [8, s.30]

Fikrimizcə, hətta qaralamaların mövcudluğu da epistolyar mətnləri müəlliflərinin düşüncələrinin tam planlaşdırılmış ifadəsinə çevirə bilməz, çünki bütövlükdə mətnlərdə spontanlıq müşahidə edilir, düzəlişlər isə ayrı-ayrı ifadələrin seçilməsi ilə bağlı ola bilər ki, bunu da dil oyununun bir funksiyası kimi qəbul etmək olar.

Məktub müəllifləri "dialoq imitasiyası" yaradarkən epistolyar diskursu müxtəlif mövzuların müzakirə məkanına çevirirlər. Əgər diskurs ünsiyyət formasıdırsa, deməli, epistolyar diskurs da, xüsusən daha çox araşdırdığımız şəxsi məktublar da dostlar, yaxın insanlar arasındakı söhbət kimi nəzərdən keçirilə bilər. Söhbətlərin mövzusu isə hədsiz genişdir. Bununla əlaqədar olaraq, adətən, epistolyar diskursun politematikliyi vurğulanır. Nəzərdən keçirdiyimiz məktubların da əksəriyyəti yalnız informasiya ötürmək məqsədilə yazılmamışdır. Mətnlərin əksəriyyətinə müxtəlif mövzular daxil edilir (ailə məsələləri, ictimai problemlər, ədəbiyyatla bağlı problemlər, əsərlərin nəşr edilməsi və s. bir məktubda cəmlənə bilər). Bu zaman müəllif yalnız informasiya verməklə kifayətlənmir, epistolyar mətndən özünüifadə (fikirlərini açıqlamaq və emosional vəziyyətini çatdırmaq) vasitəsi kimi istifadə edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, məktubların əksəriyyəti üçün politematiklik səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bir məktubda bir neçə mövzunun müzakirəsini müşahidə etmək olar. Məsələn, Mir Cəlalın həyat yoldaşına yazdığı bir məktubda (19 may 1942-ci il, Novosibirskdən) həm ailəsi, uşaqları və yaxınlarına qayğı və narahatlıqları, onlarla bağlı xatirələri, həm də yol qeydləri, təəssüratları, səfər yoldaşı haqqında rəyi, gələcək planları da əks olunur: "*Bu məktubu Novosibirsk şəhərindən*

yazıram. Səfərimiz bizi sizdən 10 günlük bir məsafə uzaqlaşdırmışdır. Bura Sibirdir. Soyuqdur. Sağ-salamat gəlmişik. Şeylərimizin çoxluğu, bir neçə yerdə vaqonumuzu dəyişməyimiz bizi incitdi. Daşkənddə bir gün qaldıq. Gözəl, səfalı, böyük bir şəhərdir. Sabah saat 11-də yola çıxdıq, getdiyimiz yerə hələ 6 sutka qalmışdır. Yolumuz yaxşı keçir. Mirzənin yoldaşlığı çox yaxşıdır. Əsas nigarançılığımız siz tərəfdəndir. Bilirəm ki, bizdən sonra nə qədər narahat olmusan. Bilirəm ki, uşaqlar ananı, səni nə qədər incidirlər. Ancaq buralarda, yolda, vaqonlarda bir uşaq görən kimi ürəyim bir tikə olur. Gözüm balalarımızı axtarır...Ailəmizin xoşbəxt saatları – axşamüstü hamımızın bir yerdə deyib-güldüyümüz yadıma düşür. Deyirəm əsl həyat, əsl səadət odur.. Bilmirəm Azərkinodan pul çatdımı? Maaşları vaxtında ala bilməsən, Arifə de. Vaxtında qəzet almasaq da, radionu hər gün eşidirik. Cəbhə xəbərlərini aramsız izləyirik. Bütün yod boyu qeydlər götürmüşük. İntibahlarımız var. Sağlıq olsa, qayıdanda yazarıq.

Püstə! Bilirəm, istilər düşəndə ananın səhhəti ağırlaşır. Başısoyuqluq eləməsin. Həkim çağır evə, müalicə eləsin... Yenə məktub yazacağam... Uşaqların üzündən öp!" [4, s.355].

Göstərdiyimiz bu nümunə ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada epistolyar mətnlərin yuxarıda haqqında danışdığımız diskretlik xüsusiyyətləri də aydın görünür. Mövzulara diqqətlə baxdıqda onların hər birinin ayrıca bir mətn kimi genişləndirilməsinin mümkün olduğunu görə bilərik.

Bu cəhətdən xahiş və tövsiyə xarakterli qısa məktublar istisna təşkil edir:

– *"Həmidə! Yadımdan çıxdı sənə xatırladım ki, dəmir yolu ilə gələndə yumşaq vaqona bilet alasan, çünki xəstəsən,gərək yolu rahat gedəsən*" [5, s.310];

– "*Bu gün zakaznoy kağız içində 50 manatlıq çek göndərdim. Kağızı tez al və pulu al haman bankdan Buxovun 50 manatlıq vekselini çıxart, saxla. Təfsili haman kağızdadır*" [5, s.315];

– "*Əziz, mənim kitabımın tərcümə məsələsi necədir? Siz nəşriyyat ilə müqavilə bağlamısınızmı? Yaxın zamanlarda çap olunacağına ümid varmı? Mən istəyirəm Yevgenyevə məktub yazım. Onlardan ağlım bir şey kəsməsə, Moskvaya "Cənclər" nəşriyyatına vermək fikrindəyəm, istəyirlər. Siz məlum olan vəziyyəti mənə yazmanızı rica edirəm. Hələlik, sağ olun*" [4, s.350].

Qeyd edək ki, belə məktublar C.Məmmədquluzadənin epistolyar irsində daha çox izlənir və məzmunundan aydın görünür ki, bunlar bir mövzulu mətnlərdir.

Məktubların politematikliyini C.Məmmədquluzadənin də şəxsi məktublarında izləmək mümkündür, məsələn onun da həyat yoldaşı Həmidə xanıma yazdığı məktubda (14 fevral, 1912) bir neçə mövzuya – məişətlə bağlı problemlər, siyasət məsələləri, hava, maddi problemlər və s. toxunduğunu görürük: "*Həmidə! Dəyirmançı bu gün yola düşür. Dəyirman üçün bütün işləri görmüşük, lazım olan şeyləri sifariş veririk. Sənə 15 portağal və bir neçə qəzet göndəririrəm. Veksellləri və Ələkbərin məktubunu aldım. Gör, Kazımbəyov Ələkbər haqqında necə səmimi məktub göndərib.*

Bu gün Qayıbova kağız göndərmişəm öyrənsin ki, Ağdamda kirayə verilən ev varmı? Cavabını İrəvana bildirəcəyəm.

Rus qoşunları İrandan qayıdır. Trablisdə böyük vuruşma olub, türklər qalib gəliblər. Ona görə də İtaliya Kisik Asiyadakı türk limanlarını bombardman eləyir.

Burada yağış yağır. Müzəffər indi mənim yanımda idi. Hamı salamətdir. Fevralın axırı üçün gələcəyəm. Veksellərin vaxtı barədə çalışaram; amma hər halda, pul olsa, poçtla göndər (veksellər üçün).

İstəkli kəhrizlilərsiz, xüsusilə Midhətsiz yaşamaq çox çətindir. Qızlar salam göndərirlər. Ağacları fevralın axırı üçün gətirərəm. Öpürəm" [5, s.317].

Nümunədən göründüyü kimi, bu məktubda da diskretlik xüsusiyyətləri geniş təzahür etmişdir. C.Məmmədquluzadənin epistolyar irsində qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər adresatlardan asılı olaraq dəyişir, məsələn: Məmmədəliyə yazdığı məktublar daha çox bir mövzulu və xahiş, göstəriş

xarakterlidir, Həmidə xanıma yazdığı məktublar isə politematikdir. Bunu görkəmli ədibin digər adresatlara ünvanlanmış məktublarında da müşahidə etmək olar.

Ümumiyyətlə, politematiklik, demək olar ki, şəxsi məktubların əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir.

Məktub müəllifləri epistolyar mətnlərin dilini danışıq üslubuna yaxınlaşdırmaqla məqsədyönlü şəkildə sadə nitq variantlarından, məişət leksikasından istifadə etməyə çalışmışlar. Məktublarda bəzən ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan, ancaq məişətdə təsadüf edilən varvarizmlərdən də istifadə edilir ki, bu da şəxsi məktublarda daha çox səmimiyyət, yaxınlığın təzahürü kimi izah edilə bilər.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, dil oyunu müəllifdən böyük ustalıq, dilin incəliklərinə dərindən bələd olmaq və öz fikirlərini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mövcud dil stereotiplərini qıraraq ifadə etmək bacarığı tələb edir. Sadalanan bu xüsusiyyətlərin hamısını nəzərdən keçirdiyimiz ədiblərin epistolyar irsində müşahidə edə bilərik.

Epistolyar mətnlərin bir xüsusiyyəti olan kreativlik müəyyən diskurs tiplərinin nitq normalarından kənara çıxmasıdır, onun yaratdığı vahidlər isə tədricən normativləşərək milli zəmində ənənəvi ifadələrə çevrilir. Kreativliyin isə əsas təzahür forması dil oyunudur. Dil oyunu dedikdə epistolyar nitqin spontanlığı, diskretliyi, politematikliyi kimi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

Epistolyar mətnləri şifahi məişət üslubuna yaxınlaşdıran dil oyunu daha çox məktubların etiket çərçivələrini pozmaq və müraciət formalarında müəyyən komik effektlər yaratmaq, həmçinin leksika və frazeologiya səviyyəsində yeni ifadə formaları işlətməklə də təzahür edə bilər. Qeyd edər ki, epistolyar mətnlərin kreativliyi aspektində dil oyunlarının bu xüsusiyyətləri daha geniş şəkildə başqa tədqiqat işimizin mövzusu kimi nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin etimologiya lüğəti// https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-etimologiya-lugeti/pd/
2. Çələbiyev N. Müasir psixologiyada kreativlik və yaradıcı istedad problemi. https://tehsiljurnali.az
3. Məmməd Səid Ordubadi arxivindəki məktublar / –Bakı: Nurlan, –2002. –100 s.
4. Mir Cəlal. Epistolyar irs: ünsiyyətin canlı şahidi: [2 cilddə] // Mir Cəlal. –Bakı: Nurlar, C.2, –2014, –s.343-370.
5. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. Memuarlar, məqalələr, məktublar: [4 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. –Baku: Öndər nəşriyyat, –2004, –472 s.
6. Mirzə İbrahimovun Sara xanımla yazışmaları. Sevgi məktubları. –Bakı: Qanun, –2016, –96 s.
7. Şiriyev, F. A. Siyasi diskurs və leksik vahidlər / –Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. –2011, №2, s.5-10.

Rus dilində

8. Елина, Е.Г. К теории эпистолярия / Е.Г. Елина // Поэтика и стилистика, сб. ст. / под ред.: И.В. Чуприны, В.Е. Гольдина. –Саратов: Саратов, ун-т, –1980.
9. Лотман, Ю.М. Механизмы диалога / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история / Ю.М. Лотман. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. - С. 193 - 206.
10. Переписка Мирзы Фатали и Рашиб-бека Ахундовых. –Баку, –1991, –176с.
11. Седов, К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К.Ф. Седов. –М.: Лабиринт, –2004. –320 с.
12. Степанов, Н.Л. Дружеское письмо начала XIX века. Письма Пушкина как литературный жанр / Н.Л. Степанов // Степанов Н.Л. Поэты и прозаики. / Н.Л. Степанов. — М.: Худож. лит., –1966. –С. 66-100.

РЕЗЮМЕ
КРЕАТИВНОСТЬ ЭПИСТОЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ
Эфендиева Л.Р.

Ключевые слова: *креативность, эпистолярные тексты, личные письма, дискурс, дискретность, спонтанная речь.*

В современное время креативность объясняют как творческую способность, процесс создания оригинальных продуктов и идей. Острота, ясность, оригинальность мышления составляют характеристику личности, показывают его способность выходить за рамки традиционных образов мышления. Эпистолярные тексты создаются в процессе дискурса, а творческие черты дискурса можно отнести и к эпистолярным текстам, также и «творческий потенциал» авторов можно рассматривать как креативность эпистолярного текста. Составление писем тоже в определенном смысле является творческим процессом. Чем больше отклонение в эпистолярных текстах от общепринятых шаблонов письма, тем шире можно говорить о креативности в эпистолярии.

Во всех эпистолярных текстах наблюдается разный уровень креативности. Креативность в процессе дискурса проявляется в «языковых играх». На основе примеров, приведенных из эпистолярного наследия азербайджанских писателей в статье рассматриваются языковые игры в дискурсивном процессе в различных аспектах, таких как спонтанность и дискретность.

SUMMARY
CREATIVITY OF EPISTOLAR TEXTS
Efendiyeva L.R.

Key words: *creativity, epistolary texts, personal letters, discourse, discreteness, spontaneous speech.*

In modern times, creativity is explained as a creative ability, the process of creating original products and ideas. Acuity, clarity, originality of thinking constitutes a characteristic of a person, shows his ability to go beyond traditional thought patterns. Epistolary texts are created in the discourse process, and the creative features of discourse can also be attributed to epistolary texts. Creativity can also be attributed to the “creative potential” of the epistolary text’s authors. Writing letters is also, in a certain sense, a creative process. The greater the deviation in epistolary texts from the generally accepted patterns of writing, the wider one can talk about creativity.

Different level of creativity exists in all texts of letters. Creativity in the process of discourse is observed in “language games”. Based on examples given from the epistolary heritage of Azerbaijani writers, the article examines language games in the discursive process in various aspects, such as spontaneity and discreteness.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.08.2023
	Son variant	11.09.2023

Sumqayıt Dövlət Universiteti – **"ELMİ XƏBƏRLƏR"**– Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Cild 19 № 3 2023

UOT 82.11 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_29

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİNİN (1797-1885) POEZİYASINDA QARABAĞIN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TƏCƏSSÜMÜ

ƏLİYEV ƏLİ UMUD oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı, Azərbaycan, f.f.d., baş müəllim
eli.eliyev.54@mail.ru

Açar sözlər: *Qarabağ, Zəngəzur, Laçın, Cijimli, Nigari, Məlik Əjdər, Sultan Baba, Şeyx Əhməd, Çilgəz yaylağı, Həmzə bulağı.*

Giriş. Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabaği təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndəsi, nəqşbəndi şeyxidir. O, Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndəsidir. Onun yaradıcılığı mühitin spesfikasını təyin edən bədii faktdır. Odur ki, bu mühitdə aşıq yaradıcılığı ilə klassik üslub vəhdət təşkil edir. Həmçinin Seyid Nigari yaradıcılığı Qarabağ ədəbi mühitinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, mühitin zənginliyini göstərir. Seyid Nigari müasir gənclik üçün mənəviyyat ocağı, tərbiyə məktəbidir. Bu məktəbi dərk etmək üçün bütöv bir ədəbi mühitin deyimi, duyumu və yozumu araşdırılmalıdır. Odur ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

XVII-XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin öyrənilməsi bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığının qaranlıq və gizli qalan tərəflərinin aşkarlanması deməkdir. Həmin şəxsiyyətlərdən biri də Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigaridir. Onu da qeyd edək ki,XVII-XIX əsrləri təkcə xalq şeiri üslubunda yazan şairlərin yaradıcılığı ilə səciyyələndirmək mümkün deyil. Burada əsas olan aşıq şeiri tərzinin aparıcılığı xəttidir. Lakin hər iki üslub biri-birilə bahəm inkişaf edirdi. Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Kərbəlayi Səfi Valeh, Abdulla Canızadə, Aşıq Qənbər, Qasım bəy Zakir və digərləri Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigari də daxil olmaqla klassik üslubda şeirlər yaradırdılar. Həmin nümunələr mühitin spesifikasını, sənətkarların yaradıcılıq imkanlarını aşkarlayan bədii faktdır.

Yeri gəlmişkən bir məqamı da qeyd edək ki, Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigari daha çox klassik üsluba, Füzuli ruhuna, təriqət düşüncəsinə köklənən şairlərdəndir. Mənbələr onun haqqında bir qədər az məlumat verir. Daha doğrusu, onun adı yalnız kiçik bir xatırlama ilə verilir. "Bu seyidi - alicənab ki, darayi-elmü ədəb imiş, islami-şərifi Hacı Mirzə Əfəndidir. Qarabağın Zəngəzur uyezdinin Cicimli nam qəryəsində təvəllüd etmiş." [1, s. 242].

Bu, məşhur təriqət Şeyxi Seyid Nigari haqqında deyiləndir. Qarabağda "təhsili-kamalata" yetişən nəqşbəndi mürşidi haqqında Məhəmmədağa Müctəhidzadə də, Mir Möhsün Nəvvab da elə bir yaradıcılıq faktı verməmişdir. Ancaq yuxarıdakı informasiya özünün mükəmməlliyi, təzkirəçinin bələdliyi ilə xarakterizə olunur. Onun şeirlərindən isə heç bir nümunəyə rast gəlmirik. Bir məqamı da xatırladaq ki, bu nəqşbəndi mürşidi haqqında Firudin bəy Köçərli kifayət qədər məlumat verir. Onun Qafqazda, Kiçik Asiyada məşhur olmasını, "Divanı"nın "Qeyrət" mətbəəsində Ömər Faiq Nemanzadənin və Cəlil Məmmədquluzadənin 1907-ci ildə çap etdirdiyini qeyd edir.

Nəqşbəndi təriqətinin böyük şeyxi Seyid Nigari sözün həqiqi mənasında XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin ən qüdrətli nümayəndəsidir.

Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağ mahalının Zəngəzur bolgəsi (bu bölgə 1930-cu ildən etibarən Laçın adlandırılmışdır) üzrə Cijimli kəndində 1797-ci ildə anadan olmuşdur. Atası Ruknəddin (Mir Paşa da deyilirmiş), anası isə Qızxanım (Xeyrünnisə də deyirmişlər) olmuşdur. Seyid Nigari 1885-ci ildə Harput şəhərində vəfat etmişdir. O, Cijimli seyidlərinin nəslindəndir. 6 aylıq olarkən atasını itirmişdir. Sonralar kürdəmirli nəqşbəndi Şeyxi İsmayıl Əfəndinin təlim və tərbiyəsini alır. Hac ziyarətində olur və oradan Amasiyaya gedir. 1840-1841-ci illərdə yenidən doğma kəndi Cijimliyə qayıdaraq müəllimlik etmiş, Qarabağda şöhrət qazanmışdır. Əminə adlı bir xanımla evlənmiş və ondan Siracəddin adlı oğlu olmuşdu. Siracəddin 20 yaşında dünyasını dəyişmişdi. [5].

Klassik üslubda yazdığı qəzəl, qəsidə, təcribəndləri ilə Məhəmməd Füzuli ənənəsinə yaxınlaşırsa, xalq şeiri üslubunda yazdığı nümunələrlə Yunis Əmrə yaradıcılığının davamçısı olaraq mühüm dəyər qazanır:

Eşqin kanı, Qarabağdır məkanım,
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir.
Əzəl başdan Qaraqaşlı bustanım,
İmdi gülüstanım Qara pirimdir. [2, s. 332]

Seyid Nigari şeirlərində bu ruh əvvəldən axıra qədər davamlı olaraq yaşanır. Yurd, torpaq sevgisi, dövrün, zamanın təlatümləri, şair – mürşid narahatçılığı ayrı-ayrı misraların, bütövlükdə şeirin fikir yükünə çevrilir. Müəllif Qarabağı eşqin kanı, cənnət yeri, özünü isə bülbüli-şeyda kimi təqdim edir. Son olaraq: “Qarabağım qanlı qara bağımdır, Gözlərimdən axan yaş Tərtərimdir” deyir. Bu, şairin vətən sevgisi, yurd narahatçılığıdır. Onun başlanğıcı isə Qarabağ xanlığının başına gətirilən müsibətlərdən qoyulmuşdu və həmin dövrün siyasi probleminin ağırlığı kimi müxtəlif nümunələrdə yaşanırdı. Çünki Seyid Nigarinin özü də bu proseslərin ağırlığından bir müddət Qazağa, sonra isə oradan da Türkiyəyə –Amasiyaya üz tutmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Doğulduğu torpağın həmişə erməni və ruslar tərəfindən işğala məruz qalması şairin şeirlərindəki nisgilin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Qarabağ məfhumu şair üçün bütöv Azərbaycan deməkdir” [3].

Başqa bir məlumatda isə Seyid Nigarinin Qarabağdan getməsinin təfərrüatı belə qeyd olunur.

Qafqaz Universiteti Pedaqoji Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı bölməsinin əməkdaşı Pərvanə Bayram “Seyid Nigarinin həyatı və yaradıcılığı” haqqında məqaləsində yazmışdır:

“Vətəni Qarabağda və daha çox Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayan şair, Çar Rusiyasının, bu irşad fəaliyyətindən narahat olaraq onu sürgünə göndərmək istəyini öyrənir və yenidən Anadoluya qayıdır.” [İntenetdə 13 səhifə. Qafqaz Universiteti Pedaqoji Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı bölməsinin əməkdaşı Pərvanə Bayram “Seyid Nigarinin həyatı və yaradıcılığı”].

O səbəbdən də Qarabağ onun yaradıcılığında tez-tez xatırlanırdı.

Seyid Nigari Vətən həsrəti motivində sələfi Ağabəyim Ağabacı ilə birləşir. Ancaq onun yaradıcılıq üslubu Qarabağ mühitində tamamilə fərqlilikdə səciyyələnir. Bir növ Əhməd Yasəvi, Yunis Əmrə xəttində müşahidə olunur. Qarabağ ədəbi mühitində XIX və XX əsrin əvvəllərində bu böyük sənətkar qədər məşhurlanacaq ikinci bir şəxs yoxdur. Biz onun xalq şeiri üslubunda yazdığı nümunələri Vətən, Qarabağ sevgisi timsalında xatırladıq. Ancaq onun daha böyük və zəngin tərəfini əruz vəznində yazılan nümunələr təşkil edir. Böyük təriqət mürşidi kimi Qarabağ, Qazax, Borçalı, Ermənistan və Amasiya tərəflərdə məhşurlaşıb. “Seyid Nigari qədər Azərbaycanda və sonralar Türkiyədə geniş nüfuza malik olan Şeyx olmayıb” [2, s. 6]. Məhz bunun nəticəsi idi ki, o, hər zaman təqib olunurdu. Bütün məqamlarda Seyid Nigari Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndəsi kimi böyük dəyər kəsb edir:

Gəlin ey əhli-könül, artıb azarım, eşidin,
Yox rəvacım, kəsilib biinəzarım, eşidin.
Pozulub rövnəqi-gülzari-baharım, eşidin,
Qalmayıbdır tükənib leyli-naharım, eşidin. [2, s.120]

Bu, özlüyündə mühitin ağrıları idi və Seyid Nigari şeirlərində bir ardıcıllıqla yaşanırdı. Şairin yaradıcılığı XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin rəngarəngliyini ifadə edir. Məhz bütün bunların nəticəsi olaraq F. Köçərli yazırdı: "Qarabağın elmü kamalı ilə mərufü məşhur olan şairlərindən biri də mərhum Hacı Mirhəmzə Əfəndi ibn Mirpaşadır" [5, s.142]. Bunu onun Azərbaycanda və Türkiyədə böyük müridlər mürşidi olması da aydın şəkildə göstərir. Hətta bu gün də xalq arasında onun şeirləri, ideyaları, təriqət ənənəsi yaşanır. Və çox böyük düşüncə sahibi kimi ədəbiyyatımızı izləyir. Bunların hamısı isə ümumilikdə Qarabağ ədəbi mühitini xarakterizə edərək, mühitin zənginliyini göstərir.

Nə əcəb dövlət imiş Seyri-Şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari Qarabağ!
Rəşki-mişk-ənbər imiş buyi-gübari-Qarabağ,
Abi-heyvan imiş ənhari-pünari-Qarabağ. [2, s.8]

Bu nümunələr XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitindəki ümumi mənzərənin ifadəsidir. Klassik üslubun, təriqətçilik ənənəsinin davamı kimi bu əsrdə özünün parlaq mərhələsini yaşayır. Bunun kökləri isə daha əski çağların düşüncəsinə, sufizm, hürufizm ideyalarının tüğyan etdiyi orta çağlara gedib çıxır. Bu, Qarabağ ədəbi mühitinin timsalında məsələnin bir tərəfidir. Onun zənginliyində klassik üslubun Şərq poeziyası ənənələrində davamlı olaraq yaşanması var. Bu, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan xəttində açılır. Bütün bunlar XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin spesifikasına dayanır. [6, s. 32-35]

Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigari Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubda Nigar xanıma olan sonsuz məhəbbətindən söz açmışdır. Qeyd etmişdir ki, Nigar xanımın camalı yalnız İlahi nurun təcəssümüdür. Şeirlərinin birində bu barədə belə vurğulayır:

Alıbdır canımı qəmzə,
Düşübdür könlümə lərzə,
Hər bir aşiq Seyid Həmzə,
Hər bir dilbər Nigar olmaz. [2, s. 15]

Başqa bir deyimlə Seyid Nigari segilisi, ciyərparası olan Nigarı nəzərdə tutaraq belə deyir:

Abad olsun Qarabağ içrə ol yer, çünki cananın,
Həbibanə qəra qaşına qurban olduğum yerdir.
Abad olsun gözüm, zira ki bir dəsti-dilaradan
Çəkib badeyi-vəhdət kamil insan olduğum yerdir. [2, s.163]

Buradan bir daha aydın olur ki, Mir Həmzə Qarabaği Nigar xanıma olan yüksək İlahi məhəbbətə görə "Nigari" təxəllüsü götürməklə bu diyarın, yəni Qarabağın bütün varlığına heyrandır və onun vurğunudur:

Bir atəşdir bana, yad eylədikcə gəzdigin yerlər,
Cigər büryan edər andıqca bağrım əzdigin yerlər.
Könül, yad eylədikcə, ləxtə-ləxtə qan tökər çeşmim,
Gəzib avlaqların, avların, ey büt, süzdügün yerlər. [2, s.166]

Şair "Çaynamə" adlı məsnəvisində Qarabağın sərhədlərini poetik dillə belə təsvir etmişdir:

Bir yerdəyəm, istidir Qarabağ,
Cənnət yeri. Abi şirü qaymaq...
Qərbiyyəsi - Göyçə, gahi-xuban,
Şərqiyəsi – Badikubi - Şirvan.

Sərhəddi - Cənubisi Ərəsdir,
Gürcidi Şimali, xoş nəfəsdir. [2, s. 773].

Şairin doğulduğu Cijimli kəndi qədim tarixə malik, tarixi abidələrlə zəngin olan bir məkandır. Burada Çobandaş, Daranlı, Zahar kahası, Başmaqçının yalı, Dibək dərəsi, Çələbi yurdu, Div kahası, Çıraq daşı, Dibəkli, Cijim ocağı, Cinlicə və s. tarixi yer-yurd adları vardır. Həmçinin Cijimlidə dəmir dövrünə aid "Qız qəbri" kurqanı, XI-XIV əsrlərə aid "Məlik Əjdər" türbəsi, Qoşa məbəd, "Sultan Baba" və "Şeyx Əhməd" türbələri Cijimlinin qədim tarixindən soraq verir.

Cijimli kəndinin adı "Cijim ocağı" adlanan qəbir-pirin adı ilə adlandırılmışdır. Bu ocaq xalq sınağından keçdiyinə görə, bir çox dərdlərin sağalıb, şəfa tapmasına görə müqəddəs məkana çevrilmişdir. Belə nəql edirlər ki, bu ocağa quduzluğa tutulmuş heyvanların dişləməsi nəticəsində quduzluğa tutulma qorxusu yaranan uşaq-böyük kim gəlib buranı ziyarət edib, pirin torpağından hazırlanmış palçıqdan yaranın üstünə qoyub sarıyarmışsa, quduzluqdan xilas olarmış. Hətta bir dəfə iki uşağı quduz tülkü dişləyir. Uşağın birini "Cijim ocağı"na aparıb yarasına palçıq çəkib sarıyırlar. O, uşaq sağalır. O, biri uşağı isə oraya aparmırlar, uşaq ölür.

Şeyx Mir Həmzə Seyid Nigari Laşın rayonunu qarış-qarış gəzmiş, onun yer-yurd adlarına yaxından bələd olmuş, əsərlərində bu yerləri, yaylaqları vəsv etmiş, həmin adları tarixin yaddaşına əbədi həkk etmişdir:

Canıma çəkmiş fələk Bərgüşadın dağını,
Sönməz atəşi, ursan Həkəri irmağını. [2, s. 520].

Ol yerdə cənab Malik Əştər,
Dəstində kəməndi-çərxi-çənbər...
Bir ali binadəndir o dilbənd,
Məşhurdur adı Qoşa künbəd.
Tövt eylə o barigahi-xasi,
Səhbalini eylə qəm xilası.
Ol qəryədədir məzari-aşiq,
Əlqabi-şəhiri Sarı Aşıq. [2, s. 779].

Göründüyü kimi şair Çilgəz yaylağı, Qaraqaş yaylağı, Həmzə bulağı, Bərgüşad çayı, Həkəri çayı və irmağı, Malik Əjdər türbəsi, Qoşa künbəd abidəsi, Sarı Aşiqin qəbri və Mirbali-Heydər türbəsini yad etməklə vətənə məhəbbətini və sevgisini əks etdirməklə bərabər bu yerlərə öz möhürünü də vurmuşdur.

Nəticə. Laçın rayonunun, bütövlükdə Zəngəzurun ədəbi-bədii möhür vəsiqələrindən biri də Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağidir. O, vətəndən uzaqlarda yaşasa da, uşaqlıq, gənclik illərinin keçdiyi Bərgüşad-Bərşad, Həkəri çaylarını, Cijimli kəndini, Laçın dağlarını, yaylaqları, bulaqları xatırlayır və xatırladır. Vətən sevgisi onun ülvi duyğusudur. Qarabağın ülvi gözəlliklərini Seyid Nigari qədər vəsf edən olmayıb.

XIX əsrin ortalarında Qafqazda rus işğalına qarşı çıxan, onun fəsadlarını dərk edən, ilk üsyan ideyasının müəlliflərindən biri olan Seyid Nigari bu səbəbdən təqiblərə məruz qalmış və vətəndən didərgin düşmüşdür. Onun sadiq müridləri isə XX əsrin 20-ci illərində bolşevik-daşnaq işğalına qarşı çıxdıqlarına görə Zəngəzurun qazisi Bəhlul Behcət, onun bacısı oğlu Mir Sədi Ağa və Hacı Fətəli Əfəndi represiyanın qurbanı olmuşlar.

Mir Həmzə Seyid Nigarinin yaradıcılıq dünyası bir ədəbi məktəb, tərbiyə ocağıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müctəhidzadə, M. Riyazül–aşiqin / M.Müctəhidzadə, –Bakı: Azərnəşr, –1995. –128 s.
2. Nigari, S. Xaki–pakın, tacı-sərim / S.Nigari, Tərt. edən: Yəhya Çələbi. –Bakı: Azərbaycan, –2004, –336 s.

3. Xuraman, H. Mir Həmzə Seyid Nigari yaradıcılığında Qarabağın vəsfi / –Bakı, Azərtac, –2020, 21 noyabr.
4. Pərvanə, B. Seyid Nigarinin həyatı və yaradıcılığı. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/pervane_bayram_nigari_hayati.pdf
5. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cilddə / F.Köçərli, II cild. –Bakı: Elm, –1981. –460 s.
6. Əliyev, Ə.U. Qarabağ ədəbi mühiti və Mir Möhsün Nəvvab: monoqrafiya /. Ə. Əliyev; elmi red. K.İ.Əliyev. –Bakı: Avropa, –2016. –151 s .
7. Mir Həmzə S. N. Nigarnamə / S.N. Mir Həmzə, –Bakı: Elm və təhsil, –2012. –406 s.
8. Mir Həmzə S. N. Divan / S.N. Mir Həmzə. –Bakı: Elm və təhsil, –2010. –824.

РЕЗЮМЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ КАРАБАХА В ПОЭЗИИ МИР ХАМЗЫ СЕИДА НИГАРИ (1797-1885)

Алиев А.У.

Ключевые слова: *Карабах, Зангезур, Лачин, Джиджимли, нигари, Мелик Дракон, Султан Баба, Шейх Ахмед, плато Чилгаз, источник Хамза*.

Шейх Хамза Сеид Нигари – одна из самых ценных фигур карабахской литературной среды XIX века. Он один из тех поэтов, которые в основном придерживаются классического стиля, духа Физули, сектантской мысли. Также он приобрел важное значение как последователь творчества Ионы Амра с примерами, написанными в стиле народной поэзии.

Шейх Хамза Сеид нигари родился в 1797 году в селе Джиджимли Лачинского района, умер в 1885 году в городе Харпут. Он прошел долгий и значимый творческий путь от джиджимли до Амасии.

SUMMARY.
THE ARTISTIC EMBODIMENT OF KARABAKH IN POETRY MIR HAMZA SEYID NIGARI (1797-1885)

Aliyev A.U.

Keywords: *Karabakh, Zangazur, Lachin, Cijimli, Nigari, Malik Ajdar, Sultan Baba, Sheikh Ahmad, Chilgaz plateau, Hamza spring*.

Sheikh Hamza Seyid Nigari is one of the most valuable figures of the 19th century Karabakh literary environment. He is one of the poets who is more in tune with the classical style, Fuzuli spirit and sectarian thinking. Yunus Emre also gained significant value as a follower of his work with his examples in the style of folk poetry.

Sheikh Hamza Seyid Nigari was born in 1797 in the village of Cijimli, Lachin region, and died in 1885 in the city of Harput. He traveled a long and meaningful creative path from Cijimli to Amasya. It is known for its Karabakh ratio.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.07.2023
	Son variant	08.09.2023

UOT 82.11 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_34

VİLYAM ŞEKSPİRİN FACİƏLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ

ZEYNALLI GÜNEL FAZİL qızı ORCID
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, fil.f.d., müəllim
gunel185@gmail.com

Açar sözlər: *dramaturq, faciə, mühit, insan, humanizm*

Görkəmli ingilis dramaturqu, şair və yazıçı Vilyam Şekspir dünya xalqlarının ədəbi-mədəni fikir tarixində şərəfli yer tutan korifey sənətkarlardan biridir. İnsanın həyatda yeri, onun sosial mövqeyi Şekspirin yaradıcılığında, xüsusilə faciələrində başlıca sosial problemlərdən biridir. Şekspir pisliklərlə dolu bir cəmiyyətdə insanın taleyini təsvir edir. Onun qəhrəmanı ağır sınaqlardan keçir, dərin iztirablar yaşayır, daxili mübarizə onun üzüntülərini, həyəcanlarını artırır və istər-istəməz bu təlaşlar içərisində mənəvi təkamülə məruz qalır. Biz bu məqalədə əsasən dramaturqun “Hamlet”, “Otello”, “Kral Lir”, “Maqbet” faciələri üzərində dayanmaqla sosial mühit və şəxsiyyət, cəmiyyət və kamil insan problemini araşdırmağa çalışacağıq. V.Şekspirin ən məşhur faciəsi olan “Hamlet” əsərində də bu problemlə qarşılaşırıq. Əsərin qəhrəmanı mənəvi seçimlə üzləşmək məcburiyyətindədir: “Olmaq, yoxsa olmamaq?”. Bu məşhur ifadə Hamletin dərin ruhi iztirablarını təcəssüm etdirir. “Necə yaşamalı?”, “nəyə inanmalı?”, “olanlarla barışmaq, yoxsa mübarizə aparmaq?”. Atasının xaincəsinə qətlə yetirilməsi, anasının xəyanəti, dostlarının satqınlığı-bütün sarsıntılar Hamleti idealist dünyadan çıxarır və o, reallığın sərt üzü ilə qarşı-qarşıya dayanır. Ətrafındakı insanlarının əslində heç də hamısının vicdan və namus anlayışlarına uyğun yaşamadığının fərqinə varır. Ailə namusunu ləkədən təmizləmək və atasının intiqamını almaq mövcud cəmiyyətdə təbii hal kimi qəbul olunur. Hamlet də vəzir Polonini öldürməklə qatilə çevrilir. Poloninin oğlu Layert atasının qisasını almaq niyyətindədir. Nəticə etibarilə pislik pisliyi doğurur və oxucu yenidən həmin suala qayıdır: “Olmaq, ya olmamaq?” Hansı doğrudur? Heç nə etməmək və taleyin qarşısında baş əymək, yoxsa pisliyə pisliklə cavab verərək mübarizə aparmaq? Bu çox çətin mənəvi seçimdir. “Olum, ya ölüm” monoloqu Hamletin bir obraz olaraq faciəsinin açarıdır:

Olum, ya ölüm, budur məsələ.
Hansı şərəflidir? Azğın taleyin
Müdhiş oxlarına susub dözməkmi,
Yoxsa fəlakətlər nəhrinə qarşı
Silaha sarılıb üsyanmı etmək?
Ya qələbə çalmaq, ya həlak olmaq? [5, s.220]

Şekspir bu faciəni intibah dövründə yazmışdır. İntibah dövrünün əsas prinsipi humanizm və bəşəri dəyərlər idi. İnsanını şəxsi seçim və azadlıq hüququna malik olması konsepsiyası məhz renessans dönəmində irəli sürülmüşdür. Danimarka şahzadəsi olan Hamlet intibah dövründə yeni nəslin ədəbi qəhrəmanına çevrildi. Şekspir onun simasında renessans insanının zəkasını və güclü iradəsini nümayiş etdirir. Hamlet təkbaşına şərə qarşı mübarizə aparmağa qadirdir. Ətrafındakı eybəcərliklər onun daxilində böyük sarsıntılar yaradır:

İlahi, ilahi! Mənə bu dünya
Necə də mənasız, miskin görünür.
Hər yanda rəzalət, hər yanda dəhşət!

Baxımsız bağçanı kol-kos basantək,
Əclaflıq, alçaqlıq tutub dünyanı. [5, s.170]

Şekspirə qədər bədii ədəbiyyatda belə qəhrəman obrazı olmamışdır. Ona görə də Hamletin əhvalatı Avropa ədəbiyyatının ideoloji istiqamətində bir sıçrayış oldu.

Hamlet əsərin mərkəzi qəhrəmanıdır. Pyesin əvvəlindən Hamletin məqsədi bəllidir: atasının vəhşicəsinə öldürülməsinin qisasını almaq. Amma Hamlet humanistdir, o, yeni dövrün adamıdır və onun zərif təbiəti qəddarlığı və zorakılığı qəbul etmir. O, şərin və zülmün hökm sürdüyü aləmdə yaşaya bilmir. Onun daxilindəki mənəvi təzadların əsas məğzi budur ki, o, özünü hərəkətə keçməməkdə, heç nə etməməkdə dəfələrlə qınayır, başa düşür ki, sadəcə sözlərlə heç nə həll olunmur, amma konkret olaraq da nəsə edə bilmir. “Hamlet bu xaosun içərisindən keçməli idi ki, özünün həyatdakı mövqeyini dərk edə bilsin” [6, s.127]. Atasının qətlinə pisliyin hökm sürdüyü dünyanın bir portreti kimi yanaşır. Hamlet üçün dünya ən böyük dustaqxanadır. Danimarka isə onun ən pis, qorxunc yeridir. Hamlet acı bir təəssüflə dərk edir ki, ətrafında onun kimi düşünən, onun xarakterində olan kimsə yoxdur, nəcib duyğular və alçaqlığın və eqoizmin basqısı altında məhv olur. Cəfər Cabbarlının Oqtayı, Aydını kimi Şekspirin Hamleti etirazçı, üsyankar, daxili konflikt yaşayan romantik qəhrəmandır. Humanizm və şəxsiyyət azadlığı hər üç qəhrəmanın amalıdır. Onlar rəzil mühitin haqsızlıqlarını görür və ümumbəşəri dəyərlərin müdafiəsinə qalxaraq mövcud cəmiyyətin amansız qanunlarını inkar edirlər.

Hamlet təkcə Klavdiy və onun casuslarını aldatmaq üçün yox, öz qəzəb və kədərini daha sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək və şübhədən yayınmaq üçün dəli rolunu oynayır. O, qisas almaq qərarına gəlir və bu şərin öz cənginə aldığı dünyanı dəyişmək cəhdidir. Tərəddüdlər içərisində çırpınan Hamletin ləng davranmasının səbəbi nə qədər qətiyyətli və güclü olsa da, tək bir nəfərin belə bir tapşırığın öhdəsindən gəlib və yaxud gələ bilməmək bacarığıdır. “Şekspirin faciə qəhrəmanları çox düşünür. Onlar köhnə düşüncələrlə qane olmurlar. Onlar üçün əbədi həqiqət deyə bir şey yoxdur. Real olaraq yaşanan, məntiqin sınağında keçən, gerçək duyğulara söykənən hər nə varsa onlar üçün başlıca kriteriyadır” [10, s.152]. Buna görə də Hamlet daima düşüncələr, narahatlıqlar, şübhələr içərisindədir. Bu təzadlar içərisində onun mənəvi faciəsi dayanır. Hamlet bütün pisliklərdən, yaşadığı cəmiyyətin eybəcərliklərindən uzaqlaşmaq üçün ilk olaraq ölümü düşünür. Eyni zamanda ölkəsinin taleyi qarşısında məsuliyyətini hiss edir, başa düşür ki, bəşəriyyəti dəyişmək, şərin kökünü kəsmək zəruridir. Amma bir nəfər tək şəkildə bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilərmi? Əlbətt ki yox. Bu həm qəhrəmanın, həm də Şekspirin faciəsidir. Hamletin monoloqlarında çox vaxt istehza və sarkazm ifadə olunsa da, ancaq bununla paralel onun təəssübkeşliyini, şəxsi həyəcanlarını, həssaslığını hiss etməmək qeyri-mümkündür: “İndi belələri nə qədər desən var. Onları bu dəyəris əsrimiz yaman qiymətə mindirib. Onlar saraya yığılmış bir növ adamlardı, çəlləyə toplanmış köpük kimi hamının diqqətini cəlb edirlər. Onları yoxlamaq üçün bir azca üfürəndə o saat qovuq kimi partlayıb heç olurlar” [5, s.300].

Hamletlə bağlı qədim rəvayətdə Hamletin əsas vəzifəsi qan davasıdır, qisasdır. Amma Şekspirin Hamleti isə sadəcə atasının intiqamını almaqla kifayətlənmir, o, xəyanət və hiylənin hökm sürdüyü dünyanı yaxşılığa doğru dəyişmək arzusundadır. Bu baxımdan Hamlet bizə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” faciəsinin qəhrəmanı Kefli İskəndəri xatırladır. Hamletin əsas düşməni əmisi Klavdiy, Kefli İskəndərin isə əsas tənqid hədəfi Şeyx Nəsrullahdır. Hər iki qəhrəman mübarizə meydanında təkdir, yalnızdır. Hamlet düşüncələrini aydınlığa qovuşdurmaq, intiqamını almaq üçün məcburən özünü dəliliyə vurur. Kefli İskəndər isə bütün gerçəklikləri sərxoşkən daha cəsarətlə dilə gətirir.

V.Şekspir öz faciələrində davamlı olaraq insan həyatını ən mühüm suallarını ortaya qoyur və bizə dərin məna kəsb edən cavablar verir. Şekspirin fikrincə, hər kəsin taleyi öz xarakterinin və ətrafdakı şəraitin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Ədib soyuq bir məntiqlə, aydın şəkildə xeyirxah, ağıllı, istedadlı insanların şər qüvvələrin basqısı altında necə məhv olduğunu, qaranlıq qüvvələrin insanların ruhunu necə asanlıqla ələ keçirdiyini və bunun hansı dəhşətli nəticələrə gətirib

çıxartdığını göz önünə sərir. "Otello" faciəsinin mərkəzi qəhrəmanı Otello öz əziyyəti və cəhdləri hesabına mövqeyini yüksəldir, böyük hörmət qazanır. Amma öz əlləri ilə də öz həyatını, sevgisini, qazandığı hörməti, nüfuzu məhv edir. Faciənin mərkəzində üç qəhrəman var: Otello, Dezdemona, Yaqo. Dezdemona ilə Yaqo xeyirlə şər arasındakı mistik qarşıdurmanı təcəssüm etdirir. Otello isə onların arasındakı bir mövqedədir. A.Dantenin "İlahi komediya" əsərindəki üçlüyü-cəhənnəm, əraf, cənnəti xatırlasaq, Yaqo cəhənnəmi, Dezdemona cənnəti, Otello ərafı təmsil edir. Yaqo şeytandır, Dezdemona mələkdir, Otello isə insandır, şübhəyə düşərək günahsız bir insanın günahına girərək qətl törədən və daha sonra bağışlanmasını diləyən, təmizliyə çıxmağa ümid edən bir insan. Şekspirin qəhrəmanları sanki mövcud vəziyyətin doğurduğu məcburiyyətlər səbəbindən onların təmiz xislətinə yad olan əməllər törədir. Necə ki, Hamlet atasının intiqamını almaq üçün qətl planı hazırlayır, eləcə də Otello daxilində tüğyan edən şübhələr və yalnış səbəblər üzündən çox sevdiyi Dezdemonanın qatilinə çevrilir.

Şekspir insan haqqında fikrini bu şəkildə izah edir: "İnsan! Təbiətin möcüzəsi, xeyirxah düşüncəli, sonsuz qabiliyyətli, mütənasib əndamlı, heyrətamiz davranışlı insan! Hərəkəti ilə mələklərə, kamalı ilə Allaha bənzəyən insan! Kainatın yaraşığı, bütün canlı varlığın tacı olan insan! Belə bir insan-yaratmaq, sevmək, şənlənmək üçün doğulmuşdur, ictimai münasibətlər, qanunlar, adətlər onu məhdudlaşdırıb korlamamalıdır" [1, s.43]. Şekspirin Otellosu da nəcib hisslərə malik xeyirxah, işgüzar, zəhmətkeş bir insandır, amma iblisləşmiş Yaqonun onun içinə düşürdüyü boş şübhə onun bütün varlığına hakim kəsilir və bu şübhənin qurbanına çevrilir, nəticə etibarilə iblisin oyununa alət olur. Yaqo çox yaxşı bilirdi ki, mavr təbiətcə saf, səmimi biridir, ona görə də öz alçaq və rəzil planını bunun üzərində qurur. Yaqo pyesin şər qüvvəni təmsil edən demonlaşmış obrazı olsa da, dramaturq onun monoloqları vasitəsilə zəmanənin bir çox acı gerçəkliklərini dilə gətirir:

Nə üçün bu dərdin yoxdur dərmanı?
Bu mənsəb bəlası tutub hər yanı.
Çatır ada, sana bu gün hər axmaq,
Bir adamın varsa, adamsan ancaq. [5, s.317]

Hamlet, Otello kimi "Kral Lir" pyesinin aparıcı qəhrəmanları olan kral Lir və qraf Qloster mövcud situasiyanın qurbanına çevrilir. Bu pyesdə ailədaxili münaqişələr ictimai, siyasi problemlərlə sıx vəhdətdədir. Biz bu üç planda yenə də bəşəri dəyərlərin şəxsi maraq və ambisiya ilə toqquşmasının şahidi oluruq. Kral Lirin qüruru və təkəbbürü, həqiqəti görə bilməməsi, düşünülməmiş qərarlar verərək addımlar atması onun faciəli sonluğunu gətirir. Qeyri-qanuni övlad olan Edmundun hər vasitə ilə üstün olma istəyi, cəmiyyətdə nüfuz qazanma ehtirası və ikinci dərəcəli övlad olma qorxusu atası Qlosterin faciəsi olur. Əsərin əvvəlində Lir kral olmanın ona verdiyi səlahiyyətlərdən bihuş olmuş vəziyyətdədir. Xalqının ehtiyaclarına qarşı biganədir və sanki gerçəkliklərə qarşı kordur. Lirə elə gəlir ki, ölkə onun şəxsi mülküdür və onu istədiyi şəxslər arasında istədiyi kimi bölüşdürə bilər. Ətrafındakı hər kəsdən, hətta dogma qızlarından belə səmimiyyət əvəzinə yalnız kor-koranə itaət tələb edir. Yaranmış vəziyyətdən böyük və ortancıl qız sui-istifadə edərək Liri öz sevgilərinə inandırmağa çalışırlar. Amma həqiqət və dürüstlük qanununa tapınan kiçik qız Kordeliya onların əksinə hərəkət edir. O da atasını sevdiyini etiraf edir, amma digər iki qızdan fərqli olaraq onun sevgisi bəzək-düzəkdən, pafoslu sözlərdən kənar olur və bu Lirin xoşuna gəlmir. O, ədalətsiz hərəkət edir və amansız cəza verir. Onun bir kral, bir ata və bir insan kimi xəyalları puç olur. Verdiyi ədalətsiz qərarların acı nəticələrini özü də yaşayır:

Ədalət yoxdursa, el qaragündür,
Qürbət azadlıqdır, vətən sürgündür. [5, s.475].

Amansız yıxılışı ilə Lir sanki yenilənir, ehtiyac və məhrumiyyətlər yaşayaraq həyata başqa nəzərlərlə baxmağa başlayır. Əsərin fəlsəfi baxış bucağı buradan aydın olur. Vacib olan insanı düzgün qiymətləndirmək və başa düşməkdir, yaltaqlığın arxasında çox vaxt bədxahlıq və alçaqlığın dayandığını anlamaqdır: "Həqiqət vəfalı köpəyə bənzəyir. Onu qamçılaya-qamçılaya it damına qovurlar. Yaltaqlıq isə əltulası kimidir. Onu aparıb isti soba yanında başını tumarlayırlar. O da

yavaş-yavaş evin havasını korlayır" [5, s. 491]. İnsan niyə xoşbəxtliyə nail ola bilmir? İnsan həyatının qayəsi nədir? Şərə qalib gəlmək mümkündürmü? – bunlar Şekspirin əsərdə önə çəkdiyi başlıca fəlsəfi problemlərdir. Ədib bunlara qəti cavab vermir, yəqin bu mümkün də deyil. Lakin onun insana pisliklərə qarşı gələrək xeyirxah əməllər sahibi olmasına inamı cavaba aparan yoldur. Amma əfsuslar olsun ki, həddindən ziyadə təkəbbür, şan-şöhrət hərisliyi, hakimiyyət sevdası insan mənəviyyatını uçuruma sürükləyir. Müəllif "Maqbet" faciəsində hakimiyyət uğrunda mübarizənin dağıdıcı təsiri və bunun Maqbet kimi cəsur, vətənpərvər birinin hamının nifrət etdiyi rəzil bir adama çevirməsi məsələsini qaldırır. Şekspir demək olar ki, bütün əsərlərində insan və cəmiyyətin hərtərəfli təhlilinə məxsusi yer ayırır, onların bilavasitə qarşılıqlı təsirinə xüsusi diqqət yetirir. O, insan ruhunda hisslərin çarpışmasını, müxtəlif psixi, şüurun kritik və böhranlı vəziyyətini təhlil edir, mənəvi böhrana səbəb olan obyektiv, subyektiv, xarici və daxili təsirlərini araşdırır. Məhz bu cür daxili konflikt "Maqbet" faciəsinin əsas mövzusunu təşkil edir. "Maqbet" faciəsi Şekspirin şərin hər şeyi öz ağuşuna aldığı yeganə faciəsi hesab oluna bilər. Əgər əsərin əvvəlində Şekspirin qəhrəmanının rəşadətinin həddi-hüdudu bilinmirdisə, indi böyük sərkərdəni cinayətkar tirana çevirən iddialı istəkləri sərhəd tanımır. Şərin toxumu Maqbetin qəlbində məskən saldqıca tədricən cücərib böyüyür, onun ağlını, ruhunu korlayır, şəxsiyyətini məhv edir. Mənsəbpərəstlik, şöhrətpərəstlik onu iyrənc cinayətlər törətməyə sövq edir. O, bu yolda təkcə rəqiblərinin qatilinə çevrilmir, eyni zamanda vicdanını, əxlaqını, insanlığını öldürür:

Bu işə cəlb edən məni nədir, nə?
Buna bir həvəsim, bir inamım yox,
Yalnız mənsəb hissi, şöhrətpərəstlik
Könlümdə kəhərtək şahə qalxaraq
Göylərlə əlləşir, tezcə də birdən.
Büdrəyib yıxılır... [5, s.681]

Müəllif qəhrəmanını müxtəlif tərəflərdən oxucuya təqdim edir. Maqbet bir tərəfdən sevgi, inam, şübhə hisslərinə yad olmayan bir insan, bir tərəfdən cəsur sərkərdə, digər tərəfdən taxt-tac qəsbkarı, qaniçən tiran kimi bizə tanıdılır. Müdafiəsiz vəziyyətdə olan yatmış kralın həyatına qəsd etməklə pis iş tutduğunu dərk edərək yenə də yüksəlmək arzusundadır. Bu situasiyada ona yeganə yol göstərən və bütün cinayətlərə təşviq edən ledi Maqbetdir. Ledi Maqbet qanlı əllərinə baxır və anlayır ki, qan izlərini heç cürə silib apara bilməz. Bu səhnə dərin simvolik xarakter daşıyır. Qan bahasına hökmdarlıq qazanılır. Maqbetin səltənəti qətlə yetirilən kral Dunkanın qanı üzərində qurulub və bunu onun həm vicdanından, həm də ledi Maqbetin əllərindən yuyub aparmaq olmaz. "Qəhrəmanın monoloqu vasitəsilə Şekspir göstərir ki, Maqbet cəsur döyüşçüdən, xalqının, vətəninin və kralının azadlığı, müdafiəsi uğrunda rəşadətlə mübarizə aparan sərkərdədən cinayət törədən zavallı bir qatilə çevrilir" [8, s.24]. Maqbet mənən təmizlənmədən ölür və onun ölümü mənəvi çöküşün əyani sübutudur.

Şekspirin qəhrəmanları öz məqsədlərinə nail olmaq üçün özləri belə fərqində olmadan şər qüvvələrə xidmət edən istiqamətlərə üz tutdular. Hamlet atasının qisasını almaq üçün istəmədən qətl törədir, məkrli plan hazırlayır. Otello demonlaşmış obraz olan Yaqonun sözləri və yalnış dəlilləri nəticəsində istəmədən qatilə çevrilir. Kral Lir daxili eqoizminin, gerçəklərə kor olmasının qurbanı olur. Şöhrətpərəstlik, yüksəlmək ehtirası, hakimiyyət hərisliyi Maqbetin faciəli sonluğuna səbəb olur. Ədib öz qəhrəmanlarının faciəli taleyini təsvir etməklə insanları ümidsizliyə, bədbinliyə deyil, yüksək ideal uğrunda mübarizəyə çağırır. Şekspir bir əsr üçün deyil, bütün zamanlar üçündür!

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, C. Vilyam Şekspir / C. Cəfərov. –Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1964. –64 s.
2. Həmzəyeva, S. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə / S.Həmzəyeva. –Bakı: Elm və təhsil, –2014. –152 s.
3. Xəlilov, Ə. Dünya ədəbiyyatı. / Ə.Xəlilov. II cild. –Bakı: Bilik, –2013. –535 s.

4. Nağıyev, C. Qərbi Avropa ədəbiyyatı / C.Nağıyev. –Bakı: Elm və Təhsil, –2019. –520 s.
5. Şekspir, V. Seçilmiş əsərləri: [2 clddə] / Tərcümə edən: Sabir Mustafa. I cild. –Bakı: Şərq-Qərb, –2009. –776 s.
6. Дубашинский, И.А. Вильям Шекспир / И.А.Дубашинский. М.: Просвещение, –1965, –226 с.
7. Захаров, Н. Гений на века: Шекспир в европейской культуре. Научная монография. / Н.Захаров, В.Луков. –М.: ГИТР, –2012, –504 с.
8. Лобанова, Е.А. Гендерная реализация фрейма «власть» в трагедии У. Шекспира «Макбет» // Вестник ТюмГУ. Гуманитарные исследования. Humanitates. –2020. Том 6. № 2 (22). –с. 19-36.
9. Пинский, А. Шекспир. Основные начала драматургии / А.Пинский, –М.: Художественная литература, –1971, –603 с.
10. Холлидей, Ф.Е. Шекспир и его мир / Ф.Е.Холлидей. –М.: Радуга, –1986, –168 с.
11. Шенбаум, С. Шекспир / С.Шенбаум. –М.: Прогресс, –1985, –431 с.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА В ТРАГЕДИЯХ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА

Зейналлы Г.Ф.

Ключевые слова: *драматург, трагедия, окружающая среда, человек, гуманизм*

Жизненное положение человека, убеждения, духовная эволюция, личные мечты и требования общества - одна из ведущих социальных проблем в творчестве выдающегося английского драматурга Уильяма Шекспира, главным образом в его трагедиях. Почти во всех своих произведениях он уделяет особое внимание проблемному анализу человека и общества, уделяя особое внимание их непосредственному взаимодействию. В данной статье мы попытаемся исследовать социальную среду и проблему личности, общества и совершенного человека, ориентируясь преимущественно на трагедии драматурга «Гамлет», «Отелло», «Король Лир», «Макбет».

SUMMARY
PERSONALITY AND SOCIETAL PRBLEM IN WILLIAM SHAKESPEARE'S TRAGEDIES

Zeynalli G.F.

Keywords*: playwright, tragedy, environment, human, humanism*

The life situation of a person, beliefs, spiritual evolution, personal dreams and demands of society are one of the leading social problems in the work of the outstanding English playwright William Shakespeare, mainly in his tragedies. In almost all of his works, he pays special attention to the problematic analysis of man and society, paying particular attention to their direct interaction. In this article, we will try to explore the social environment and the problem of the individual, society and the perfect person, focusing mainly on the tragedies of the playwright “Hamlet”, “Othello”, “King Lear”, “Macbeth”.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2023
	Son variant	01.06.2023

UOT 398.3:398.4 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_39

AZƏRBAYCAN MİFOLOJİ MƏTNLƏRİNDƏ ƏYƏNİN MİFİK MAHİYYƏTİ

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
aynure.nizamiqizi@mail.ru

Açar sözlər: *mifoloji təfəkkür, rəvayət, əyə, hami ruhlar, Qara çuxa, inanc, insan, düşüncə*

Bu gün ədəbiyyatda bədii düşüncənin rəngarəngliyini təmin edən istiqamətlərdən biri də mifologiyadır. Ilkin şifahi bədii mətn olan miflər, mifik obrazlar özünəməxsus unikallığa malikdirlər. Bizə görə, apriorilik baxımından milli konseptin inkişafına təkan verən mifopoetik təfəkkür ilkinlik vasitəsilə müasirlik və gələcək üçün tramplin və açar rolunu oynayır. Deməli, ədəbiyyatda arxetip səciyyəli obraz və motivlərin işlənməsi həm bədiilik, həm millilik, həm davamlılıq, həm də analitik təhlil üçün vacib və aktualdır. Xanım Sultanova “XX yüzil Azərbaycan poeziyasında mifopoetik ənənə” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında qeyd edir ki, *mif özünün mifik əsasından məhrum olduqdan sonra folklor mətninə, folklordan da ədəbiyyata çevrilir* [9, s.5]. Deməli, mif həm də bədii bir kod, modeldir. Buna görə də hal-hazırda istifadə olunmuş mif və kodlaşdırılmış bədii mətn ədəbiyyata köçürülərkən mövzunun dərin alt laylarına sirayət etməklə psixoloji və fəlsəfi çalar yaradır. Bu səbəbdən də remifologizasiya, yəni ta qədimdə yaranmış, müəyyən bir fikrin, ideya və inancın daşıyıcısı olan mifin yenilənməsi vacibdir. Ona görə də ta qədimlərdən bu günə qədər süzülüb gələn düşüncə, inanc, əfsanələrin və s. yenidən fərqli şəkildə işlənməsi üçün onların dərin qatlarını anlamağa, dərk etməyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Hal-hazırda bu tədqiqat işində biz Azərbaycan mifoloji mətnlərində əyənin mifik mahiyyətini açmağa çalışacağıq. Ümumiyyətlə, əyə nə deməkdir? Lüğəvi mənasına görə yiyə, sahib olan bu sözə həm türk, həm də avropa xalqları mifologiyasında rast gəlinir. “Azərbaycan mifologiyası” adlı dərslikdə oxuyuruq: ““*Əyə” sözü türk dillərində “ege, eye, iyə, ezə və s.” formalarda işlənib, “sahib, yiyə” mənasını bildirir. İnama görə, hər şeyin əyəsi, yəni sahibi vardır. Dağ əyəsi, su əyəsi, ağac, meşə əyəsi və digər ifadələrdə yiyəlik, sahiblik, hökmdar anlayışları mühafizə olunmuşdur” [1, s.70].* Yaradılışdan bu günə qədər insanın özünə hami axtarması halını müşahidə edirik. Çünki şüurlu insan dərk edir ki, bütün bu kainatın, varlıqların bir hamisi – yaradanı, qoruyanı, ədalət tərəzisində çəkib-çəkişdirəni var. Bu halda da bu fikir qətiləşir ki, deməli, xeyirlə yanaşı, həm də şər mövcuddur və insanın əməlindən, düşüncəsindən asılı və ya asılı olmadan sınağa çəkilməsi qaçılmazdır.

Nəinki Azərbaycanda, hətta qədim Romada da ev, ailə, ocağı himayə edən, qoruyan ruhların (Tanrılar) – Lareslərin mövcudluğuna inam olmuşdur. Xalq bağ-bağat, qidanın əldə edilməsi, nikah, doğuş, ölümlə bağlı onlardan kömək istəmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, romalıların düşüncəsinə görə hami Lareslər ailədaxili münasibətlərə, sosial, siyasi siniflər arasındakı normalara nəzarət edirlər və ailə başçıları onların baş keşişləri funksiyasını daşıyır. Ailə möhkəmliyi və rifahını qoruyan bu xeyirxah ruhları həm də penates adlandırırdılar. Hər bir xeyirli, sevincli hadisə ilə bağlı onlara – larlara qurban kəsilər, təsvirlərini ocaq başındakı rəf və ya şkafda yerləşdirilərdi. Evlərini tərk etməyən bu ruhlarla hörmətlə davranan insanlar inanırdılar ki, hamilər onları həm də səyahət və hərbi yürüşlər zamanı da qoruyurlar. Bu inanca biz Çin mifik təfəkküründə də rast gəlirik. Onlarda da bu ruhlar iki qismə bölünür: əcdad ruhlar və ev hamiləri, qoruyucuları. Hər evdə kiçik bir qurbangah mövcuddur və onun üzərinə müəyyən günlərdə ev sahibinin vəfat etmiş qohumlarının

adları, hətta rütbələri də həkk olunmuş taxta lövhələr qoyulur. Qəməri təqviminin birinci və on beşinci günlərində, bayramlarda, ailədə körpənin doğulması, evlilik, ölüm, başqa yaşayış yerinə köçmə, vəzifə yüksəlişi – bir sözlə, özəl günlərdə həmin əcdadlara sitayiş edilirdi və hörmət əlaməti olaraq buxur, bitki mumu yandırılır, önünə şərab, düyü, hazırlanmış yeməklərdən qoyulur, möhkəm səslə dualar oxunardı.

Eyni zamanda, çinlilər fikirləşirdilər ki, hər bir evin öz tanrısı – ***Şeni*** mövcuddur. Qədim rituallardan aydın olur ki, müxtəlif fəsillərdə qurban kəsilən beş tanrı – şenlər evin müəyyən hissələrinə (evin darvazasına, qapısına, quyusuna, ocağına və döşəməsinə) nəzarət edərmişlər. Ümumilikdə, Yan Yakob Mariya de Qroot öz "Qədim Çində Demonologiya" adlı kitabında qeyd edir ki, Çində on iki ev hamisi var və Mavi Əjdaha, Ağ Pələng (evin sağ və sol tərəflərini təmsil edirlər) onların arasında ən vacibləri hesab edilir.

Slavyan mifik təfəkküründə də ev hamisi sayılan ruhlara inam bu günə qədər yaddaşlardan silinməmişdir. *"Domovoy", "cin", "şeytan"* kimi adlanan bu ruhlar ev sakinlərinin rifahını himayə edərək tanrı Velesə (ev, təsərrüfat tanrısı) kömək edir. Slavyanlar inanırlar ki, domovoylar qoca doğulub körpə şəklində ölürlər. Düzdür, bu fikrin mənşəyini şərh etmək çətindir, lakin bu inanclara istinadən demək olar ki, slavyanlara görə domovoylar mərhum əcdadların ruhlarıdır və yenidən insan kimi doğula bilərlər. Buna görə də onlara xüsusi diqqət lazımdır. Evi, mal-qaranı qoruma funksiyasını daşıyan bu ruhlar inanclara görə hər xırda şeyi görür, yorulmadan zəhmətkeşə kömək edir, qayğısını əsirgəmir, lakin yersiz xərclərə qəzəblənir. Əgər ev, onun sakinləri domovoyun xoşuna gəlsə, hər işdə onlara kömək edər, yox, əksinə, xoşuna gəlməsə, onlara zülüm, işgəncə verib qorxudarmış.

Qədim yunan mifologiyasında da əyələrin analoqları mövcuddur. Satir adlanan bu varlıqlar meşənin sahibi hesab edilirlər. Aid olduğu təbiətin qoruyucusu, hamisi olaraq xeyirxahlıqları, insanlara dəstəkləri ilə seçilirlər. Amma onları qəzəbləndirmək də asandır. Məsələn, meşədə icazəsiz ov ovlamaq, yanğın törətmək satirləri qisas, intiqam almağa vadar edir. Hətta mifik təfəkkürə görə, ağacların qırılıb yolu bağlaması, şirin su hövzələrinin zəhərlənməsi və s. bu qəzəbin nəticəsidirlər. Slavyan mifologiyasında rast gəldiyimiz "leşiy" də satirlərin analoqudur. Lakin bu varlıqlar mənəvi keyfiyyətlər baxımından satirlərdən, meşə əyələrindən fərqlənirlər. Əgər əyələr, satirlər xoşməramlı kimi təqdim olunursa, slavyan xalq nağıllarında tez-tez rast gəldiyimiz leşiylər, əksinə, meşəyə gələn hər kəsi qorxutmağa, ona mane olmağa çalışır. Bu mifik obraz haqda belə bir rəvayət də danışılır: "Yer üzündə bir Allah, bir də Şeytan var imiş. Günlərin bir günü Allah insanı yaradır. Şeytan da ona baxıb insan yaratmağa çalışır. Amma, Tanrıdan fərqli olaraq, o, bu işin öhdəsindən gəlmir. Onun yaratdıqları özünəbənzər varlıqlar olur. Bunu görən Allah qəzəblənir və Cəbrayıla əmr edir ki, onların hamısını göydən yerə töksün. Deyilir ki, onların bəziləri meşələrə, bəziləri dəniz və çaylara, bəziləri də evlərə tökülür. Buna görə də onlar indi fərqli adlansalar da (leşiy, domovoy və s.), hamısı Şeytanın yaratdığı varlıqlardır.

Bir qədər ziddiyyətli mənəvi prinsiplərə malik əyələr, eləcə də onların analoqları daha çox Qafqaz, Ural, Kiçik Asiya və Orta Asiya, Qərbi Sibir, Yaxın Şərq xalqlarının folklorunda rast gəlinir. Bu inanc Azərbaycan mifologiyasında da özünü göstərir. Göyçə folkloruna xas mifoloji rəvayətlərin birində oxuyuruq: " *Bir gün evdə oturardum. Ərim yenicə rəhmətə getmişdi. Uşaxlar hələ lap balacaydılar. Şər vaxtıydı. Birdən qulağıma pəyədən səs gəldi. Hiss elədim ki, kimsə inəyi sağır. Düzü lap qorxdum. Sonra bir az özümə ürək-dirək verif yavaş-yavaşpəyəyə tərəf getdim. Qapının deşiyindən baxıf nə görsəm, yaxşıdı?*

Mənim paltarım əynində olan eybəcər bir arvad süd vedrəmi qavağına qoyuf inəyi sağır [2, s.66]. Bu halı görən qadın qorxub çəkilir və bir az keçmiş "bismillah" deyib bir də qapıya yaxınlaşır. Lakin tövlədə artıq inəkdən başqa heç kim olmur. Rəvayətdən belə başa düşmək olar ki, evin əyəsiköməksiz, sahibsiz qalmış qadına işin müəyyən bir qismini yerinə yetirməklə yardım etməyə çalışır. Bu da evdə məskunlaşmış əyənin xoş niyyətinin nəticəsinin göstəricisidir. Burada göstərilən bir fakt da diqqəti cəlb edir: eybəcərlik. İstər Azərbaycan, istərsə də digər xalqların

mifoloji mətnlərinin çoxunda da bu hal ilə rastlaşırıq. Bizə elə gəlir ki, eybəcərlik faktı özlüyündə qoruyuculuq funksiyasını artıran keyfiyyətdir. Çünki qorxunc görünüş xoş olmayan niyyətlərin qarşısına hədd çəkən ilkin xüsusiyyət olaraq qəbul edilə bilər. Məsələn, digər xalqlarda (yunan, slavyan, çin) bu, əsasən, eybəcər insanabənzər ruhların həm də quyruqları mövcuddur. Bizə elə gəlir ki, bu onların qəzəbli, qisascıl (şeytana uyğun olaraq) ola bilmələrini simvolizə edir. Yunan mifologiyasında onlar görkəmlərinə görə Olimpə buraxılmırdılar, insanlar isə qorxduqlarına görə bu varlıqları öz aralarında görmək istəmirdilər. Bu səbəbdən də onlar yalnız meşədə yaşamağa məhkum olmuşlar.

Ümumiyyətlə, mifoloji mətnlərdən aydın olur ki, bizə məxsus mifoloji təfəkkürümüzə görə hər şeyin – evin-eşiyin, bağ-bağatın, ilxının, bağın, suyun, yolun, izin əyəsi var. Və inanca görə bu əyələrin davranışına biz insanlar da təsir edə bilərik. Əgər onlara sayğı ilə yanaşılsa, hörmətlə salam verilsə, o halda hami ruhlar (əyələr) xoşrəftar olarlar: "*Əvin, həyatin, bağın, suyun, yolun, dağın – hər şeyin əyəsi var. Gərəh bunnara səlam verəsən. Timsalı, gəlmisən bağa. Gərəh deyəsən: "Səlam, a bəğ əyəsi, gəlmişəm bəğivi suvaram, ağaşdarıvın dibin belliyəm". Gedəndə də deyirsən ki, salamat qal, a bağ əyəsi, mən gedirəm, genə gələciyəm*".

Və ya "*Elə ki, məhsul yetişdi, gəldin meyvə yığmağa, onda, gərəh bəğ əyəsinnən icazə isdiyib sonra bəğin meyvəsini dərəsən. Əyər belə dedixlərimi eləsən, bəğin mədaxılı çox olacax*" [2, s.51].

Bəzi yerlərdə əyə Qara çuxa kimi də təqdim edilir. Hamilik edən bu ruh sanki bir bəxt, qismət kimi onu izləyir və hər işində kömək edir: *"Babam Salahın at ilxısı varmış. Il uzunu ilxını çölə ötürərmiş, qar yağanda gedib toparlayıb gətirərmiş. Bir gün Salah babam ilxını gətirməyə gedibmiş. Birdən ilxıya canavar düşüb. Kişi görüb ki, o tərəfdən bir adam çıxdı, canavarların qabağını kəsdi, ilxıya yaxın düşməyə qoymadı. Salah babam başa düşüb ki, bu onun Qara çuxasıdı. Salah babam gedib həmin yerdə yurd saldırıb. İndi ora Salah kahası deyirlər"* [2, s.53]. Bu səbəbdən də bəxti gətirməyən insanlara deyirlər ki, Qara Çuxası yatıb (bəxti yatıb). Rəvayətlərə istinadən demək olar ki, Qara çuxanın yatması da insanın sayğısızlığına bağlıdır. Yəni evin astanasına girib salam vermirsənsə, hər bir yeni işə başlayanda ondan kömək istəmirsənsə, Qara çuxa inciyir və hamilik etdiyi insandan, ailədən uzaq gəzir.

Deməli, bütün bunlara görə özünü təklənmiş hiss edən ilkin insandan tutmuş bugünkü mədəni, sərbəst, azad insana qədər hamı fövqəl bir varlığa, himayədara, ideyaya tapınır. Məhz hamilik bundan törənmiş bir faktdır. Keçmişə fikri səyahət edərkən görürük ki, tunc dövründən başlayaraq (fiziki gücə ehtiyac) hakim qüvvəyə çevrilən ataxaqanlıq modelinə uyğun ata-baba ruhları da hamiyə çevrilir. Bu faktı, yəni anaxaqanlığın – qadının ataxaqanlıqla – kişi ilə yerdəyişməsi hadisəsinə misal olaraq Ülgen (Bay Ülgen) obrazını xatırlamaq yerinə düşər. Bir çox türk dastanlarında kişi tanrıça simasında gördüyümüz bu mifik obrazı *Dırenkovanın topladığı materiallarda "Göyün on altıncı qatında oturan Bay Ülgen ana" kimi təqdim olunmuşdur* [11]. Bəxtiyar Tuncayın araşdırmalarından aydın olur ki, *təktanrıçılığa (tenqriçilik dininə) keçməmişdən öncə hər bir türk soy bə boyu üçün Tanrı rolunda ayrı-ayrı soyun əcdad ruhları (Ağ ana, Qara xan, Ülgen, Payana – Umay ana) çıxış etmiş, təktanrıçılığa doğru təkamül prosesində həmin ruhlarla Tanrının çuğlaşması baş vermiş, sonradan tək Tanrı obrazı ata-baba ruhlarından arınaraq onları əyə (iyə) // yumuşçi (Xeyirxah ruh, mələk) səviyyəsinə sıxışdırmışdır* [11].

Cəlal Bəydilin araşdırmalarında qadın hami ruh kimi təqdim olunan Sarı Qız folklorşünasa görə etnogenetik miflərdə əcdad obrazların məskənlərindən biri dağın hamisi, əyəsi, sahibidir. *"Dağ əyəsi Sarı qız"* məqaləsində o qeyd edir ki, k*osmik nizamın bütün parametrlərini özündə əks etdirərək dünyanın tam mərkəzində ucalıb sakral güc qaynağı və ulu başlanğıc, soyun əsası, ana yurdun rəmzi kimi qavranılmış dağ mifopoetik dünya modelində dünyanın öz obrazıdır* [4]. Deməli, buradan çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, mifik obraz olan Sarı Qız dünyanın, başlanğıcın yiyəsi, türklərin müqəddəs hesab etdiyi göylə yeri birləşdirən dağın əyəsidir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan mifologiyasında hami ruhlardan hesab edilən su əyəsi də mövcuddur. Əsas ünsürlərdən olan suyun energetik mənbə olduğunu hamımız bilirik. Azərbaycan xalqı üçün su müqəddəs məfhumlardan biridir və buna görə də mifoloji mətnlərdə rastlaşdığımız su əyəsi bizim xalqın mifik təfəkkürünü təcəssüm etdirir. Məsələn, əfsanələrin birində belə rəvayət edilir: Həddi-buluğa çatmış dörd gənc qız dağda çiçək yığarkən çox da böyük olmayan, amma dərin bir füsunkar gölə rast gəlirlər. Göldə bir az üzüb çıxdıqdan sonra həmin qızların üçü suya tüpürür. Həmin an göl qeybə çəkilmiş, bərəkət, nemət sayılan suya tüpürənlər isə saçından asılı vəziyyətə düşmüşlər. O arada göydən bir səs gəlir ki, bağışlanmanızı istəyirsənizsə, qarşıdakı yaşıllıqda iki məzarın üzərində kümbəz tikilsə, həm göl geri qayıdar, həm də ki, qızlar bu əzabdan qurtarar. Əfsanəyə görə, kümbəz tikildikdən sonra, həqiqətən də, bütün bu deyilənlər baş verir. Bundan belə anlama gəlmək olar ki, müqəddəs hesab edilən suya göstərilmiş hörmətsizlik günah sayılarmış və bunun da bir bədəli, cəzası varmış.

Ümumtürk yaradılış və törəyiş dastanlarına diqqət yetirsək, görərik ki, onların bir çoxunda su əsas ünsür kimi qeyd olunur. Bu da türk xalqlarının suya tapınmasının bariz sübutudur.

Mifoloji mətnlərdə açıqrəngli libasda, ağsaçlı təsvir edilən su iyəsi də bu düşüncəni təsdiq edir.

Bu günümüzdə də suya olan bu yanaşma bir çox türk xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların inanclarında özünü göstərməkdədir. Novruz bayramının ilk çərşənbəsi, hər hansı bir vacib iş dalınca gedən, uzaq yola çıxan və ya başqa bir evə köçənin arxasınca atılan su həmin inamın göstəricisidir.

Mifik təfəkkürün ruhumuza hopdurduğu anlama görə biz insanlar ta qədimdən dualarımızı etmək üçün, tanrıya daha yaxın olub onu eşitmək, bölüşmək üçün dağa çıxırıq. Məhz Sarı Qız inancı da bunu sübut edir. Cəlal Bəydili Sarı Qız əcdad kultunu öz araşdırmasında elmi, ensiklopedik cəhətdən maraqlı tədqiqinin davamı kimi Tahir Nəsib *"Sarı qızdan Sarı gəlinə..."* adlı məqaləsi də diqqəti cəlb edir. O, həmin tədqiqat işində belə bir fikir irəli sürür ki, *uzun tarixi zaman ərzində tədricən xeyirxah hami ruhlar mifoloji görüşlərin zəifləməsi, demifologizasiya nəticəsində xalq yaddaşında mahiyyətcə fərqli oxşar səviyyələrə enir. Belə çevrimələrdən biri də məşhur xalq mahnısı "Sarı gəlin"in yaranması ilə nəticələnir* [10]. ""Sarı gəlin" mahnısının tarixi" məqaləsində isə sarı gəlinin kimliyi hələ islamı qəbul etməmiş qıpçaq türklərinə şamil edilir. Hətta araşdırmada sarı gəlinin Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" Xumarı ilə də bağlılığı göstərilir. Deməli, təkrarolunmaz dramaturqumuz bəşəri hisslərin altında həm də milli kökümüzü, soyumuzun tarixini oxucumuza çatdırmağa çalışmışdır.

Tədqiqatçı alim Seyfəddin Rzasoy da yazılı ədəbiyyatda – Nizami yaradıcılığında əks olunmuş hamilik və qoruyuculuğun əsas xətlərini miflərlə əlaqələndirir. Məsələn o deyir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dasatanında keyiklərin hamisi Bəkili xatırladan *Bəhram da bir səviyyədə gurların hamisi, digər səviyyədə (və daha geniş mənada) etnosun qoruyucusudur[8].* Yəni onun təbiət və etnosa qarşı hamilik hissi Bəhramı mifik düşüncədən gələn "*kosmoloji harmoniya*" [8] nın müdafiəçisinə çevirir.

Ümumilikdə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qoruyuculuq funksiyasını daşıyan əyələr məxsus olduğu həm ailənin, həm etnosun, həm də təbiətin simasını – düşüncəsini, mahiyyətini, ən əsası, xeyir və şər başlanğıcı əks etdirir. Deməli, gözəgörünməz bu ruhlar mənbəyini fərdi keyfiyyətlərdən götürərək ümumiləşmiş mifik bir obraza çevrilmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağbaba, A. Azərbaycan mifologiyası / A.Ağbaba, D.Cümənov. – Bakı: Şirvannəşr, –2005. – 276 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Göyçə folkloru (III kitab) / – Bakı: Səda, - 2000, 768 s.
3. Babaoğlu, H. "Sarı gəlin" mahnısının tarixi. https://kayzen.az/blog/musiqi/8784/sari-gəlin-mahnısının-tarixi.html
4. Bəydili, C. İstiqbal xalq ədəbiyyatınındır... (seçmə yazılar) / C.Bəydili. –Bakı: Folklor İnstitutu, –2015. –312 s.

5. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 304 s.
6. https://fengshui-bazi-qimen.ru/fengshui/191-dukhi-khraniteli-semi-i-domashnie-bozhestva-v-kitajskoj-traditsii.html
7. https://www.proto-slavic.ru/slavonic-myths/spirits-domovye.htm
8. Rzasoy S. Nizami Gəncəvi və türk mifologiyası. https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/7961
9. Sultanova, X. XX yüzil Azərbaycan poeziyasında mifopoetik ənənə / X.Sultanova. –Bakı, –2022. – 314 s.
10. Nəsib, T. Sarı qızdan Sarı gəlinə...: “Sarı gəlin” mahnısı ilə bağlı araşdırma: 1 yazı // Xalq cəbhəsi. –2017. 15 iyul, –s.14. http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/iyul/550632.htm
11. Tuncay, B. Türk mifologiyasinda üçqatli dünya və onun mifik sakinləri / https://bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/30/turk-mifologiyasinda-ucqatli-dunya-v%C9%99-onun-mifik-sakinl%C9%99ri-4/

РЕЗЮМЕ
МИФИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ДОМОВЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Бабаева А.Н.

Ключевые слова: *мифологическое мышление, повествование, поклонение, мифическое существо, духи-покровители, черная дыра, вера, человек, мысль*

Миф, отражающий первоначальное коллективное сознание, можно рассматривать как ядро интеллектуального начала. Поэтому мифическая мысль, являющаяся источником, имеет характер ключа и трамплина. По этой причине образы, существующие в мифологическом мышлении, также приобретают художественный и национальный характер. Ремифологизированные опекуны, стражи имеют архетипический характер и помогают осмыслить некоторые существующие убеждения.

В статье рассматривается мифическая сущность аятов и проводятся параллели в мыслях и верованиях Азербайджана, а также других народов. Исследование показывает, что совмещая в себя индивидуальных качеств домовые выражают мнения и мысли о добре и зле, силе этноса, к которому он принадлежит. Также как архетип предка он совершил переход в письменную литературу как покровитель и защитник хаотичной, но упорядоченной «космологической гармонии».

SUMMARY
THE MYTHICAL NATURE OF BROWNIES IN AZERBAIJANI MYTHOLOGICAL TEXTS

Babayeva A.N.

Keywords: *mythological thinking, narrative, worship, mythical being, patron spirits, black hole, faith, man, thought*

Myth, reflecting the original collective consciousness, can be considered as the core of the intellectual principle. Therefore, the mythical thought, which is the source, has the character of a key and a springboard. For this reason, the images that exist in mythological thinking also acquire an artistic and national character. Remythologized custodians, guardians have an archetypal character and help to make sense of some existing beliefs.

The article examines the mythical essence of the ayas and draws parallels in the thoughts and beliefs of Azerbaijan, and also other peoples. The research shows that by combining individual qualities, brownies express opinions and thoughts about good and evil, the strength of the ethnic group to which they belong. Also as an ancestor archetype, he made the transition into written literature as the patron and protector of chaotic but orderly “cosmological harmony.”

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.07.2023
	Son variant	11.09.2023

UOT 930.2 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_44

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI QUBERNİYASININ DÖVLƏT KƏNDLİLƏRİNİN SU MÜLKİYYƏTİ VƏ SUDAN İSTİFADƏ TARİXİNDƏN

[1]**BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu** ORCID
[2]**ABDULLAYEVA SEVDA MÜZƏFFƏR qızı**
[1]Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, professor
[2]Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dissertant

***Açar sözlər**: Bakı quberniyası, Mirab, cuvar, su idarəsi, sudan istifadə, iqtisadi həyat*

Şimali Azərbaycanın şimali-şərq və şərq bölgələrinin əhatə edən, relyefi çox rəngarəng olan Bakı quberniyasının dağətəyi əkinçilik qəzalarında torpaqlar suvarılmadan məhsul verdiyi halda, iqlimi quru və isti olan xüsusilə Kür-Araz və Xəzərsahili boyu düzənlik yerlərdə isə əkinçiliyi suvarmasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Tədqiq olunan regionun potensial zəngin su mənbələrinə malik olduğu halda, mövcud suvarma sistemi əhalinin suya olan tələbatını ödəmirdi, həm də suvarma torpaq sahələri xəzinə kəndlilərinin istifadəsindəki torpaq sahəsinin az hissəsini təşkil edirdi. 1885-ci ilin məlumatına görə Bakı quberniyası xəzinə kəndlilərinin istifadəsindəki torpaq sahəsinin 19 faizi suvarılan, 19,8 faizi isə suvarılmayan torpaqlar hesab olunurdu. Burada Bakı quberniyasının dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaq sahələrinin Bakı qəzasında 507 desyatini suvarılan, 58 324 desyatini suvarılmayan, Göyçay qəzasında müvafiq olaraq 41 117 desyatini suvarılan, 41 179 suvarılan, Cavad qəzasında 75 191 desyatını suvarılan, 22 483 desyatini suvarılmayan, Quba qəzasında 87 793 desyatini suvarılan, 109 532 desyatini suvarılmayan, Lənkəran qəzasında 10 000 desyatını suvarılan, 92 979 desyatini suvarılmayan, Şamaxı qəzasında 26 024 desyatını suvarılan, 89 161 desyatini suvarılmayan torpaqlar idi [1, s. 105].

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin getdikcə dərinləşdiyi və yeni-yeni sahələri əhatə etdiyi bir dövrdə yeni gəlirli təsərrüfat sahələrinin çoxalması, dövlət torpaq sahələri hesabına icarə torpaq sahələrinin genişlənməsi, meşələrin qırılaraq əkin sahələrinə çevrilməsi və s. xəzinə kəndində suvarma suyuna olan tələbatını artırırdı ki, bu da suvarmada dəyişikliklər tələb edirdi.

XIX yüzilliyin ortalarında, daha dəqiq desək 1848-ci ildə quberniyalar üzrə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik üçün yeni bir inzibati orqan yaradıldı. Bu quberniya idarələri nəzdində təşkil olunmuş, bilavasitə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik və nəzarət edən su mühəndisinin başçılıq etdiyi idarə orqanı idi [1, s. 35].

Bütün Rusiya imperiyası üzrə "Suvarma və torpaqların qurudulması haqqında" adlı 1860-cı ildə Dövlət Əmlak Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış qanun layihəsində qoyulan məsələlərin heç biri Cənubi Qafqaz üçün səciyyəvi deyildi. Lakin buna baxmayaraq, 1868-ci il noyabrın 19-da Qafqaz canişini knyaz Baryatinski həmin layihənin canişinliyin Baş idarə şurasında müzakirə olunması haqqında xüsusi sərəncam vermişdi. Baş idarə şurasında iştirak edən nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti bu layihənin Cənubi Qafqazda tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü göstərdilər [1, s. 79].

Haqqında yuxarıda danışılan "Suvarma və torpaqların qurudulması haqqında" adlı qanun layihəsinin Cənubi Qafqaz şəraitinə uyğunlaşdırılmış şəkildə işlənməsi üçün 1873-cü ildə Qafqaz canişinliyi nəzdində xüsusi komissiya təşkil edildi. Komissiya suvarma və sudan istifadə qaydalarını tərtib etmək üçün əsas etibarilə yerli adətləri öyrənməyə və müsəlman şəriət kitablarından yararlanmağa başladı. 1880-ci ildə artıq "Cənubi Qafqazda su üzərində hüquq və sudan istifadə qaydaları haqqında" layihə hazırlandı [7, s. 9]. Qafqaz canişinlik şurasına təqdim olunan layihə üç il baxılmamış qaldı. Cənubi Qafqaza ezam olunmuş Dövlət Əmlak Nazirliyinin

nümayəndəsi suvarma təsərrüfatına ciddi əhəmiyyət verərək, layihə üzərində bir sıra düzəlişlər və dəyişikliklərin edilməsi üçün yeni komissiya təşkil etdi. Tərkibi suvarma mühəndislərindən, habelə az-çox suvarma işində səriştəsi olan torpaq sahiblərindən və mirablardan ibarət olan komissiya 1883-cü il noyabrın 5-də işə başladı [3, s. 2]. Komissiyanın iclaslarında layihənin müzakirəsi çox mübahisəli keçirdi. Layihənin müzakirələrində dövləti təmsil edən N.P.Smitten, M.N.Kuçayev və A.Bıkov kimi nümayəndələri fəallığı ilə seçilirdi. Layihənin müddəaları ətrafında baş verən ixtilaflar dövrün müxtəlif mətbuat səhifələrində böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Nəhayət, 1890-cı ildə dekabrın 3-də "Cənubi Qafqaz diyarında su üzərində hüquq və torpaqların suvarılması haqqında layihə" çarın özü tərəfindən təsdiq olunub qanun hüququnu aldı. Qanun 34 maddədən ibarət "Cənubi Qafqazda torpaqların suvarılmasında sudan istifadə haqqında əsasnamə" və 47 maddədən ibarət "Torpaqların suvarılmasında sudan istifadə hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün qaydalar" olmaqla iki hissəyə bölünürdü [4, s. 760-769]. Burada "Ümumi qərarlar", "Su işi üzrə idarələr haqqında" və "Suvarılmada sudan istifadə qaydaları haqqında" və digər bu kimi məsələlərlə qanunla nizamlanırdı.

Ümumi qərarlara görə, bir mülkün sərhədlərindən kənar olan sular üzərində sahibkarın hüququ torpağı suvarmaq və başqa məqsədlər üçün sudan istifadə edən digər sahibkarların hüququ ilə məhdudlaşırdı. Mülkün hüdudları daxilində başlanğıc alan sular sahibkarın müstəsna ixtiyarında – mülkiyyətində olurdu. Bu suvarma suyundan istifadə hüququ mülk sahibinə məxsus olub, həmin mülkdən kənarda heç kəsə güzəşt edilə bilməzdi. Suvarma suyundan istifadə hüququ dairə su idarələrinin və Baş su idarələrin qərarları əsasında Qafqaz su müfəttişliyi tərəfindən verilən xüsusi şəhadətnamə ilə təsdiq olunurdu. Lakin suvarma sistemlərinin yaxşılaşdırıldığı halda sudan istifadə hüququ təsdiq olunan şəhadətnamələrdə "*hər bir iştirakçıya onun suvardığı sahələrə çatacağı qədər sudan istifadə olunacağı barədə*" güzəşti edilirdi. Bu zaman əgər suvarma sisteminin yaxşılaşdırılması sudan istifadə iştirakçıların vəsaiti hesabına aparılardısa, ondan əldə olunan gəlir – səmərə həmin iştirakçılara çatırdı və əgər suvarma sisteminin yaxşılaşdırılması hökumət tərəfindən aparılardısa, ondan gələn gəlir yeni arxların çəkilməsinə xərclənirdi [4, s. 760-769].

1890-ci il 3 dekabr qanununun birinci hissəsinin "Su işi üzrə idarələr haqqında" bölməsinə görə Cənubi Qafqazda bütün su işlərinin idarə olunması Qafqaz su müfəttişliyinə tapşırılırdı. Qafqaz su müfəttişliyi yanında onun hüquq məsləhətxanası və dəftərxanası olmalı idi. Qafqaz su müfəttişliyinin əsas işi yerlərdə mühəndis-hidravlik işlərinin aparılmasına nəzarət etməli, fəaliyyətdə olan qanunla bağlı ortaya çıxan sual doğuran məsələləri qeyd etməli, su dairələrini şöbələrə bölməli, suvarma sistemlərindən istifadə hüququnu təsdiq edən şəhadətnamələri təqdim etməkdən ibarət idi. Su dairələrində işlərə rəhbərlik bu dairənin su istifadəçilərinin seçkili Şurasına, dairə starşinasına (miraba), kanala baxana (cuvara) və su starostasına verilirdi. Bütün bu vəzifələr seçkilərlə müəyyən olurdu. Su dairələrindən Şuraya seçilənlər və dairə starşinaları qubernatorun, kanala baxanlar və su starostaları (su vəkilləri – müəllif) qəza rəisləri təfəfindən təsdiq olunurdular.

Su dairəsi üzrə nümayəndəli seçkili Şura hər bir su dairəsindən bir nəfər olmaqla üç illiyə təyin olunurdu. Seçkili Şura kənd və yaxud ayrı-ayrı torpaq sahələrinə kimi kanallar üzrə suyu düzgün bölüşdürməli, fövqəladə quraqlıq olduğu illərdə suyun bölüşdürülməsinə müvəqqəti qaydalar tətbiq etməli, kanalların təmiri və yeni kanalların salınması üçün işləri qaydaya salmalı, kanalların təmiri və yeni kanalların tikintisi üçün su starostalarından başqa yerdə qalan bütün su istifadəçilərindən maddi vəsait toplamalı, suvarma zamanı əsas su kanalı su altında qaldıqda və yaxud sıradan çıxmış kanalları vaxtında istifadəyə verilməsi qeyri-mümkün olduqda suyu başqa yerdən aparmaq və yaxud özgə kanallardan istifadə razılığını almalı, tərəflər razılığa gəlinmədiyi halda dairə hüdudlarında suvarma və qurutma qurğuları üçün ayrılmış torpaqları qiymətləndirməli idi. Şurada dairə starşinası, yəni mirab sədrlik edirdi.

Bu və ya digər su dairəsi üzrə mirab da həmçinin üç illiyə təyin olunurdu. Mirablar suyun əsas kanaldan köməkçi kanallara bölünməsinə və kanala baxanlara nəzarət etməli, kənd və yaxud ayrı-ayrı torpaq sahələrinə qədər kanallar üzrə suyun bölünməsi ilə bağlı pozulmuş qaydaları bərpa

etməli, suyun çatışmadığı zaman sudan istifadə növbəsinə riayət etməsini gözləməli idi.

Bu vəzifəni bir il ərzində icra edən cuvarlar kanalların işlək vəziyyətdə saxlanılmasına, baş kanaldan axıb gələn suyun az və yaxud çox olmasına, ayrı-ayrı kəndlər və torpaq sahələrinə kanallarla verilən suyun bölüşdürülməsinə nəzarət etməli və suyun oğurlanmasının qarşısını almalı idi.

1890-cı il su sahibliyi və sudan istifadə haqqındakı qanuna görə yeni təsis olunmuş su starostaları (su vəkilləri – müəllif) da birilliyə təyin olunurdular. Su starostaları təsərrüfatlar arasında suyun düzgün bölüşdürülməsini, kənd və habelə şəhər kanallarının işlək halda olmasını nəzarətdə saxlamalı, su oğurluğunun qarşısını almalı, sudan istifadə qaydaları pozulduqda ümumi xəbərdarlıq etməli və pozulmuş qaydarın bərpa işlərini səhmana salmalı idi [4, s. 760-769].

Bu qanunun sudan istifadə qaydaları haqqında bölməsinə görə şəhadətnamədə göstərildiyi qədər sudan istifadə olunması Su müfəttişliyi idarəsinin sudan istifadə üçün tərtib etdikləri cədvəllərə əsasən həyata keçirilirdi. Şəhər və kəndlərdə sudan istifadə ardıcıllığı su istifadəsi iştirakçılarının yığıncaqlarında çıxarılan hökm ilə nizama salınırdı. Suvarma vasitəsinin sahibləri ayrı-ayrı sahələr üzrə qarşılıqlı razılıq əsasında sudan istifadə qaydalarının gündəliyini tərtib edirlər, öz suvarma suyunu bir neçə şəxsə verən mülk sahibi də belə bir gündəlik tərtib edirdi.

Məlumdur ki, Şimali Azərbaycanın digər bölgələri kimi Bakı quberniyasında da hər bir kənd cəmiyyəti, kənd və yaxud həyət su payına malik idi. Suvarma suyu pay qaydası ilə bölüşdürülürdü. Su payının qədəri, sudan istifadə etmək hüququ verən şəhadətnamə mühüm sənəd hesab olunurdu. Suyun dəqiq və bərabər bölüşdürülməsi üçün su vahidi “baş” (1 baş 25 litrə bərabər hesab olunurdu) əsas götürülürdü. Su ehtiyatının artması və azalması ilə əlaqədar olaraq “baş” ilə müəyyən olunmuş su payının qədərində də dəyişiklik edilirdi [4, s. 760-769].

1890-cı il 3 dekabr tarixli qanuna müvafiq olaraq, sudan azad şəkildə istifadə etmək hüququna malik olmaq üçün mühəndis-hidravlikə xahişlə müraciət olunmalı idi. Belə müraciətlərə mühəndis-hidravliklər qurultayında baxıldıqdan sonra qərar verilirdi. Sudan istifadə hüququnu əldə edən cəmiyyət, müəssisə və habelə ayrı-ayrı şəxslər mühəndis-hidravliklər qurultayının icazəsi ilə suyu çəkmək üçün su bəndlərini özgə kanallarla yanaşı edə bilərdi. Özgə torpaq sahələrindən kanal və digər su qurguları çəkiləndə xəttin eni, eyni zamanda qurgunun layihəsi mühəndis-hidravliklər qurultayı tərəfindən müəyyən olunurdu. Xüsusi şəhadətnamə ilə sudan istifadə etmək hüququ qazananlar arx və yaxud hər hansı suvarma vasitəsinə nəzarət etməyib, beş il müddətinə qədər onları istifadəsiz qoyarlarsa, onlar həmin suvarma vasitəsindən istifadə hüququndan məhrum edilirdilər. Sudan istifadə hüququndan məhrum edilən suvarma vasitəsinin sahibinə iki il əlavə vaxt verirdi ki, xarab olub dağılmış arx və yaxud kəhrizi təmir və yaxud da bərpa etsin. Həmin müddət ərzində bunu etmədikdə, arxın sahibi suvarma vasitəsinin üzərində mülkiyyətçilik hüququnu itirirdi. Bu şərt kənd cəmiyyətləri, kəndlər və kənli həyat qrupları tərəfindən çəkilən arxlara, kəhrizlərə və digər suvarma vasitələrinə də şamil edilirdi [4, s. 760-769].

1890-cı il 3 dekabr qanununun mətni ilə tanışlıqdan məlum olur ki, qanunun “Torpaqların suvarılmasında sudan istifadə hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün qaydalar” adlanan ikinci hissəsi də üç bölmədən ibarətdir. Qanunun “Ümumi vəziyyət” adlı bölməsinə görə əhalinin suya olan tələbatını və doqquz il müddətində mübahisəsiz olaraq yerli adət və ənənələrlə sudan istifadə olunduğunu sübut edən şahid ifadələri və yazılı dəlillər təqdim olunmadan suvarmada sudan istifadə icazəsi verilmirdi. Suvarma suyundan istifadə hüququnun müəyyən edilməsi üçün müvəqqəti dairə və baş idarələr təsis olunurdu [4, s. 760-769].

Qanunun bu hissəsinin digər bölmələrində suvarma suyundan istifadə hüququnun müəyyən olunması üçün təsis edilən müvəqqəti dairə və baş idarələrinin vəzifələri açıqlanmışdır. Burada dairə idarəsi mühəndis-hidravlikin sədrliyi ilə yerli kənd vasitəçisi, qəza rəisi və yaxud onun göndərdiyi üç köməkçisindən ibarət olurdu. İdarənin iclaslarında dairə starşinası olan mirabın iştirakı mütləq vacib idi. Baş idarənin tərkibi Tiflis Məhkəmə Palatası üzvlərindən birinin sədrliyi ilə təşkil olunurdu.

1890-cı il 3 dekabr qanununun reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, ali inzibati orqanlar tərəfindən müxtəlif təlimatlar və qaydalar tərtib olunaraq təsdiq edilmişdi. Qanun əsasında Cənubi Qafqaz üzrə suvarma işlərinə rəhbərlik etmək üçün Qafqaz su müfəttişliyi təşkil edildi. Qafqaz su müfəttişinin vəzifələri 1891-ci ilin mayın 4-də Dövlət əmlak naziri tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi təlimatda daha ətraflı şərh edilirdi. Təlimata görə, Cənubi Qafqaz quberniyalarının suvarma üzrə inzibati ərazilərə bölünməsini və su idarələrinin yaradılmasını, bununla yanaşı su dairələri üzrə təsis olunmuş su şurası üzvlərinin, onun sədri mirabın, arxlara nəzarət edən cuvarın və su vəkilinin seçilməsini müəyyən edən qaydalar layihəsini hazırlamalı və onu Dövlət əmlakı nazirliyinə təqdim etməli idi [9, s. 3].

Yerli inzibati orqanların yaxından iştirakı ilə Qafqaz su müfəttişinin suvarma üzrə Cənubi Qafqazın inzibati bölgüsü haqqında tərtib edildiyi layihəyə görə Cənubi Qafqaz ərazisində 75 su dairəsinin yaradılması nəzərdə tuturdu (lakin 95 su dairəsi təşkil edildi – müəllif). Hər bir su dairəsi müəyyən çay hövzəsini və ya inzibati ərazini əhatə etməli idi. Bakı quberniyasında 20 su dairəsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Layihə bir sıra dövlət idarələrində müzakirə olunduqdan sonra 1892-ci il sentyabrın 24-də Əkinçilik və Dövlət əmlak nazirliyi tərəfindən təsdiq edildi.

Cənubu Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda su sahibliyi və sudan istifadə qaydalarının qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsi istiqamətində ilk ciddi addım olan 1890-cı il 3 dekabr qanununa əsasən Cənubi Qafqaz quberniyaları üzrə su sahələrinə rəhbərliyi bilavasitə Qafqaz su müfəttişinə tabe olan su mühəndislərinin əlində mərkəzləşdirilmişdi. Su mühəndislərinin fəaliyyəti 1891-ci ilin avqustunda imzalanmış xüsusi təlimat üzrə nizamlanırdı. Hər bir su mühəndisi 6-dan 14-ə qədər su dairələri əsasında suvarma işlərinə rəhbərlik etməli idi. Mirab, cuvar və su idarəsinin digər üzvləri su mühəndisinin nəzarəti altında işləməli idi. Suyun istifadə olunmasında su dairələrin vəzifələri şəxslərin seçilməsi qaydası 1893-cü ilin avqustun 12-də təsdiq edildi. Suvarma suyunun istifadə hüququnun müəyyən edilməsi üzrə dairə üzvlərinin seçilməsi qaydalarını müəyyən edən təlimat 1894-cü ilin dekabrında təsdiqini tapmışdı [12, v. 9-10].

Bütövlükdə götürüldükdə 1890-cı il 3 dekabr qanunu sudan istifadəni dövlət xəzinəsinə çoxlu gəlir, çar məmurları üçün isə rüşvət mənbəyinə çevirdi. Dövrün suvarma mütəxəssisləri su dairələrinin çoxunda suvarma suyu üzərində sudan istifadə hüquqları müəyyən edilməsinə baxmayaraq, suyun mərzlənməsi məsələsinin uzun çəkəcəyini etiraf etməli olmuşdu. Su mühəndislərinin ixtiyarında yüzlərlə belə inzibati işçinin olması onun işini çətinləşdirirdi. Əslində həmin şəxslərin üzərində heç bir nəzarət olmurdu. Mirab, cuvar və başqa vəzifəli şəxslər onların üzərində nəzarətin olduqca zəif, hətta bəzi yerlərdə isə olmamasından istifadə edərək suvarma suyunun bölüşdürülməsində mövcud qayda-qanunu pozurdular və nəticədə su mühəndisləri sahələri üzrə toplanmış şikayət ərizələrinə baxıb qurtara bilmirdi. Mirab, cuvar və digərləri qanunla seçilməli olduğu halda, çox vaxt təyin olunurdu və bununla qanun dövlət tərəfindən pozulurdu və bu yolla işə qəbul olunmuş həmin vəzifəli şəxslər də öz növbəsində səlahiyyətlərindən sui-istifadə edirdilər [11, v. 94-99 arxa].

Qanunun müddəalarına əsasən su şuraları hər su dairəsi üzrə suvarma suyu üzərində hüququn qorunub saxlanılmasına, hər bir kənd yaxud varlı torpaq sahibi arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət, pul yaxud məhsul (natural) formasında su vergisinin toplanmasına, yeni arxların çəkilməsinə və s. işlərə rəhbərlik edirdi [4, s. 760-769]. Su şurasına əhali tərəfindən su dairəsinin hər bir xırda ərazisinin bir nümayəndəsi seçilməli idi: Cənubi Qafqazda mövcud olan 95 su dairəsinə Bakı quberniyasının Şirvan, Muğan, Aşağı Kür, Xəzər sahili və Qordı-Sumqayıt su dairələri daxil deyildi, yəni burada heç kəsə tabe olmayan mirablar hökmranlıq edirdilər.

1890-cı il 3 dekabr qanununa görə suvarma suyu üzərində hüququ müəyyən etmək üçün hər bir su dairəsi 3 xırda sahəyə bölünürdü. Sahələrin sayı qədər dairə idarəsinin üzvləri olurdu. Su üzərində hüququn qanuniliyini təsdiq etmək üçün əvvəlcədən kənd cəmiyyətləri kəndlər və heyətlər arasında suyun bölüşdürülməsi haqqında məlumat bilmək lazım gəlirdi. Bununla əlaqədar olaraq göndərilən şikayət ərizələri üzrə dairə idarəsinin hər bir üzvü suvarma mövsümü zamanı ona və

protokol tərtib edilməklə son qərarın elan olunması gününü təyin edirdi. Sudan istifadə edən tərəflərdən biri gəlmədikdə, onun suvarma suyu üzərində hüququ iclasda iştirak edən digər şəxslərin ərizələrinə əsasən müəyyən edilirdi.

Ayrı-ayrı su hövzələri və suvarma sistemləri şəbəkəsinin başlıca simalarından biri olan suvarma təsərrüfatına rəhbərlik edən mirab su suvarmasının sədri olub onun fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Mirabın başlıca vəzifəsi baş arxlar vasitəsilə suyun kənd cəmiyyətləri daxilində və arasında suyun qanunu şəkildə bölüşdürülməsinə bilavasitə nəzarət etmək, cuvarların işini yoxlamaq, sudan istifadə növlərini nizama salmaq və s. idi. Cuvar onun ixtiyarında olan arxların texniki vəziyyətini, arxın baş hissəsində axan suyun həcminə, arxdan istifadə edən kəndlərin sudan istifadə qaydasına, həmin kəndlərdə həyətlər arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edirdi [1, s. 96]. Su vəkilinin vəzifəsi isə yalnız bir kəndin ərazisində fəaliyyəti ilə məhdudlaşırdı.

1890-cı il 3 dekabr tarixli qanunun torpaqların suvarılması üçün suyun istifadəçiləri arasında bölüşdürülməsində, sudan istifadə məsələlərində hüquqi nizamlamanın əsasını qoymuşdu. İstifadəçinin hər biri onun sayında olduğu kimi sudan istifadə hüququnu özündə göstərən rəsmi sənəd olmalı idi. Bu qanun dövlət kəndlilərinin korluq çəkdiyi suyun zəbt olunması hallarının qarşısını almalı və suyun bölüşdürülməsini qanuniləşdirdi. Qanun veriləndə təmtəraqla elan olunurdu ki, əkin suyunun kəndlər və cəmiyyətlər arasında mövcud bölüşdürülməsi sudan istifadə olunmasında iştirakçıların tələbinə uyğun gəlməsindən çox uzaq idi [6, s. 31]. 1890-cı il 3 dekabr qanunu yeni su idarələrinin cavabdeh əsas həlqəsini təşkil edən mühəndis-hidravliklərin yeni su kanallarının və ya arxların çəkilməsində xüsusi icazənin tələb olunduğunu müəyyən etdi. Qanun həmçinin hər bir torpaq sahibinə "öz torpaq sahəsindən su xətlərinin çəkilməsinə görə güzəştlər" etdi. Qanunun ayrı-ayrı maddələri sudan istifadə olunmasında qaydaların yaradılması, suvarma yerlərində kəndlilərin iqtisadi vəziyyətinin cüzi olsa da yaxşılaşdırılmasına şərait yaratması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Mövcud qanun bu mürəkkəb sistemin bütün incəliklərini tənzimləməyə, təbii ki, qadir deyildi. Odur ki, artıq 1901-ci ildə mövcud su qanununa əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında su müfəttişinin qeydləri əsasında yeni layihə hazırlanır. Layihə uzunsürən müzakirələrdən sonra 1912-ci ilin noyabrında Canişin şurasına göndərilsə də, əlavələr və dəyişikliklərə ehtiyac olduğundan geri qaytarılmışdı [5, s. 154].

Müxtəlif qaynaqlarda saxlanılan məlumatlara görə, XIX yüzilliyin sonlarında 23 su dairəsinə bölünən Bakı quberniyası 240 932 desyatinlik suvarılan torpaq sahəsinə malik idi [1, s. 104]. 1916-ci ildə hər iki quberniya üzrə suvarılan torpaq sahəsi 856 400 desyatinə çatmışdı [1, s. 106]. Suvarılan torpaq sahələri Bakı quberniyasının Quba, Şamaxı və Cavad qəzalarında daha da artmışdı. 1900-cü ildə Muğanın şimalında 2 min desyatinə qədər yalnız pambıq əkini sahəsi suvarılırdısa, 10 ildən sonra bu 16 min desyatinə çatmışdı [8, s. 138]. Suvarılan torpaq sahələrinin belə artması, həmin torpaq sahələrinin əsasən varlıların əllərində cəmləşməsi ilə əlaqədar idi. Şimali Azərbaycanın iki quberniyasının 12 su dairəsində 5 min verst uzunluğunda iri magistral, 12 min verst uzunluğunda adi suvarma arxları 400 kəndin varlı torpaq sahiblərinin ixtiyarında olmuşdu. Belə ki, qanunla "*sahibliyin hüdudları daxilində başlanğıc olan sular sahibkarın müstəsna ixtiyarında olurdu*" [4, s. 760-769].

Qanuna görə sahibliyin ərazisindən kənara çıxan sulardan başqa sahibkarlar da, bu və ya digər məqsədlər üçün istifadə edə bilərdilər.

Məlumdur ki, Şimali Azərbaycan kimi isti iqlimə malik bir diyarda kəndlilərin suvarma suyu ilə təmin olunması onların təsərrüfatlarının inkişafı və yaxud tənəzzülü üçün əsas şərtlərdən biri idi. Suvarma suyunun çoxluğu və yaxud azlığı birinin əkinini və əmlakını çoxaldır, digərlərininkini azaldır, birini varlandırır və o birisini yoxsullaşdırırdı. Sudan istifadə hüququ xüsusi şəhadətnamə ilə təsdiqlənirdi. "*Xüsusi şəhadətnaməsi olan və sudan istifadə hüququ qazananlar arx və ya hər hansı suvarma vasitəsinə nəzarət etməyəndə, 5 il müddətinə bu hüququ itirirdi*" [4, s. 760-769].

Çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, suvarma sahəsində bütün prosesləri sabit nəzarət altında saxlamaq mümkün olmurdu. Suvarma üzərində hüququn müəyyən edilməsi ləng getdiyindən su dairələrində vəziyyət acınacaqlı hala düşmüş, su üzərində mübahisəli hüququnun müəyyən edilməsi zamanı çoxlu çətinliklər meydana çıxırdı [7, s. 1].

Məlumdur ki, öyrənilən dövrdə hər bir kənd cəmiyyəti, kənd yaxud həyət müəyyən su payına malik idi. Su payının qədəri sudan istifadə hüququnu verən şəhadətnamədə göstərilirdi və su payının ölçü vahidi baş qəbul olunmuşdu [4, s. 760-769]. Su ehtiyatının artması və azalması ilə əlaqədar olaraq su payında da dəyişiklik edilirdi. Arxların çoxunda tənzimçi olmadığı üçün su gözəyarı ölçülürdü, varlı kəndlilər üçün suyun gözəyarı ölçülməsi mənfəətli idi. "*Köhnə mirab, yaxud yeni mirab suyun baş ilə ölçülməsini, bir baş suyun nə qədər olduğunu bilmirdilər. Onlar nəql edirdilər ki, keçən il bizə suyun ölçulməsi haqqında təlimat göndərilmişdi, lakin onu başa düşmədikləri üçün su müfəttişliyindən bir məmurun gəlib onlara başa salacağını gözləyirdilər. Heç kim gəlmədi, təlimat haqqında xatirə qaldı. Mirablara elə gəlirdi ki, onlar suyu əla ölçürlər*" [2, s. 13-15].

Onu da qeyd edək ki, 1890-cı il 3 dekabr tarixli qanunu sudan istifadə qaydaların pozulmasında cərimələr tətbiq edirdi. Belə ki, suyun oğurlanmasına görə, 100 manat cərimə edilirdi. Bakı quberniyasında hökmran olan müstəmləkə-polis rejimi, iri torpaq sahiblərinin sudan istifadə edilməsində özbaşınalığı, məmurların rüşvətə qurşanması qanunun həyata keçirilməsinə əngəllər yaradırdı. Nəticə etibarilə suyun zəbt edilməsi, digər həmkəndlilərlə mübahisələrə gətirirdi. Su üstündə mübahisələrin digər səbəbi suyun çatışmazlığı idi.

1890-cı il 3 dekabr qanununa əsasən yaradılmış çoxpilləli və mürəkkəb su idarə aparatının saxlanılması əhalinin üzərinə düşürdü. Su qanunu vəzifəli şəxslərin saxlanılması üçün kəndlilərin pul, yaxud məhsul ödəməsini rəsmiləşdirmişdi. Əvvəllər yalnız mirab və cuvarların saxlanılması üçün pul, yaxud məhsul ödənilirdisə, indi yeni təsis olunmuş su vəkili və su şura üzvlərinin saxlanılması da əlavə edilmişdi. Hər su dairəsi üzrə vəzifəli şəxslərin saxlanılması üçün sudan istifadə edən heyətlərin arasında ödəniləcək məhsulun qədəri və yaxud pulun məbləği şuralar tərəfindən müəyyən edilirdi. 1904-cü ilin məlumatına görə təkcə Ağsu mahalının sudan istifadə haqqı bir ildə 7 min rubl hesablanmışdı [10, v. 15-15 arxa].

Beləliklə, çar rejimi Şimali Azərbaycandakı bütün ağalığı dövründə Şimali Azərbaycan kəndinin təsərrüfat həyatının bu mühüm sahəsində də sabit, yaxşı düşünülmüş rəvan fəaliyyət göstərən bir sistem yaratmağa nail ola bilməmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Talıbzadə, İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə / İ.A.Talıbzadə. – Bakı: Elm, – 1980. – 150 s.
2. Бржозовский, В.А. Культура чалтыка, водный вопрос и главнейшая нужда орошения в Геогчайском уезде // – Тифлис: Кавказское хозяйство, №6, –1914, – с. 13-15.
3. Водные законы для Закавказья // – Тифлис: Кавказ, – 1892, 10 января, – №8, – с. 2.
4. Высочайше утвержденного: I. Положение о пользовании водами для орошения земель в Закавказье и II. Правила для определения существующих прав пользование оросительною водою // Полное Собрание Законов Российской империи. – Собрание третье. – Т. X. – Отделение первое. 1890. – Санкт-Петербург: Государственная типография, – 1893. – Закон 7 255, – с. 760-769.
5. Гасанов, Г.Н. Из истории Северо-азербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв. / Г.Н.Гасанов. – Баку: Тахсил, – 2007. –224 с.
6. Гасанов, И.М. Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана к концу XIX века (80-90-е годы): / автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук /– Баку: 1965.–55 с.
7. Егиазаров, С.А. О водовладении в Закавказском крае / С.А.Егиазаров. – Киев: – 1886. – 37 с.

8. Кузминский, А.М. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению сенатором Кузминским, ревизии города Баку и Бакинской губернии / А.М.Кузминский. – Баку: – 1906. – 686 с.
9. Матвеев Н. Водный закон и земство на Кавказе // Кавказское хозяйство, № 14, –1914, –с. 3.
10. Прошение жителей села Ахсу Шемахинского уезда Его превосходительству господину инспектору вод Кавказского Водного округа, 31 января 1904 г. // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 21, siyahı № 1, iş № 422, vərəq – 15-15 arxa.
11. Прошение поверенным общество казенных крестьян сел. Неваги 1-й, Куши и Муганны Шемахинского уезда Кербалаи Рустама Кербалаи Баба оглы, Кербалаи Меджида Мамедказим оглы и Кербалаи Гюлали Кербалаи Али оглы Его сиятельству господину главноначальствующему гражданскою частью на Кавказе, 22 ноября 1902 г. // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 21, siyahı № 1, iş № 323, vərəq – 94-99 arxa.
12. Рапорт инженера гидравлика 5-го водного участника на Кавказе, инженер пушки Вл. Кавицкого его превосходительству господину инспектору вод на Кавказе, 9 февраля 1902 г. // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 21, siyahı № 1, iş № 323, vərəq – 9-10.

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ ВОДОВЛАДЕНИЯ И ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ КАЗЕННЫХ КРЕСТЬЯН БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Бахшалиев А.Б., Абдуллаева С.М.

Ключевые слова: *Бакинская губерния, мираб, джувар, водовладение, водопользование, экономическая жизнь*

Изучена ситуация с местным владением водой и водопользованием как в гражданских, так и в государственных селах в период российской колонизации в Северном Азербайджане. Несмотря на все попытки царизма, держать под постоянным контролем все процессы в области ирригации не удалось. Ситуация стала плачевной, поскольку определение права на ирригацию шла медленно, и при определении спорного права на воду возникало много трудностей.

SUMMARY
FROM THE HISTORY OF WATER OWNERSHIP AND WATER USE BY STATE PEASANTS OF THE BAKU PROVINCE AT THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURIES.

Bakhshaliyev A.B., Abdullaeva S.M.

Keywords: *Baku Governorate, mirab, juvar, water ownership, water use, economic life*

The situation with local ownership of water and water use in both civilian and state villages during the period of Russian colonization in Northern Azerbaijan was studied. Despite all the attempts of tsarism, it was not possible to keep all processes in the field of irrigation under constant control. The situation has become dire as the determination of irrigation rights is slow and many difficulties have arisen in determining the disputed water rights.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.07.2023
Son variant 07.09.2023

UOT 94(479.24) DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_51

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÇOXPARTİYALILIQ SİSTEMİNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALLIĞIN ARTMASINA TƏSİRİ

ŞAMİLOVA AYSEL MƏHƏMMƏD qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
aysel.yaqubova5@mail.ru

Açar sözlər: *siyasi, dövlət, partiya, cəmiyyət, fəallıq, idarəçilik, demokratik*

Giriş. SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyini bərpa etmiş ölkələrdə vətəndaşların ictimai-siyasi fəallığının artmasına birbaşa təsir göstərən bir çox faktorlar formalaşmışdır. Bunlara cəmiyyət həyatının demokratikləşdirilməsində hüquqi islahatların dərinləşməsi, gender bərabərliyinin və ya qadınların cəmiyyətdə rolunun yüksəldilməsi, ictimai-siyasi həyatda gənclərin və onalrın təmsil olunduğu ictimai təşkilatların fəaliyyətinin güclənməsi, vətəndaş həmrəyliyinin təmin olunmasına xidmət edən bütün mümkün vasitələrdən istifadə edilməsi və s. göstərə bilərik. Bir məqalə daxilində onların hamısından, hətta ən qısa formada olsa belə, bəhs etməyin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, siyasi partiyaların cəmiyytimizdəki rolundan və fəaliyyətinin əhəmiyyətindən bəhs edilməsini vacib bildik.

Azərbaycan cəmiyyətində siyasi partiyalar mövcud demokratik qanunvericiliyin norma və prinsiplərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən ictimai birliklərdir. Siyasi partiyaların üzvlərini siyasi məqsəd və maraqlar birləşdirir. Azərbaycan Respublikasında bütün siyasi partiyalar qanun qarşısında bərabər olaraq, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının təşkili, dövlət orqanlarına seçdikləri təmsilçiləri vasitəsilə hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətində iştirak etmək imkanı əldə edirlər.

Azərbaycan Respublikasında bütün siyasi partiyalar prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində iştirak etmək üçün açıq formada, bərabər və sərbəst mübarizə aparırlar.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistem anlayışı getdikcə daha tez-tez səslənir. İndi rəsmi qeydiyyatdan keçməklə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların hər birinin öz proqramı, konkret desək, ictimai-siyasi həyatda baş verən əsas hadisə və proseslərlə bağlı öz mövqeyi var.

Azərbaycanda ilk siyasi təşkilat və partiyaların yaranması. Bu proses XX əsrin ilk illərinə təsadüf edir (1, c.12). Həmin vaxt siyasi partiyaların fəaliyyəti Rusiya imperiyasının milli maraqlarımıza zidd siyasətinə qarşı çıxaraq, mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etməklə bu siyasətin zərərli nəticələrinin təsirini azaltmağa çalışırdı. Təbii olaraq bu ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilməzdi.

1918-1920-ci illərdə 23 aylıq fəaliyyəti ilə dövlətçilik ənənələrimizin davamının yeni, parlaq və yüksək mərhələsini yaradan Milli Hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində siyasi partiyaların leqal fəaliyyəti təmin olundu. 23 aylıq fəaliyyəti dövründə qurulmuş 5 hökumət kabineti əksər siyasi partiyaların nümayəndələrinin təmsil olunduğu koalisiyon qurumlar idi [2, s.18-20].

Lakin 1922-1991-ci illərdə Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edilən Azərbaycan SSR-də hakim kommunist partiyası istisna olmaqla, bütün siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan edilmişdi.

Siyasi partiyalar dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra siyasi partiyaların fəaliyyətində yeni mərhələ başlandı. Cəmiyyət həyatının demokratikləşməsi Azərbaycan vətəndaşlarına geniş şəkildə müxtəlif ictimai təşkilatlar və siyasi partiyalar vasitəsi ilə cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində, o cümlədən dövlətin idarəçilik

sistemində bilavasitə və ya birbaşa iştirak etməklə yüksək ictimai-siyasi fəallıq göstərməyə kömək etmiş oldu.

Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən, xüsusilə də 1993-cü ilin 15 iyunundan bu günədək siyasi partiyaların sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün lazımi qanunvericilik bazası yaradılmış, normal şərait təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununun 58-ci maddəsində göstərilir ki, "Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir" [3, s.20].

Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyaların yaranması və fəaliyyət prinsipləri üçün əsas sənəd Konstitusiya, "Siyasi partiyalar haqqında" mövcud qanun və bunların məzmununu tamamlayan Milli Məclisin digər qanunvericilik aktlarıdır [4; 5].

Azərbaycandakı bütün siyasi partiyaların fəaliyyəti ilk vaxtlar 3 iyun 1992-ci ildə qəbul olunmuş "Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənirdi [4].

Siyasi partiyaların fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunun qəbulundan keçən 30 il ərzində cəmiyyətdə və dünya təcrübəsində baş verən proseslərlə əlaqədar olaraq qanuna 70-ə yaxın əlavə düzəlişlər edilmiş və nəhayət Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı, Avropa Şurası Parlament Assambleyası və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının nəticələrindən biri kimi qəbul edilmiş öhdəliklərin həyata keçməsi nəticəsində 2022-ci ildə qanunun yeni redaksiyası işlənib hazırlanmışdır. 6 fəsil, 30 maddədən ibarət yeni qanun layihəsi 2022-ci ilin dekabrın 16-da Milli Məclisdə müzakirəyə çıxarılaraq birinci oxunuşda qəbul edilmişdir [5, s.1].

Qeyd edilməlidir ki, "Siyasi partiyalar haqqında" yeni Qanunun hazırlanması və qüvvəyə minməsi faktı təkcə formalaşan yeni siyasi konfiqurasiyanın təzahürü deyil. Yeni Qanun, eyni zamanda siyasi dialoqu atributiv müstəvidən konstruktiv əməkdaşlıq müstəviyə çıxaran ali siyasi iradənin təzahürü və ölkədə siyasi dialoq mühitinin inkişaf etdirilməsi ilə siyasi proseslərdə iştirak edən bütün tərəflərin açıq və bərabərhüquqlu münasibətlərə dəvət olunması deməkdir [6].

Hüquqi demokratik cəmiyyət və dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən və mühüm uğurlar qazanan Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi üçün də çoxpartiyalılıq xarakterikdir.

Vətəndaşların siyasi həyatda iştirakının əsas vasitələrindən biri. Azərbaycan dövlətində sərbəst şəkildə müxtəlif siyasi partiyaların təşkil edilməsi ilk növbədə ondan xəbər verir ki, həmin cəmiyyətdə siyasi anlaşma prinsipi hakimdir. Belə ki, hər cəmiyyətdə müxtəlif siyasi əqidələrin mövcudluğunu Konstitusiya elan və təmin edir. Hüquqi demokratik dövlətdə həm də o deməkdir ki, cəmiyyətdə hər bir vətəndaş siyasi əqidə və baxışlarından asılı olmayaraq istənilən ictimai birliyə, cəmiyyətə və partiyaya daxil ola bilər.

Avropa Şurasının siyasi partiyaların fəaliyyət prinsiplərinin nizamlanması haqqında müvafiq sənəddə bildirilir ki, partiyalar vətəndaşların siyasi həyatda, siyasi mübarizədə iştirakının əsas alətidir. Avropa Şurası Parlament Assambleyası da bildirmişdir ki, demokratiyanın düzgün işləməsi üçün, rəqabət prinsipinə əsaslanan siyasi plüralizm və müxalifət partiyalarının olması vacibdir [7, s.37].

Bəhs edilən sənəd 233 maddə və "Əlavə"lərdən ibarətdir və müasir dövrdə demokratik cəmiyyət quruculuğunun davam etdiyi sivil dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında sərbəst fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların fəaliyyət prinsiplərini nizamlamaq üçün əsasdır. Sənəddə siyasi partiyaların formalaşması, fəaliyyət prinsipləri barədə müfəssəl izah verilir.

Siyasi partiyaların sərbəst fəaliyyəti hər bir sosial təbəqənin, qrupun məqsəd və istəklərinin əks olunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki nə qədər ki, həyat var, nə qədər ki, insanlar var, vətəndaşların hər bir kateqoriyası hər vasitə ilə öz məqsədlərinə çatmağa çalışır.

Hər bir partiya əhalinin müəyyən təbəqələri üçün öz ayrıca maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvədir. Siyasi partiyalar vətəndaşların siyasi-ictimai fəallığının artırılmasında, əhalinin iradə və fikrini ifadə etməkdə, ilk növbədə, seçki proseslərində, mərkəzi və yerli dövlət orqanların formalaşmasında birbaşa iştirak etmənin həyata keçirilməsində ən mühüm vasitədir.

Bütün siyasi partiyalar bərabər hüquqlara malik olsa da, bu gün cəmiyyət həyatında onlardan bəziləri digərlərindən daha fəal təsirə malikdirlər.

Bu gün Azərbaycanda rəsmən qeydiyyata alınmış 60-a yaxın siyasi partiya və hərəkatlar var. Bunlar Yeni Azərbaycan Partiyası, Vahid Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Milli Hərəkat Partiyası, Azərbaycan Kommunist Partiyası, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Azərbaycan Milli Demokrat Partiyası, Azərbaycan Milli Dövlətçilik Partiyası, Vahid Azərbaycan Partiyası və digərləridir. Bunlardan 10-u 1992-ci, 8-i 1993-cü, 5-i 1994-cü, 7-i 1995-ci, 3-ü 1998-ci, 3-ü 1999-cu, qalanları isə 2000-ci ildən sonra təşkil edilmişdir. 2005-ci il daha 8 yeni siyasi partiyaların yaranması baxımından məhsuldar olmuşdur [8].

Çoxpartiyalı sistemin və ya siyasi plüralizmin inkişaf tendensiyaları. Çoxpartiyalı sistem, parlamentarizm və fikir plüralizmi demokratik cəmiyyətin vacib atributlarıdır. Ona görə də hüquqi demokratik dövlət quruculuğu prosesi parlament və çoxpartiyalı sistemlər, eləcə də siyasi plüralizm inkişaf etmədən mümkün deyil.

Azərbaycanda çoxpartiyalı sistemin, parlamentarizmin və fikir plüralizminin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycanda dövlət tərəfindən çoxpartiyalı sistemin, parlamentarizmin və siyasi plüralizmin formalaşması və inkişafı təmin edilir;
- Qanunverici orqanın fəaliyyətində Yeni Azərbaycan Partiyasının fraksiyasının aparıcı rol oynamasına baxmayaraq burada siyasi müxalifətdən olan parlament azlıqlarının formalaşma tendensiyaları müşahidə edilir;
- Müasir parlamentarizmə xas olan siyasi maraqlar balansının mövcudluğu cəmiyyətin üzləşdiyi sosial və siyasi problemlərin həllində tərəflər arasında cəmiyyətin qarşısında konstruktiv əməkdaşlığın gələcək inkişafı üçün şərait yaradır;
- siyasi həyatda mühüm rol oynayan partiyalar özləri onların maliyyələşdirilməsi haqqında qanunların, habelə seçki qanunvericiliyininin təkmilləşdirilməsi işində mühüm rol oynayırlar.
- Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli və ardıcıl islahatlar hüquqi demokratik dövlət və açıq vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna yönəlmişdir və seçkili orqanların formalaşdırılması və mövcudluğu üçün əsas şərt sayılır.

Dövlət hakimiyyəti və çoxpartiyalı siyasi sistemin fəaliyyəti. Siyasi inteqrasiya funksiyalarını yerinə yetirən partiyalar (hökumət prosesinə vətəndaşların daxil edilməsi) və siyasi sosiallaşma (vətəndaşları məlumatlandırmaq üçün iş, partiya kadrlarının hazırlanması və tərbiyəsi) bir növ vahid və əhəngdar mexanizm kimi çıxış edir.

Bu gün siyasi partiyaların ictimai-siyai həyatda rolunun artırılması üçün mühüm şərtlərdən biri olan parlament fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycanda Respublikasının Milli Məclisi çoxpartiyalılıq əsasında yaradılmışdır;
- ölkənin partiyaları parlament çoxluğu və parlamentdə müxalifət azlığı şəklində institutlaşdırılmışdır. Bu, parlamentdə müasir plüralizm mexanizminin formalaşmasının başlanğıcı olmaqla yanaşı, həm də sağlam siyasi rəqabətə şərait yaratmışdır;
- cəmiyyətin üzləşdiyi sosial və siyasi problemlərin həllində siyasi partiyalar arasında konstruktiv rəqabət daha da inkişaf etdirilmişdir;
- siyasi partiyaların fəaliyyəti, onların cəmiyyətdə nüfuzunun güclənməsində və dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təmin edilməsində rolunun və əhəmiyyətinin artması, bütövlükdə onların ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi inkişafı proseslərinə təsir imkanlarını göstərir.

Müasir parlamentlərdə müstəqil namizədlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir və ya onların sayı azdır. Qeyd etməliyik ki, "Siyasi partiyalar olmadan parlamentarizm olmaz" ifadəsi doğrudur. Eyni zamanda həm parlamentin formalaşma tərzinə - çoxpartiyalı əsasda seçkilər yolu ilə, həm də

onun təşkili və fəaliyyətinə görə, həlledici rol siyasi partiyaların təmsil olunduğu parlament fraksiyalarına məxsusdur.

Siyasi partiyaların Milli Məclisdəki fraksiyaları əhəmiyyətli bir strukturdur, onun bir hissəsidir. Siyasi partiyaların parlament fraksiyaları siyasi partiyaların öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməkdə iştirak etməklə parlamentin səlahiyyətlərinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün əsasdır. Bu iştirakın əsas funksiyası xalqın iradəsinin formalaşmasına və ifadə olunmasına töhfə vermək, hakimiyyət qərarlarının qəbulunda iştirak etməkdir.

Çoxpartiyalı sistemdə faktiki olaraq bütün deputatlar siyasi partiyaların nümayəndələridir. Beləəri ilə parlamentin tərkibi, parlament fraksiyalarının formalaşması üçün ən uyğun meyar deputatların partiya mənsubiyyətidir.

Siyasi partiyaların Milli Məclisə seçkilərdə iştirakı. Qeyd etdiklərimizin əyani təsdiqi kimi Azərbaycanda 2015-ci ildə Milli Məclisə seçkilərinin bəzi nəticələrindən bəhs etmək vacibdir. 2015-ci ilin noyabrında keçirilən parlament seçkilərində on beş partiya ayrıca və yeddi partiyanı təmsil edən bir koalisiya seçkilərə qatılmışdı. Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) səs çoxluğu ilə parlamentdəki 125 yerdən 71-nə sahib olmuşdu. On siyasi partiya və ya hərəkat hər biri bir yer, Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası (VHP) iki deputat mandatı qazanmış, qalan yerləri müstəqil namizədlər tutmuşdu [9].

Azərbaycanda 2020-ci ildə Milli Məclisə seçki kampaniyası vətəndaşların, o cümlədən siyasi partiyaların fəallığı şəraitində keçmişdir. Seçki prosesinin böyük sayda müşahidəçi tərəfindən izlənməsi Milli Məclisə seçkilərin geniş ictimaiyyətin maraq dairəsində olduğunu göstərirdi. "Seçkilərdə məşvərətçi səs hüquqlu komissiya üzvü, səlahiyyətli nümayəndə, vəkil edilmiş şəxs və digər statusla, ümumilikdə, 90 minə yaxın seçki subyekti səsvermə günü məntəqə seçki komissiyalarının işini müşahidə etmək hüququna malik olmuşdu. Seçkiləri izləmək üçün 77790 yerli müşahidəçi qeydiyyatdan keçmişdi. Dairə seçki komissiyalarında isə 73 526 müşahidəçi akkreditə olunmuşdu ki, bunlardan da 34 152 nəfər 24 siyasi partiyanı, 1487 nəfər 16 qeyri-hökumət təşkilatını, 13099 nəfəri deputatlığa namizədləri, 358 nəfəri seçicilərin təşəbbüs qrupunu təmsil etmiş, 24430 nəfəri isə öz təşəbbüsü ilə seçkilərin müşahidəsinə qoşulmuşdu" [10].

Nəticə. Beləliklə, apardığımız təhlillər göstərdi ki, siyasi partiyalar, müxtəlif cəmiyyət və ictimai birliklər cəmiyyətin siyasi sisteminin ünsürləri, siyasi fəaliyyətin subyektləri kimi ölkənin siyasi həyatında iştirak dərəcələrini xeyli artırmışlar.

Siyasi fəallığın artması Azərbaycanda demokratik islahatların prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu gün parlamentdəki nümayəndəlik sistemində plüralizmin və real çoxpartiyalı sistemin rolu artır, siyasi partiyalar hüquqi demokratik cəmiyyət quruculuğunun əsas aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilir. Demokratik islahatların dərinləşdirilməsində irəliləyiş, bazar iqtisadiyyatına keçid, hüquqi dövlət və açıq vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu parlament islahatlarının başlıca istiqamətlərini təşkil edir.

Tədqiqatımızdan bir daha aydın oldu ki, son illərdə keçirilmiş hüquqi islahatlar vətəndaşların, xüsusi ilə də siyasi partiyaların ictimai-siyasi fəallığının genişlənməsi imkanlarını daha da artırmışdır. Siyasi partiyaların ictimai-siyasi fəallığının bu cür artması Azərbaycan cəmiyyətinin müasir dünya siyasi sisteminə inteqrasiyasının daha bir göstəricisi deməkdir.

.

ƏDƏBİYYAT

1. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Елм, Баку: - 1997. - 336 с.
2. Həsənov Murtəza. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarəçiliyi. Uluslararası Türk dünyası dergisi. Cilt: 1. - Sayı: 1. Temmuz 2018. - s.16-22.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", Bakı 2018, 98 s.
4. Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 3 iyun 1992. // https://e-qanun.az/framework/7090

5. Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 dekabr 2022. "Azərbaycan" qəzeti 12 yanvar 2023-cü il, № 6, s.1.
6.Dövlət qeydiyyatdan keçmiş bütün siyasi partiyaların sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir // https://www.qanunla.az/dovlet-qeydiyyatdan-kecmis-butun-siyasi-partiyalarin-serbest-fealiyyetine-teminat-verilir/
7.Руководящие принципы правового регулирования деятельности политических партий. Принято Венецианской комиссией на 84-м пленарном заседании (Венеция, 15-16 октября 2010 г.). POLIGRAFUS Jacek Adamiak, Варшава/Страсбург: - 2011 г. - 130 с.
8.Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış siyasi partiyalar haqqında məlumat // https://www.msk.gov.az/uploads/partiyalar/2016/UmumiMelumat.php
9.Асланов Б., Самедзадзе С. Позиция политических партий и движений в Азербайджане по поводу урегулирования НагорноКарабахского конфликта // file:///C:/Users/Samir/Desktop/Siyasi%20h%C9%99yat/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D0%B0%D0%BF%D0%BA%D0%B0/Azerbaijan-Parties-RUS.pdf
10. Milli Məclisə seçkilər-2020. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının Hesabatı // https://msk.gov.az/az/hesabatlar/1161/

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ МНОГОПАРТИЙНОСТИ НА ПОВЫШЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Шамилова А.М.

Ключевые слова: *политический, государство, партия, общество, активность, управления, демократический*

С 15 июня 1993 года и по сегодняшний день для политических партий в Азербайджанской Республике была создана законодательная база для свободной деятельности, обеспечены нормальные условия. Многопартийность характерна и для политической системы Азербайджанской Республики, которая уверенно идет по пути правового демократического общества и государственного строительства и добивается важных успехов. Сегодня в Азербайджане официально зарегистрировано около 60 политических партий и движений. Повышение роли политических партий в общественно-политической жизни является одним из основных направлений развития нашего общества.

SUMMARY
INFLUENCE OF THE MULTI-PARTY SYSTEM ON THE INCREASE OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Shamilova A.M.

Keywords: *political, state, party, society, activity, management, democratic*

From June 15, 1993 to the present day, a legal framework for free activity has been created for political parties in the Republic of Azerbaijan, and normal conditions have been provided. A multi-party system is also characteristic of the political system of the Republic of Azerbaijan, which is confidently following the path of a legal democratic society and state building and is achieving important successes. Today, about 60 political parties and movements are officially registered in Azerbaijan. Increasing the role of political parties in social and political life is one of the main directions in the development of our society.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.07.2023
	Son variant	07.09.2023

UOT 93/94 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_55

ABŞ-DA PREZİDENT HAKİMİYYƏTİ İNSTİTUTU

MƏMMƏDOV TURAL XALİD oğlu
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
tural.mammadov-4@bsu.edu.az

***Açar sözlər**: ABŞ siyasi sistemi, Prezident hakimiyyəti institutunun funksiyaları, D. Tramp, “İmperiya prezidentliyi”, Dünya liderliyi.*

Giriş. Amerika Birləşmiş Ştatlarında artıq XX əsrin sonunda prezident hakimiyyəti institunun fəaliyyətində böhran hadisələrinin artması aydın görünürdü. Prezident U. Klintonun 1998 – 1999 -cu illərdə impiçment prosesi, respublikaçı – prezident kiçik C. Buşun hakimiyyətdə olduğu 2001 – 2009 -cu illər və prezident – demokrat B. Obama hakimiyyətdə olduğu 2009 – 2017 -ci illərdə konqresin sərt oppezisiyası ilə qarşılaşaraq məcburən konstitusiya qaydalarını pozaraq, hakimiyyəti prezident sərəncamları ilə idarə edirdi və yenidən Ağ evin üzərində impiçment kölgəsi yaranmışdı. Bu vəziyyət həm ölkə daxili, həm də xarici politoloqları ABŞ prezident hakimiyyəti institutunun fundamental əsaslarını ciddi olaraq yenidən düşünməyə həvəsləndirir, onun reallığa və XXI əsrin çağırışlarına həvəsləndirir.

Bu məsələ ona görə vacib görünür ki, Amerika siyasi sistemi bütövlükdə və xüsusi halda prezident institutu Rusiya da daxil olmaqla dünyanın böyük əksəriyyətində demokratik sistem qurmaq üçün nümunəvi model olaraq qalır. 2018-ci ilin məlumatına görə dünyadakı 195 dövlətdən 150-sində prezident hakimiyyəti institutu fəaliyyət göstərir [1, s.272]. Dünya ölkələrinin əksəriyyətinin, xüsusilə “yeni demokratiya” adlanan ölkələrin prezident hakimiyyəti institutunun daxili və xarici siyasi problemlərin ən effektiv həll formasının qəbul edilməsi ölkələrin mədən-tarixi ənənələrinə çox böyük uyğunsuzluğu simptomuna çevrildi. Burada prezidentlərin cəmiyyətin bütün sosial-ideoloji və siyasi problemləri spektrini effektiv həll etmək bacarığının olmaması, cəmiyyətin daim inkişaf etməsi zərurətinin olmasını təmin edə bilməməsi öz rolunu oynadı. Bu perspektivdə ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutunun hüquqi və funksional əsaslarının dərin təhlili prinsipial problemdir, onun spesifik Amerika və universal xarakteristikalarının nisbətinin aydınlaşdırılmasıdır, onun birbaşa digər ölkələrə tətbiq oluna bilməsidir.

Prezident hakimiyyəti institutunun XXI əsrin reallığına və xüsusən qloballaşma prosesinin qanunauyğunluqlarına qeyri-adekvatlığı ABŞ-ın özündə də daha çox müşahidə olunur. Bu gərginliyin ən yüksək nöqtəsi D. Y. Trampın Amerikanın 45-ci prezidenti seçilməsi oldu. 2017-ci ilin yanvarında D. Trampın ABŞ prezidenti vəzifəsinə başlaması və Ağ evin Oval kabinetində sonrakı fəaliyyəti aparıcı Amerika politoloqlarını və analitiklərini ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutu mexanizminin sındığına daha tez inandırdı. Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünyada öz təsirini artırmaq istəyi həm daxili, həm də xarici krizislərin artma tendensiyasıdır[2].

Amerika politoloqlarını bu nəticəyə gətirən ABŞ-ın 45-ci prezidentinin iri və müvəffəqiyyətli biznesmen olması idi, hansı ki, daha az vaxtda tikinti biznes-imperiyasını qurdu və bir neçə milyard dollar var-dövlət qazandı. İşgüzar və idarə etmə bacarığı olan insanlar gərginliyin təsiri altında qurulmuş biznes imperiyaları bu gün qloballaşma prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilirlər. Amerika cəmiyyətinin bu təbəqəsinin nümayəndələri kimi Amerika maliyyə və iqtisadi elitası icra başçısının vəzifələrini nisbətən daha tez mənimsəməyi bacarmalıdır. Məhz bu mühit çoxalır, müəyyən edilmiş qaydalara və qanunlara müntəzəm riayət etməkdənsə, rasional idarəetmə formalarının axtarışı demək olar ki, tələb olunan insanlardır, hansılar ki, iki əsr yarım

əvvəl onların həyati fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Təxminən iki əsr yarım əvvəl bir insanın şəxsində prezident institutuna ayrılan vəzifə ilə onun bu gün yerinə yetirdiyi məsələlər arasında uyğunsuzluq görünür. Lakin, amerikalı politoloq C. Dikkersonun yazdığı kimi, simptomatik olaraq "problem yoxdursa nə olacaq" başlığı altında yazdığı məqalədə: "heç bir insan 327 milyondan çox Amerika vətəndaşının marağını güdə bilməz, xüsusilə münaqişə tərəfləri, operativ və professional yanaşma tələb edən müasir dünyadakı mürəkkəb quruluşlu daxili və xarici problemləri" [3, s.354].

Bu amil bir sıra problemləri əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Ekspertlər bunu daha çox ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutunun disfunksionallığının artması kimi xarakterizə etməyə meyillidirlər. Bu, dövlət institutları arasında qarşılıqlı əlaqənin pozulması şəklində özünü göstərir, hansı ki, müasir şəraitdə prezidentin adekvat qərarlar qəbul etmək bacarığını sarsıdır. Prezidentlik institutunun özünün fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi göz qabağındadır, prezident institutunun fəaliyyəti prezidentin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşəndə dövləti idarə etmənin konstitusiya qaydaları pozulur. Bu proseslər üçün onun fəaliyyət məqsədinin aydın olmaması, funksiyaların qeyri-müəyyənliyi, hərəkətlərin xaotikliyi, dövlət rəhbərinin nüfuzunun və prestijinin enməsi, prezident postunun dezakralizasiyası xarakterikdir. Bu siyasi sistemin fəaliyyəti üçün destruktiv nəticəsi olan neqativ siyasi proseslər seriyası ilə müşayiət olunur, hansını ki, bu gün ABŞ-da müşahidə edirik, politoloqlar isə çox tez-tez hakimiyyətin prezident institutunun fəaliyyətində krizis tendensiyasının artmasını qeyd edirlər.

Prezidentlik institutunda krizis hadisələri Amerika prezidentinin formal və qeyri-formal səlahiyyətlərini daha diqqətlə, ehtiyatlı və hərtərəfli analiz etməyə məcbur edir, çünki prezidentin üstünlük hüququnu hər bir yeni dövlət başçısının istədiyi kimi təqdim etməsi, onun məqsəd və vəzifələri, funskiyaların konstitusiya ilə müəyyənləşmiş çərçivədən yuxarı qaldırması əsrlərlə yaranmış sistemi sarsıdır, hansı ki, bu sistem ABŞ-ın siyasi sisteminin təməl daşıdır.

ABŞ Prezidentinin rolunun və funksiyalarının birləşməsi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının konstitusiyasına görə, Amerika prezidenti ölkənin seçilmiş yüksək vəzifəli şəxsdir, dövlətin rəhbəridir. Bununla belə o, eyni zamanda hökumət başçısı rolunu yerinə yetirir. Bu vəzifədə o nazirliklərin və şöbələrin rəhbərləri vəzifələrinə namizədləri irəli sürür, hansı ki, bu vəzifələr ABŞ senatı tərəfindən təsdiqlənir. Həmçinin prezident onları tutduqları vəzifədən uzaqlaşdırır və ya vəzifədən azad edir. Prezidentin konstitusiya səlahiyyətlərinə baş icraçı funksiyası ali icra hakimiyyətinin direktoru və ya ali idarəedici funksiyası daxildir və o qəbul olunmuş federal qanunlara ciddi əməl olunmasına və yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir.

ABŞ konstitusiyası həmçinin prezidentə ABŞ silahlı qüvvələrinin mülki Ali Baş Komandanının səlahiyyətlərini verir. Nəhayət, ABŞ prezidenti Amerikanın ali diplomatik nümayəndəsidir və ya ali Amerika diplomatıdır. Bu rolda o ABŞ-ı xarici dünyada təmsil edir və milli təhlükəsizliyi təmin etməyə və öz ölkəsinin iqtisadi marağını qoruyaraq saxlamağa borcludur. Baxmayaraq ki, Konstitusiyaya görə xarici siyasi funksiyalar prezident və Konqres arasında bölünmüşdür. Xarici siyasət sferasında prezidentin imkanları ABŞ konqresinin imkanları ilə heç cür müqayisə olunmur.

Nəhayət, prezident ölkənin "Baş qanunvericisidir", Konqres qarşısında "Millətin vəziyyəti haqda" çıxış edərək və yeni federal qanunların qəbul olunması ilə qanunvericilərin rekomendasiyalarına tövsiyyələr verə bilir.

ABŞ-da prezidentlik institunun rollarının və funksiyalarının fundamental problemi onların miqdarında deyil, tarixi təkamülündədir. Bu planda unutmaq olmaz ki, ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutu XVIII əsrin sonunda yaradılmışdır. Amerika Birləşmiş Ştatları dövlət başçısının və hökumət başçısının bir şəxsdə birləşdiyi dünyada birinci ölkədir.

Bundan başqa məhz Amerika Birləşmiş Ştatlarında prezidentlik institutu siyasi sistemin konstruktiv elementlərinin ən vaciblərindən biri kimi zaman keçdikcə bütün dünyaya yayıldı. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək olar ki, XX əsrin başlanğıcına qədər prezident hakimiyyəti institutu Amerikadaxili problemlərin həllinə istiqamətlənmişdi, çünki xarici siyasət məsələləri

ənənəvi olaraq Ağ evin maraqlarının periferiyasında dururdu, bunun səbəbi isə ictimai şüurda və Amerika izoliyasiyaçılıq fəlsəfəsinin hüquqi dairələrinin idealogiyasında və ictimai şüurunda hökmranlığının nəticəsi idi. Uyğun olaraq, prezident olmağı bacarmış Amerika siyasətçilərinin fəaliyyətlərinin effektivliyi əsasən onların qabiliyyətləri nöqteyi-nəzərdən siyasi düyünləri açmaq və onlara reaksiya vermək qabiliyyətindən və Amerika cəmiyyəti qarşısında duran sosial-iqtisadi problemləri həll etməkdən qiymətləndirilmişdir.

Amerika tədqiqatçıları göstərirlər ki, XVII – XIX əsrlərdə Amerika prezidentlərinin fəaliyyətinin tarixi qiyməti məşhur Amerika tarixçisi J. Şlezinqerin təsiri altında formalaşmışdı, hansı ki, müasir Amerika nəslinin, politoloqların və tarixçilərin dünyagörüşü qiymətləndirmələri aparılmasının əsasını qoymuşdur.

ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutunun rolları və funksiyaları ilə bağlı vəziyyət XIX və XX əsrlərin hüdudunda dinamik olaraq dəyişdi. Bu dəyişiklik birbaşa olaraq ABŞ-ın siyasi və idealoji gücünün, iqtisadiyyatının güclənməsi ilə birbaşa bağlı olduğu görünürdü, hansı ki, XX əsrin ortalarına Amerikanın tədricən qlobal super güc olmasını təqdir etdi. Artıq həmin dövrdə o zamanın ən məşhur tarixçilərindən və politoloqlarından biri, Amerika Birləşmiş Ştatları hakimiyyətinin prezident institutunun öyrənilməsində ixtisaslaşmış K. Rossiter (1917–1970) “Amerika prezidentliyi” adlanan öz klassik işində birbaşa göstərdi ki, II Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra “Bütün prezident hakimiyyəti institutu funksiyaları arasında I yerə əminliklə baş diplomat rolu çıxdı”, hansı ki, çox sürətlə həm elmi ədəbiyyatda, həm də Amerika ictimai şüurunda dünya liderinin roluna transformasiya olundu [4, s.173].

Bu rolda Amerika prezidenti başqa şeylərlə yanaşı, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri və regionları ilə qohumluq əlaqələri və ortaq kökləri olan immiqrantlar, Amerika etnik azlıqları və diasporlarından ibarət bir xalqın nümayəndəsi kimi çıxış edir və buna görə də Amerika prezidenti təkcə bütün dünyada insan hüquqlarını qorumağa deyil, həm də demokratik cəmiyyətin prinsip və ideyalarını təbliğ etməyə borcludur. Bu rolun konkret həyata keçirilməsi 1977-ci ildən başlayaraq dünyanın demək olar ki, hər bir ölkəsində insan hüquqlarının vəziyyəti haqqında illik hesabatlar dərc edən və eyni zamanda, ABŞ-ın xarici işlər orqanlarının əsasən də Dövlət Deportamentinin fəaliyyətidir. Üstəlik ABŞ Dövlət Deportamentinin rəsmi sənədlərində qeyd olunur ki, bütün dünyada insan hüquqlarının müdafiəsi bilavasitə 200 ildən çox əvvəl ABŞ-ın yaradılması zamanı qoyulmuş “təməl daşı”na əsaslanır. O vaxtdan bəri ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas məqsədi insan hüquqlarına hörmət prinsiplərinin 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təcəssüm olunduğu formada təsdiq etmək olmuşdur. Öz növbəsində, insan hüquqlarının müdafiəsi və cəmiyyətin demokratik quruluşu prinsipinin “Amerika siması və bənzəri”ndə təbliği təkcə dini azadlıqlar və fərdi hüquqlar kimi fundamental Amerika dəyərlərinin təsdiqinin formasıdır, həm də Birləşmiş Ştatların öz milli maraqlarını irəli sürə biləcəyi daha təhlükəsiz, sabit və firavan qlobal dünya nizamının formalaşmasıdır. Bundan əlavə, sənəddə qeyd olunur ki, demokratiya xarici siyasətin məqsədlərinə qarşı hər şeyə nail olmağa kömək edən milli maraq formasıdır. Demokratik ölkələr sülh şəraitində yaşamağa, təcavüzü dəf etməyə, azad bazarları genişləndirməyə, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmağa, müdafiəni təmin etməyə daha çox meyillidirlər. Amerika vətəndaşlarının beynəlxalq terrorizmə və cinayətə qarşı mübarizə, insan və əmək hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, humanitar fəlakətlərin qarşısının alınması, qaçqın axınının qarşısının alınması, qlobal ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əhalinin sağlamlığının qorunmasının təmin edilməsi demokratik ölkələr üçün xas xüsusiyyətlərdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərin ABŞ Prezidentinin dünya lideri kimi məsuliyyətlərini xarakterizə etdiyini və təsvir etdiyini başa düşmək vacibdir, çünki ABŞ Dövlət Departamentinin siyasət direktivində daha sonra qeyd olunur ki, Birləşmiş Ştatlar bütün dünyanı qorumaq və planları həyata keçirmək üçün geniş imkanlara malikdir, ikitərəfli diplomatiya, çoxtərəfli əməkdaşlıq, iqtisadi və hərbi yardım, mediadan istifadə və dünya ictimaiyyətinə müraciətlər, habelə iqtisadi sanksiyalar da

daxil olmaqla dünyada azadlıq prinsiplərini müəyyən etsin. Lakin bu xarici siyasət alətlərindən istifadə etmək səlahiyyəti son nəticədə baş və ikinci dərəcəli güc kimi ABŞ prezidentinin əlində cəmləşib.

Beləliklə, ABŞ Prezidentinin ən azı qeyri-rəsmi şəkildə "dünyanın prezidenti" kimi göründüyünü söyləmək mübaliğə olmaz. Dünyanın heç bir başqa ölkəsinin prezidenti və ya dövlət başçısı bu rolu oynamır. Üstəlik, amerikalı politoloqların qeyd etdikləri kimi, dünya lideri rolunda ABŞ Prezidenti ABŞ Konstitutusiyasının və onun əsasında qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının ona tətbiq etdiyi "nəzarət və tarazlıq" sisteminin böyük bir hissəsindən azaddır.

XIX – XX əsrin başlanğıcından bəri "Amerika müstəsnalığı" anlayışının prezident hakimiyyəti institutunun xarici siyasət rolunun ən mühüm hissəsinə çevrildiyini başa düşmək də əsaslı şəkildə vacibdir. ABŞ Prezidenti çox vaxt ölkənin əsas müstəsna şəxsiyyəti rolunu oynayır. Məhz buna görə də XIX – XX əsrin əvvəlindən ABŞ-ın siyası, hərbi-iqtisadi və ideoloji rolunun güclənməsi U. Makkinli və T. Ruzveltdən başlayaraq, demək olar ki, hər bir Amerika Prezidentinin belə bir fakta çevrilməsinə səbəb oldu. B. Obama və D. Tramp müxtəlif tipli messian idealarını etiraf edirdilər.

ABŞ Prezident hakimiyyəti institutunda disfunksionallıq. Beləliklə, ölkə prezidenti seçilmək barədə ciddi düşünən və ya ABŞ Prezidenti vəzifəsində çalışdığı ilk günlərdən prezident seçilən hər bir amerikalı siyasətçi özünü bir növ qədim Amerika ənənəsinin məngənəsində tapır. Bir tərəfdən o, bir sıra "böyük Amerika prezidentləri" ilə üzləşir ki, onlar onun Birləşmiş Ştatların Prezidenti kimi fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün standart qoyur. Digər tərəfdən isə, tərifinə görə, dünya lideri rolu, ondan görünən "məsih keyfiyyətləri" göstərməyi tələb edir. İstər tarixi, istərsə də hazırki siyasi proseslərin bu cür təzyiqlərinə hər bir siyasətçi, hətta çox istedadlı biri də tab gətirə bilmir və əgər söhbət nisbətən təcrübəsiz siyasətçilərdən gedirsə, bu "bayrağın" ümumi nəticəsi "qırılmış prezidentlik" fenomenidir, D. Trampın hakimiyyətdə olduğu illərdə açıq şəkildə başlayan prezidentlikdir.

Bununla belə Birləşmiş Ştatlarda müasir prezident hakimiyyəti institutunun bəxş etdiyi böyük imkanlara baxmayaraq zəmanəmizin prezidentləri nadir hallarda istənilən nəticələrə nail olurlar, çünki onların mövqeləri böyük psixoloji və fiziki gərginliklə bağlıdır. ABŞ Prezidentinin belə bütün üstünlüklərinə baxmayaraq bunun öhdəsindən gələ bilmir. C. Surinin qeyd etdiyi kimi, "onlar ölkəni düzgün istiqamətə yönəltməyə çalışmaqdansa, öz səlahiyyətləri müddətində istər-istəməz yaranan böhranları həll etməklə daha çox məşğuldurlar" [2, s.290].

ABŞ-da hər biri iki müddət ardıcıl olaraq prezidentlik etmiş U. Klinton, C. Buş – kiçik və B. Obamanın prezidentliklərinə retrospektiv nəzər salsaq, baxmayaraq ki onların prezidentlikləri uğurlu prezidentlik kimi hesab edilsə də lakin onların prezidentlik dövrü bir növ daxili siyasi və maliyyə iqtisadi böhranlar ilə yadda qalmışdır. Prezidentin ardıcıl, bəzən isə eyni vaxtda baş verən beynəlxalq, daxili siyasi və iqtisadi böhranların idarəedicisi və hakimi rolu amili ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutunun artan disfunksiyasının ən mühüm səbəblərindən biridir, çünki, hüquqi nöqteyi-nəzərdən o, əvvəlcə "ictimai işlərin nizam-intizamlı aparılmasına" yönəlmiş bir dövlət orqanı kimi düşünülmüşdür. C. Surinin bu xüsusda vurğuladığı kimi "prezidentlərin böhran vəziyyətlərinə sərf etdikləri vaxt və resurslar onların siyasi kapitalını boşaldır və diqqəti ABŞ-ın üzləşdiyi fundamental problemlərdən yayındırır. Buna görə də prezidentlər çox vaxt uzunmüddətli fəaliyyət planlarına nəzarəti itirirlər, çünki onlar güclərini böyük problemlərin həllinə cəmləmək əvəzinə kiçik problemlərə sərf edirlər" [2, s.297].

D.Trampın prezidentliyi xüsusilə indi prezidentin özünün fəal iştirak etdiyi böhranlarla əlamətdar oldu. Dünyanın aparıcı iqtisadi güc mərkəzləri (Avropa İttifaqı, Çin) ilə ticarət müharibələri, yaxın müttəfiqlərlə (Kanada, Meksika, Yaponiya, Cənubi. Koreya) ticarət-iqtisadi əlaqələrin kəskinləşməsi; Koreya yarımadası, İran ətrafında ciddi xarici siyasət böhranlarının yaranması və Venesuela, Rusiya ilə, NATO müttəfiqləri ilə, əsasən Almaniya ilə, "Şimal axını – 2" qaz kəmərinin və bir sıra digər kiçik qaz kəmərlərinin tikintisi səbəbindən kəskin şəkildə pisləşdi ki,

bu da Donald Trampın prezidentliyinin lap əvvəlində Amerikalı müşahidəçilərə onun xarici siyasətinə diaqnoz qoymaq üçün səbəb oldu: "Tramp bütün dünyaya qarşı. Dünyanın ən qüdrətli ölkəsi heç kimə lazım olmadığına qərar verəndə nə baş verir?" [2, s.304]

ABŞ-da prezident hakimiyyəti sistemində artan böhran hadisələrinin tədqiqini yekunlaşdıraraq bir neçə məqamı qeyd etmək olar. Birincisi, prezident hakimiyyəti institutunun qeyri-funksionallığı ABŞ-da Birləşmiş Ştatlar prezidentin konstitusiya və digər hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş funksiyaları və rolları düzgün yerinə yetirməməsi kimi müəyyən edilə bilər ki, bu da ilk növbədə dövlət başçısının digər vəzifələrini lazımi şəkildə yerinə yetirməsinə mane olur. İkincisi, mövcud qanunvericiliyə əməl edilməməsi ilə özünü göstərir. Üçüncüsü, son nəticədə konstitusiyada təsbit olunmuş üç hakimiyyət qolunun səlahiyyət bölgüsü prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır ki, bu da onun çərçivəsində icra hakimiyyətinin hakimiyyət qolu olan qanunvericilik orqanının, bəzi hallarda isə məhkəmə orqanlarının funksiyalarını özü üzərinə götürür.

Nəticə. Prezident hakimiyyəti institutunun artan disfunksionallığı uzunmüddətli perspektivdə sosial quruluşun demokratik prinsiplərinin zəifləməsinə və cəmiyyətin avtoritar və hətta diktator idarəçilik formalarının bərqərar olmasına gətirib çıxarır. Nəticədə dövlətin və onun orqanlarının, eləcə də bütövlükdə siyasi sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyi kəskin şəkildə aşağı düşür ki, bu da cəmiyyətin mütərəqqi inkişafında meydana çıxan problemlərə vaxtında və adekvat cavab vermək iqtidarında deyil. Öz növbəsində, siyasi sistemin fəaliyyətinin səmərəsizliyi cəmiyyətin sosial-iqtisadi sistemlərinin sabitliyinin pozulması ehtimalını artırır ki, bu da cəmiyyətdə sosial gərginliyin kəskin şəkildə kəskinləşməsinə, kütləvi ixtişaşların və ictimai yerlərdə digər neqativ halların yaranmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Травкина Н. М. Институт президентской власти в США: в поисках модели современной идентичности // Политическая наука. – 2019. – № 4. – С. 262-283.
2. Suri J. The Impossible Presidency. The RISE and FALL of America's Highest Office. – N. Y.: Basic Books, 2017. – 343 p.
3. Dickerson J. The Hardest Job in the World. – 2020. – June. – 656 p.
4. Rossiter C. The American Presidency. – Second edition. – N. Y. Harcourt, Brace, & World, 1960. – 266 p.

РЕЗЮМЕ
ИНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ВЛАСТИ В США

Мамедов. Т. Х.

***Ключевые слова**: американская политическая система; Функции института президентской власти; Д. Трамп; "Императорская президентура"; Мировое лидерство.*

В статье обсуждаются растущие проблемы в институте президентства США в начале 21 века. Выделены два ключевых фактора, формирующих деятельность президента: историческую традицию "Великих" американских президентов и расширяющуюся роль президента США как глобального лидера, представляющего Западный мир. Это увеличение ответственности усложняет оценку эффективности президента.

В результате дисфункциональность в институте президентской власти усилилась в различных администрациях, что делает сложным решение внутренних и внешних проблем, особенно в глобализированном контексте. Это привело к увеличению явления "имперской президентуры", отклоняющейся от конституционной структуры президентства

SUMMARY
INSTITUTE OF PRESIDENTIAL POWER IN THE UNITED STATES
Mammadov T.X.

***Key words**: U.S. political system; Functions of the Presidential authority institution; D. Trump; "Imperial Presidency"; World leadership.*

The article discusses growing issues within the U.S. presidential institution during the early 21st century. It highlights two key factors shaping presidential activities: the historical tradition of "Great" American presidents and the expanding role of the U.S. president as a global leader representing the Western world. This increased responsibility complicates the assessment of presidential effectiveness.

Consequently, dysfunctionality within the presidential authority institution has risen across various administrations, making it challenging to address complex domestic and foreign issues, particularly in a globalized context. This has led to the prominence of the "imperial presidency" phenomenon, deviating from the constitutional framework for the presidency.

.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.03.2023
	Son variant	18.05.2023

UOT 93/94 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_62

MÜSTƏGİLLİK DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ SOSİAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ (1993-2003-cü illər)

İBRAHİMLİ MEHİN BAYRAM qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
mehin.m.96@mail.ru

Açar sözlər: *Sumqayıt, sosial problemlər, iş yerləri, sənaye müəssələri, sosial təminat, xidmət sahələri*

Heydər Əliyevin 1993-cı ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə digər sahələrdə olduğu kimi, Sumqayıt da özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Ulu Öndər sovet illərində olduğu kimi, müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə də Sumqayıta diqqət və qayğısını əsirgəmədi. [6]

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında regionların rolunun artırılması və regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin əsas prinsipləri və istiqamətləri bu faktorlarla səciyyələnir: social problemlərin həllində əhalinin iştirakının təmin olunmasına şraitin və stimulun yaradılması; mövcud istehsal sahələrinin bərpası, inkişafı və yeni texnologiyalara əsaslanmış müəssisələrin yaradılması; regionlarda olan təbii və nineral ehtiyatlardan, xammal mənbələrindən səmərəli istifadənin təşkili; yeni iş yerlərinin yaradılması hesabına əhalinin əmək qabilliyyətli hissəsinin, xüsusilə də gənclərin işlə təmin olunması; potensial investorların və iş adamalarının regionlara cəlb olunmasının sürətləndirilməsi; əhalnin sahibkarlığz meylli hissəsinin regionlarda mini zavodların, emal müəssisələrinin yaradılmasına həvəsləndirilməsi, bu məqsədlə infrastruktur obyektlərinin, maddi texniki bazaların yaradılması, kredit, maliyyə resruslarının ayrılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi və s. [8, s.98-108]

Müstəqillik illərində Heydər Əliyev bir neçə dəfə Sumqayıtda olmuş, müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmiş, şəhər ictimaiyyəti ilə görüşmüşdür. Bu, Ulu Öndərin Sumqayıta və sumqayıtlılara xüsusi diqqətinin təzahürü idi. Bu səfərlər zamanı Ulu Öndərin verdiyi tövsiyə və tapşırıqlar şəhərin sosial-iqtisadi inkişafına böyük təkan vermişdi. [6]

Ümummilli Liderin müdrik və uzaqgörən iqtisadi inkişaf modelinin nəticəsi olaraq ötən əsrin 90-cı illərində Sumqayıtın yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminə adaptasiyası sürətləndi. Şəhərin sənaye potensialının bərpası, mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsi, elmi innovasiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər tez bir zamanda öz müsbət nəticəsini göstərməyə başladı. [5]

Ümummilli Liderin şəhərlə bağlı qarşıya qoyduğu vəzifə belə idi ki, Sumqayıt yenidən ənənəvi sənaye kompleksi kimi bərpa edilsin, yerli kadr potensialına söykənərək müasir müəssisələr açılsın. [5]

Sosial problemlərin həlli istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Uşaqlı ailələrə müavinətlərin təyini və verilməsi haqqında təlimata tez-tez əlavə və dəyişikliklər edilir. Bu hər şeydən əvvəl hazırki iqtisadi böhran və sosial vəziyyətlə bağlıdır. [18, s.1]

Sumqayıt şəhər Xalq Deputatları Soveti Rəyasət heyətinin növbəti iclası keçirilmişdir. İclasda şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi işində mövcud olan problemlər və nöqsanlarda göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, şəhid ailələri ilə sıx əlaqələrin saxlanılması onların valideynlərinin, uşaqlarının hərtəfəli qayğı ilə əhatə olunması işində sistemli fəaliyyət yoxdur. Vaxtilə işlədikləri müəssisə və təşkilatların rəhbərləri onların ailələri ilə əlaqəni lazimi səviyyədə qura bilmirlər. Bu isə şəhid ailələrinin haqlı narazılığına səbəb olur. 74 şəhid ailəsinin mənzil

şəraitinin yaxşılaşdırılması tələb olunur. Şəhid ailələrinin mənzillərin telefonlaşdırılmasında da problemlər mövcuddur. Şəhidlərin xatirə lövhələrinin hazırlanması və vurulması işidə olduqca ləng həyata keçirilir. [17, s.1]

Keçmiş İttifaq Respublikaları ilə əlaqələrin pozulması, davam edən iqtisadi blokada Sumqayıtın sənaye müəssələrinin işinə ağır zərbə vurmuşdur. Təkcə son dörd ildə müəssisələrdə istehsal olunan əsas məhsulların həcmi, o cümlədən polad boru 20 dəfə, ilkin aliminium 3,9 dəfə, kauçuk və lateks 27 dəfə, sulfanor 22 dəfə, yuyucu vasitələr 12 dəfə azalmışdır. 1994-cü ilin 11 ayı ərzində müqayisəli qiymətlərlə sənaye məhsulu istehsalı əvvəlki illə müqayisədə 38 faiz aşağı düşmüşdür. [16, s.1]

1994-cü ildə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq şəhər iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri xammal və material təchizatının aşağı səviyyədə olduğu qiymətlərin durmadan artdığı bir şəraitdə işləmiş, nəticə də məhsul istehsalı azalmışdır. Sənaye məhsulu istehsalının həcmi müqayisəli qiymətlərlə 21,3 mlrd. manat təşkil etmiş, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisəıdə 34,5% və ya 11,3 mlrd. manat azalmışdır. Dekabr ayında həmin qiymələrlə 1,3 mlrd manatlıq sənaye məshulu istehsal olunmuşdur ki, buda əvvəlki ilin eyni ayına nisbətən 64,7 % azdır. 1994-cü ildə qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə istehsalın həcmi 107,5 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, buda ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,3 dəfə çoxdur. Dekabr ayında 26,3 mlrd. manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur. Bu ötən ilin dekabr ayında nisbətən 3,1 dəfə çoxdur. [1, s.3]

Sumqayıt şəhərinin müəssisə, təşkilat və idarələrində əhaliyə göstərilən xidmətin həcmi faktiki qiymətlərə 1,6 mlrd manat təşkil etmiş, keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 12,5 dəfə və yaxud 1,5 mlrd manat artmışdır. Pullu xidmət həcminin əsasını pullu xidmət təşkil edir. Əhaliyə 135,7 mln.manatlıq məişət xidməti gösətrilmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,5 dəfə, 213,3 mln. manat çoxdur. Əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin artmasına baxmayaraq ümumi xidmətin həcmində onun xüsusi çəkisi 14,8 % təşkil etmişdir. Pullu xidmətin və digər xidmət növlərinin artım həcminin yüksək olması xidmət tariflərinin və qiymətlərinin kəskin dərəcə də qalxması ilə bağlıdır. [1, s.3]

Respublika Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikası Ali sovetinin 1991-ci il 6 noyabr qərarına uyğun olaraq Ermənistandan qovularkən həlak və əlil olmuş qaçqın ailələri evi və əmlakı məhv edilmiş, daimi yaşayış yerindən iki və daha çox qovulmuş ailələr 1992-1995-ci illərdə bütün vergilərdən və komunal xidmət haqlarını ödəməkdən azad edilmişlər. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qaçqın və məcburi köçkünlərə vergi güzəştləri edilməsi barədə 17 fevral 1993-cü il tarixdə qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar əsasən qaçqın və köçkün statusu alan şəxslər 1993-1995-ci illərdə qazanclar üzrə vergi verməkdən azad edilmişlər. [4, s.2]

Əmək və Məşğulluq Mərkəzinə 1994-cü ildə işlə bağlı müraciət etmiş 1312 nəfərdən 1218 nəfəri sənət və peşəsinə uyğun olaraq işlə təmin edilmiş, 45 nəfərə mərkəzin vəsaiti hesabına yeni peşə öyrədilmiş, 52 nəfərə isə işsizlik statusu verilməklə müavinət ödənilmişdir. Peşə yönümünə 1 milyon manat və işsizlik müavinəti üçün 580 min manat vəsait xərclənmişdir. Məşğulluq Mərkəzinin təklifinə əsasən hər il Şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısının sərəncamı ilə idarə və müəssisələrdə güzəştli iş yerləri yaradılır və sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşların müəyyən qismi işlə təmin edilir. Ötən ildə işlə təmin olunanlardan 540 nəfəri güzəştli iş yerlərinə düzələnlərdir. Erməni təcavüzü ilə bağlı Sumqayıtda məskunlaşan əhalinin işlə təmin olunması il bağlı məqsədyönlü iş həyata keçirilir. 1994-cü il ərzində Mərkəzin köməyi ilə 568 nəfər məcburi köçkün işlə təmin edilmiş, 34 nəfər mərkəzin vəsaiti hesabına peşə yönümünə göndərilmiş, 31 nəfərə isə işsizlik statusu verilməklə müavinət ödənilmişdir. [13, s.3] 1995-ci ilin yanvar-mart aylarında Sumqayıtda müqayisəli qiymətlərlə istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 76,1 mlrd manat təşkil etmişdir ki, bu da keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 73,6 % olmuşdur. Bu müqayisəli qiymətlə ümumi məhsul istehsalının 26,4 % azaldığını göstərir. İlin əvvəlində müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalını eyni dövrlə müqayisə etdikdə məlum olur ki, bəzi sənaye müəssisələri istisna olmaqla əksər müəssisələrdə istehsal səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

Azərbaycan Respnlikasının Prezdienti Heydər Əliyevin imzaladığı 2 may 1995-ci il Fərmanında müharibə və əmək veteranlarına qayğı sayəsində işi daha da yaxşılaşdırılması, onların sosial ehtiyaclarının ödənilməisi ilə bağlı qarşıda duran vəzifələr konkret müəyyən olunmuşdur. Müharibə və əmək veteranlarına qayğı göstərilməsi məsələsi digər hökumət sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, veteranlara qayğı ilə bağlı Respublika Prezidentinin imzaladığı qanun və Fərmanda, habelə digər hökümət aktlarında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin reallaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin Şəhər veteranlar təşkilatı, habelə yaşılı nəslin ayrı-ayrı nümayəndələri tərəfindən Şəhər İcra Hakimiyyətinə daxil olan məlumatlar göstərir ki, bu sahədə nöqsanlara yol verilir. [20, s.1] 1995-ci ilin oktyabrında Sumayıtda 8093 nəfər müxtəlif qrupdan olan əlil, 1065 nəfər ahıl və kimsəsiz vətəndaş şəhər ailəsinin sosial müdafiəsi mərkəzində qeydiyyatda olmuşdur. Respublikamızın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə əlil olmuş 296 nəfər Sumqayıtlı qeydiyyata alınaraq onlara müvafiq pensiyalar təyin olunmuşdur. Onlardan 219 nəfərə yerli büdcə hesabına 571 min manat məbləğində kompensasiya ödənilmişdir. Çernobel qəzasının ləğvində iştirak etmiş və zərər çəkmiş şəhər sakinlərinin statusu müəyyənləşdirilmiş, onlara Respublika büdcəsi hesabına 10 milyon 596 min manat pul kompensasiyası verilmişdir. Ahıl və tənha vətəndaşlara, əlillərə nəqliyyat xidməti, tibbi dərman ləvazimatı ilə təchiz olunması ilə bağlı qarşıya qoyulan tədbirlərdə əsasən yerinə yetirilmişdir. 855 nəfər xüsusi qrup əlilə 50%-lik güzəştlik istifadə üçün vəsiqə verilmişdir. 73 nəfər əlil mühafizə məqsədilə 870 min manat pul vəsaiti almış, 71 nəfərin sanatoriyaya göndərilməsi təmin edilmişdir. [15, s.2]

1995-ci ilin 9 ayında başqa sahələr kimi xidmət sahələrində də geriliyə yol verilmişdir. Şəhərin müəssisə, təşilat və idarələrində əhaliyə göstərilən xidmətin həcmi keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,9 dəfə artıq olmuşdur. Xidmətin həcminin belə yüksək olması yalnız faktiki qiymətlərin qalxması ilə əlaqədardır. Əhaliyə göstərilən xidmət sahəsində sərnişin nəqliyyatı mühüm yer tutur. Cari ilin 9 ayında nəqliyyat xərclərinin qalxması ilə əlaqədar olaraq sərnişin nəqliyyatı 4,2 mln. manat olmuşdur ki, bu da ümumi xidmət sahəsinin 54,7 %-ni təşkil edir. Əhaliyə 716 min manatlıq rabitə xidməti göstərilmişdir. [14, s.1]

Şəhərin müəssisə, idarə və təşkilatları tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmi faktiki qiymətlə 5,5 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətə 28,6 % və ya 1,2 mlrd. manat çoxdur. Qiymətlərin müəyyən dərəcədə artması, xidmətin həcminin çoxalmasına da təsir göstərmişdir. Hesabat dövründə əhaliyə 123 mln. manatlıq məişət xidməti göstərilmişdi. Əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidməti 2,2 mlrd. manat olmuşdur ki, bu ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 14,5 % çoxdur. [12, s.3]

Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısının 7 iyun 1999-cu ild imzaladığı 367 saylı sərəncamda göstərilir: vətəndaşların istifadəsində olan bağ evlərinin qeydiyyata alınması barədə mövcud qanunverciliyi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Vətəndaşların Əmlak Vergisinə cəlb olunması barədə 16 mart 1999-ci il 58 saylı qərarını Azərbaycan Respublikası Mənzil Komunal Təsərrüfatı Komitəsinin 19 mart 1999-cu il 01/02-12 saylı müraciətini nəzərə alaraq qərar alıram: Bağ icarədarlarının, baş tikinti kooperativləri üzvlərinin istifadələrindəki (icarələrindəki) bağ sahələrindən mövcud bağ evləri və tikililəri onların arzuları ilə qeydiyyata alınsın. [10, s.1]

1999 cu ilin 9 ay ərzində şəhər üzrə hesabat təqdim edən müəssisələrin yarmarkaların, mağazaların, bazarların, apteklərin, ticarətlə məşğul olan kiçik müəssisələrin göstəricilərinə əsas əmtəə dövriyyəsi 15,5 mlrd manat təşkil etmişdir. O cümlədən ictimai iaşə üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2,6 mlrd manat olmuşdur. Topdansatış əmtəə dövriyyəsi 16,5 mlrd. manat, hesabat dövrünü sonuna ticarət təşkilatlarında əmtəə qalığı isə 8,5 mlrd manat təşkil etmişdir. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmi 30 mlrd manat, o cümlədən məişət xidməti 636,9 mln. manat təşkil etmişdir. Sosial obyektlərin fəaliyyəti hesabat dövründə 3,2 mlrd manat təşkil etmişdir. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətdə isə 17,7 % azalmışdır. 1999-cu ilin 9 ayı ərzində sosial obyektlər

tərəfindən əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi 1,5 mlrd manat təşkil etmişdir. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,3 % az xidmət göstərilmişdir. [2, s.4]

Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin birinci müavini Nəbi Nəbiyev Sumqayıt şəhərində məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həll sahəsində "Sumqayıda görülən işlər haqqında" məruzə etmişdir.

Məruzəçi Sumqayıtda məskunlaşan 62 min nəfər qədər soydaşımızın sosial ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində görülən işlər barədə məlumat vermiş, idarə və təşkilatların təhsil və səhiyyə şöbələrinin, şəhər təsərrüfatına daxil olan kollektivlərin, Sumqayıtda müvəqqəti məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin ailələrinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial problemlərinin həll olunması, tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, uşaqların təhsilinə qayğının artırılması istiqamətində görülən işləri qeyd etmiş, qarşıda duran vəzifələrdən danışmışdır. [9, s.1]

Əhaliyə ödənilən bir sıra sosial müavinətlərin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına dövlət qayğısını artırmaq və onların sosial müdafiəsini genişləndirmək məqsədilə qərara alınmışdır: 1. Uşağın anadan olmasına görə bir dəfəlik müavinətin məbləği 150 min manat müəyyən edilsin. 2. Pensiyaçılara dəfn üçün ödənilən müavinətin məbləği vətəndaşların Pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müqəyyən edilən aylıq pensiya məbləğinin 3 misli miqdarında (300 min manatdan az olmamaqla) müəyyən edilsin. 3. Əlil olmuş və digər kateqoriyalardan olan bir qrup vətəndaşlara dövlət yardımının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 19 dekabr tarixli 579 nömrəli sərəncamının 2-ci bəndi qüvvədən düşmüş hesab edilsin. [7]

2001-ci il ərzində şəhərin tikinti sahəsində geriləmə halları davam etmişdir. Bütün maliyyə mənbələri hesabına 17,4 milyard manat həcmində investitsiyadan istifadə edilmişdir. Ümumi investitsiyaların 12,7 milyard manatı və ya 72,9 faizi istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinin davam etdirilməsinə sərf edilmişdir. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə istifadə edilmiş investitsiyaların həcmi 81,7 faiz azalmışdır... Əsas investitsiyanın 8,3 milyard manatını (25,3 faizi) müəssisə və təşkilatların 360,6 milyon manatı (2,1 faizi) xarici investitsiyanın, 8,5 milyard manatı (48,9 faizi) bank kreditlərinin, 0,4 milyarad manatı (2,3 faizi) büdcə vəsaitinin, investitsiyanın 15,3 milyard manatı (87,9 faizi) dövlət mülkiyyətində olan təşkilatların, 2,1 milyard manatı (12,1 faizi) isə qeyri-dövlət mülkiyyətindən olan təşkilatların payına düşür. Əsas kapitala yönəldilmiş investitsiyanın 8,5 milyard manatı (48,8 faizini) daxili, 8,9 milyard manatını (51,1 faizini) xarici investitsiya təşkil edir. [3, s.3]

Yaşayış binalarında eyvanların genişləndirilməsi, binaların birinci mərtəbəsində qapıların açılması, şəhər sakinlərinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə memarlıq və şəhərsalma idarəsi rəhbərlərinin belə bir vacib məsələyə laqeyd münasibəti nəticəsində baş vermişdir. Bu cür xoşagəlməz vəziyyət yaşayış binalarının mühafizəsi üçün bilavasitə cavabdehlik daşıyan Mənzil Komunal İstismar Birliyini, onun struktur bölmələri olan mənzil istismar sahələrini narahat etməlidir. [21, s.3]

Regionların sosial İqtisadi İnkişafı dövlət proqramına əsasən Sumqayıtda 20 çarpayılıq stasionarı olan yeni reabilitasiya mərkəzi tikilmişdir. Mərkəzin smet dəyəri 1 mlrd. 450 milyon manat olmuşdur. Reabilitasiya mərkəzi il ərzində 500-600 nəfərə fiziki sağlamlığını bərpa etməyə imkan verəcəkdir. Burada 30 nəfərin işlə təmin olunması üçün şərait yradılmışdır. Mərkəz üçün müasir avadanlığı BMT-nin İnkişaf proqramı Azərbaycan hökümətinə təmannasız vermişdir. [11, s.1]

2003-cü il ərzində şəhər iqtisadiyyatına qoyulan investitsiyanın 19500,0 mln. manatının (69,1faiz) müəssisə və təşkilatlara cəlb olunmuş investitisiyalar təşkil etmişdir.istifadə edilmiş investitsiyanın 12200,0 mln. manatı (43,3 faizi) dövlət mülkiyyətində olan təşkilatların payına düşür. [8, s.101]

Mənzil fondununu qorunması istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilir. Yaşayış evlərinin zirzəmilərinin çirkab sularının qurudulması, dam örtüklərinin təmir edilməsi istiqamətində az iş görülməyi, uzun illərdən bəri iflic vəziyyətində olan lift təsərrüfatının fəaliyyəti canlandırılıb,

çoxmərtəbəli yaşayış binalarında liftlərin işlək vəziyyətə gətirilməsi əsasən təmin olunub. Bugün Sumqayıtda su təsərrüfatında problem yoxdur. Elektrik və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərdə həyata keçirilmişdir. Sumqayıtda istilik sistemləri tamamilə sıradan çıxıb. Bu məsələnin həlli gündəlikdədir.

Məktəblərdə uşaq bağçalarında səhiyyə ocaqlarında istilik sisteminin bərpa olunması ilə bağlı ilk uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur. Bütünlükdə Sumqayıtda istilik sisteminin bərpası ilə bağlı proqramın reallaşdırılmasına başlanılmışdır. Sumqayıtlıların daim təmasda olduğu rabitə sistemində iş uğurla gedir. Müasir elektron tipli ATS-lərin nömrə tutumunun artırılması məqsədilə müvafiq tədbirlər görülür. [22, s.2]

"Sumqayıt kiçik bir Azərbaycan kimidir" deyən mərhum Heydər Əliyev Sumqayıtı onun inkişafını daim öz şəxsi nəzarəti altında saxlamışdır. 55 yaşlı Sumqayıtın inkişafının ən məhsuldar 34 ili Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə olmuşdur. Bu müddət ərzində dahi rəhbərimiz Sumqayıta 16 dəfə səfər etmiş, sumqayıtlılarla görüşmüş, çox mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdə iştirak etmişdir. O şəhər sakinlərinə daima diqqət və qayğı ilə yanaşmış, onların problemləri ilə maraqlanmış, həlli üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. [19, s.3]

ƏDƏBİYYAT

1. 1994-cü ilin yekunları nə göstərdi. Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsinin məlumatı // Sumqayıt qəzeti, –1995. 18 fevral, –s.3.
2. 1999-cu ilin 9 ayı ərzində Sumqayıtın sosial-iqtisadi göstəriciləri // Sumqayıt qəzeti, –1999. 4 dekabr, –s.4
3. 2001-ci ildə Sumqayıtın sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında statistik məlumat // Sumqayıt qəzeti, –2002. 2 mart, –s.3
4. Bayramova, S., Musayev A. Qaçqın, köçkün necə yaşayırsan. Şəhər Qaçqınlar Cəmiyyətininsədri Sevindik Hüseynovla müsahibə. 15 aprel, 1995-ci il, s.2
5. Cəfərli, R. İlham Əliyev Sumqayıtın 70 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə iştirak edib // Azərbaycan qəzeti. –2019, 21 noyabr .
6. Cəfərli, R. Sumqayıtın yüksəlişi və inkişafı Milli Qurtuluşun real nəticəsidir "Azərbaycan" https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/sumqayitin-yukselisi-ve-inkisafi-milli-qurtulusun-real-neticesidir-1623966089
7. Əhaliyə ödənilən bir sıra sosial müavinətlərin artırlması haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. –2004. 29 dekabr.
8. Əliyev, Ş. Milli iqtisadiyyatımızda Sumqayıt şəhərinin iqtisadi potensialının rolu // –Bakı, İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2004. №5-6, –s.98-108.
9. Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial ehtiyaclarının təmin olunması diqqət mərkəzində durmalıdır. (Sumqayıt şəhər Şurasının iclası) // Sumqayıt qəzeti, –2000, 30 sentyabr, –s.1.
10. Muğanlı Q. Özəlləşdirmə zamanının tələbidir // Sumqayıt qəzeti, –1999, 24 iyul, –s. 1.
11. Reabilitasiya mərkəzi açılmışdır // Sumqayıt qəzeti, –2005, 29 yanvar, –s.1.
12. Rübü necə başa vurmuşuq. Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsinin məlumatı // Sumqayıt qəzeti, –1998, 6 iyun, –s. 3.
13. Sumqayıt Şəhər Xalq Deputatları Sovetində // Sumqayıt qəzeti, –1995, 6 may, –s.3
14. Şəhər iqtisadiyyatı 9 ayda. Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsi // Sumqayıt qəzeti, –19954 noyabr, –s.1.
15. Şəhər Sovetinin Rəyasət heyətində // Sumqayıt qəzeti, –1995, 14 oktyabr, –s.2.
16. Şəhər Sovetinin sessiyası // Sumqayıt qəzeti, –1995, 7 yanvar, –s.1.
17. Şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi // Sumqayıt qəzeti. –1994, 22 oktyabr, –s.1.
18. Tağıyev, C. Təlimata əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir // Sumqayıt qəzeti, –1994, 19 may, –s. 1.

19. Ümummili Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 82-ci ildönümü ilə əlaqədar keçirilən yığıncaqda Sumqayıt Şəhəri İcra hakimiyyətinin başçısı Vaqif Əliyevin çıxışı // Sumqayıt qəzeti, –2005, 11 may, –s.3.
20. Veteranlara qayğını ön plana // Sumqayıt qəzeti, –1995, 9 sentyabr, –s.1.
21. Veysəlli, K. Memarlıq və şəhərsalma prinsiplərindən yan keçmək yolverilməzdir // Sumqayıt qəzeti, –2005, 26 yanvar, –s.3.
22. Veysəlli, K. Sumqayıtda quruculuq və yenidənqurma işləri. 9 fevral 2005-ci il, s.2.

РЕЗЮМЕ
РЕШЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ В ГОРОДЕ СУМГАИТ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ (1993-2003 гг.)
Ибрагимли М.Б.

Ключевые слова*: Сумгаит, социальные проблемы, рабочие места, промышленные предприятия, социальное обеспечение, сферы услуг*

В статье отмечается, что с возвращением Гейдара Алиева к политической власти Сумгаит вступил в новый этап развития. В годы независимости неоднократные поездки Гейдара Алиева в Сумгаит и встречи с общественностью города дали большой толчок к восстановлению промышленного потенциала города, модернизации существующих предприятий, решению социальных проблем. К исследованию были привлечены услуги, оказываемые населению на предприятиях, в организациях и ведомствах города Сумгаит, обращения населения в Центр труда и занятости по вопросам занятости и их трудоустройства в соответствии с их профессией, повышен уровень услуг, оказываемых населению на предприятиях, в организациях и ведомствах города.

SUMMATY
SOLUTION OF SOCIAL PROBLEMS IN SUMGAYIT DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE (1993-2003)
Ibrahimli M.B.

Keywords*: Sumgayit, social problems, jobs, industrial enterprises, social security, service areas*

The article notes that with the return of Heydar Aliyev to political power, Sumgait has entered a new stage of development. During the years of independence, Heydar Aliyev's repeated trips to Sumgait and meetings with the city's public gave a great impetus to the restoration of the city's industrial potential, modernization of existing enterprises, and solving social problems. The study involved services provided to the population at enterprises, organizations and departments of the city of Sumgait, appeals of the population to the Labor and Employment Center on employment and their employment in accordance with their profession, increased the level of services provided to the population at enterprises, organizations and departments of the city

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.07.2023
	Son variant	11.09.2023

УДК 338.2 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_68

ЗАНГИЛАН В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА АЗЕРБАЙДЖАНА

[1]АМИРОВ ИМРАН БАЛАМИРЗА оглу ORCID
[2]МИРЗАБЕКОВ АРАЗ АЛИОСМАН оглу ORCID
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан, 1,2-ст.преподаватель
imran_amirov@mail.ru; araz.mirze@gmail.com

***Açar sözlər**: turizm, potensial, təbii mənbələr, gəlir, çinar meşəsi, əməkdaşlıq, sanatoriyalar*

Азербайджанская Республика (АР), ставшая гарантом мира на Южном Кавказе и постоянно укрепляющая свою экономическую независимость, наращивает свое социально-экономическое развитие. Наша страна стремится стать сильным государством, постепенно улучшая условия жизни населения до 2030 года, используя имеющиеся ресурсы. АР неуклонно наращивающая производство устойчивой к конкуренции продукции, приумножая свои успехи в социальной сфере и укрепляя свою экономику стабильно развивается.

Благодаря нашей победоносной армии и главе страны наше государство, победившее во 2-й Отечественной войне, обеспечило свою безопасность и территориальную целостность. Наша страна, продвигаясь вперед со стратегией устойчивого развития, постоянно повышает свои макроэкономические показатели, добиваясь новых достижений в национальной экономике. Так, в результате увеличения показателя валового внутреннего продукта (ВВП) в прошлом году он достиг 133,8 млрд. манат, а также прирост на 9,1% (69826 млн. манат) не нефтяного сектора дают основания прогнозировать тенденцию роста нашей экономики и в текущем году [1]. По данным Госкомстата АР, 51,1% производства ВВП приходится на промышленность, 8,2% - на торговлю; ремонт автомобилей, 6% транспорт и складское хозяйство, 4,8% сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство, 4,8% строительство, 1,6% размещение туристов и общественное питание, 1,4% сектор информации и связи, 14,7% другие сектора, за вычетом налогов на продукты и импорт составили 7,4% ВВП (рис. 1). По расчетам, на 2022 год пришлось 13292,2 маната ВВП на одного человека населения страны [2].

В целях комплексного развития нашей национальной экономики Указом Президента АР от 6.12.16 года утверждена Стратегическая Дорожная Карта (СДК) по развитию отрасли специализированного туризма в АР. СДК, принятый для развития туристической отрасли, отражал долгосрочную стратегию развития отрасли на период до 2020, 2025 годов и дальнейшую перспективу, а также принятие комплексных мер, связанных с комплексным развитием туризма на устойчивой основе. Поддерживая сотрудничество и развитие в сфере туризма, этот государственный документ приведет к созданию в нашей стране туристического опыта, соответствующего национальным и нравственным ценностям, и к предоставлению качественных услуг в будущем [3].

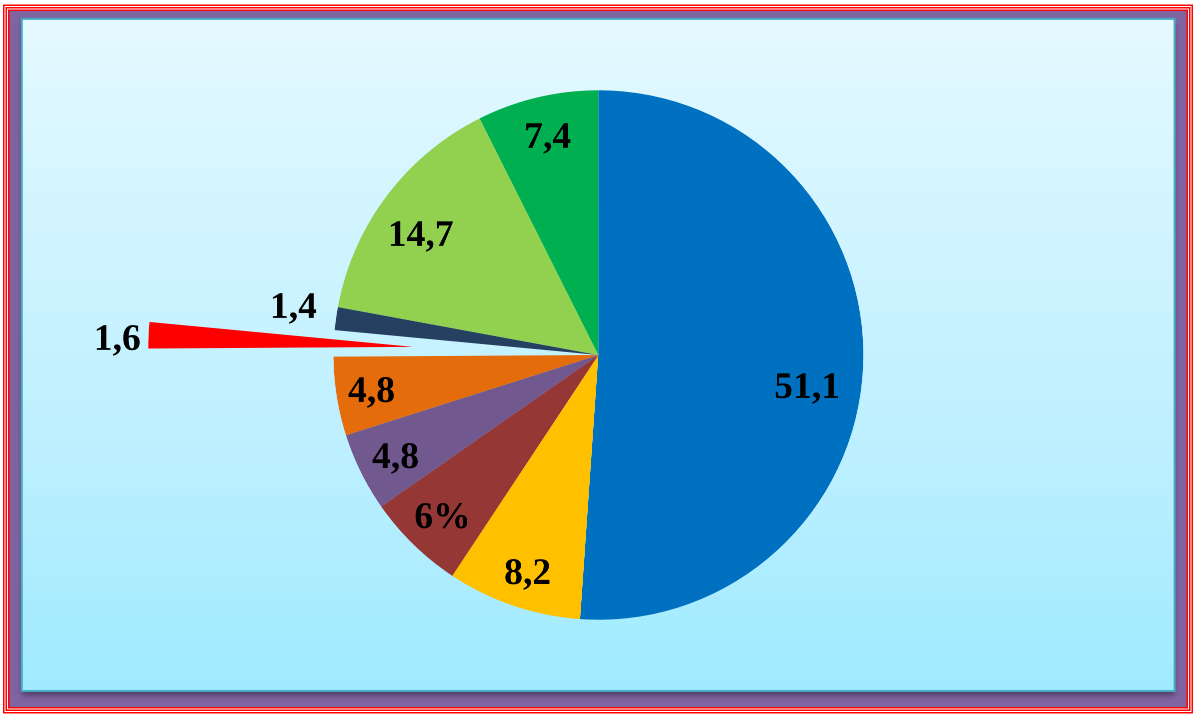

Рисунок. *Удельный вес туризма в структуре производства ВВП АР в 2022 г. (в %)*

В продолжение пути, намеченного нашим общенациональным лидером, в целях совершенствования управления в сфере туризма и эффективного использования имеющихся ресурсов решением президента страны (27.12.21) принят “Закон туризма АР”. Этот закон, подготовленный в соответствии с основным законом нашей страны (Конституцией АР), состоит из 5 глав и 22 статей и сам по себе обобщает основы государственного управления в сфере туризма, регулирующие механизмы, использование ресурсов и другие вопросы [4].

Появление нового этапа в развитии туристической отрасли в нашей стране и ее соответствие мировым стандартам зависят от ряда факторов. Развитие туризма в нашей местности, известной как Страна огней, основано на ее загадочной природе, флоре и фауне, существующем географическом ландшафте, туристических ресурсах, гостеприимстве азербайджанского народа, древней культуре и историческом наследии, кадровом потенциале и других важных факторов. К рассматриваемым факторам относятся действующие в нашей стране санаторно-курортные учреждения, эффективная работа гостиниц, турфирм и туроператоров, а также организация транспортно-коммуникационных связей, обслуживающих туристов, прибывающих в Азербайджан, в соответствии с международными стандартами и др. Увеличение количества туристов, приезжающих в нашу страну, фиксируется в прямой зависимости от названных факторов и эффективного использования имеющегося потенциала (таб.).

Освобождение Карабаха от угнетения врага и обеспечение безопасности территории страны создали большие возможности для развития туристической отрасли в этом регионе. С победой нашей победоносной армии и под руководством Главнокомандующего в освобожденных районах быстрыми темпами продолжаются восстановительные работы. Жизнь возродится в ближайшее время на наших территориях, освобожденных решимостью и политической волей Президента страны. В настоящее время выполняются задачи, вытекающие из Указа Президента АР № 3587 от 16.11.22 об утверждении ”I Государственной программы Великого возвращения на территории, освобожденные от оккупации Азербайджанской Республики”.

Таблица .

Количество санаторно-курортных учреждений в АР за последние годы

№	Показатели	2015	2016	2019	2021	2022
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
1	Санатории	32	30	28	28	32
2	Койки в них	5726	5616	5266	5266	5657
3	Детские санатории	13	13	12	12	12
4	Койки в них	910	910	860	860	860
5	Дома отдыха, профилак-тории, пансионаты и центры оздоровления	23	23	15	13	11
6	Количества мест в них	2658	2658	1926	1675	1822

Источник: [5, s.277]

Уже с прошлого отчетного года начаты посадочные работы с целью восстановления лесов в Карабахе. Планируется создание террас и лесопарков в Карабахе и Восточном Зангезуре, которые входят в число 14 экономических районов АР, особенно в Агдамском, Физулинском, Джебраильском и Зангиланском районах. При поддержке Турецкой Республики в Джебраиле были созданы ”Лес дружбы”, “Умная хозяйства саженцев” и “Азербайджано-турецкий международный учебный центр лесного хозяйства”. Меры по выращиванию 2 миллионов деревьев в год в Восточном Зангезуре и восстановлению лесов в Карабахе создадут благоприятные условия для развития здесь туризма.

По словам экономиста-ученого, академика З.А.Самедзаде, “будут определены виды животных для реинтродукции видов фауны, будет проведена подготовка к процессу их адаптации. Животные, прошедшие адаптационный период, будут выпущены в отдельные районы. В прошедший период были предприняты различные меры в направлении восстановления деятельности особо охраняемых природных территорий, расположенных на территории области, биологического разнообразия и памятников природы. Совместно с общественным объединением IDEA и Всемирным фондом дикой природы начаты проекты по реинтродукции некоторых видов животных, газели и безоарского козла на их исторических территориях. В прошлом году в Джебраиле выпущено 33 джейрана” [6, с. 5].

Природные биологические ресурсы Карабахского экономического района, восстановление его лесного фонда, флоры и фауны, наличие минеральных источников, таких как Туршсу и Ширлан, полезных как для лечения, так и для отдыха, создают основу для развития туристической отрасли. В целях восстановления и приумножения лесов на указанных участках планируется провести лесопосадочные работы на площади 1150 га [7].

На освобожденных от оккупации территориях наряду с промышленно важными месторождениями находятся 16 подземных месторождений пресных вод и 11 месторождений минеральных вод. Территория Карабаха, обладающая богатыми природными ресурсами, археологическими и архитектурными памятниками, также может привлечь туристов своей редкой растительностью. Зангиланский район, расположенный на левом берегу реки Араз (на юго-востоке Малого Кавказа) и имеющий площадь 707 км^2 в Карабахе, подверженном экологическому терроризму, имеет благоприятные возможности для развития национального туризма. Баситчайский государственный заповедник, основанный в 636 г. (в районе был 1 город, 5 поселков и 79 деревень), расположенный на площади 107 гектар (га), и заповедная территория Аразбою, имеющий площадь 2,2 тыс. га, могут представлять интерес для туристов. 4 памятника природы в этом районе, а также особо охраняемый дубовый лес Араз площадью 10000 га и государственный лесной фонд площадью 12864 га свидетельствуют о том, что воздух, циркулирующий в этом районе, чище и насыщен кислородом. До 1200

природных родников в Зангилане, а также минеральные источники, состоящие из 4-х источников, соответствующих по своему составу воде Есентуки-4, минеральные источники Туршсу могут привести к увеличению приезда туристов в нашу страну. Зангиланский район, обладающий загадочной природой и богатыми минеральными водами, позволяет построить многочисленные лечебные санатории, что является одним из факторов, напрямую увеличивающих поток туристов. Расположение исторических памятников и многочисленных мест паломничества, связанных с христианской и исламской религией, стимулирующих развитие национального туризма, на территории Зангилана принесет в будущем больше дивидендов в государственный бюджет, сыграв уникальную роль в развитии индустрия туризма. Наличие горных районов в Зангиланском районе создает благоприятные условия для развития здесь горно-спортивного туризма. В советский период (1974 г.) Баситчайский национальный парк, в котором произрастают деревья, некоторым из которых более 1200-1500 лет, может еще больше привлекать туристов. Все это еще раз подтверждает, что Зангиланский район обладает большим туристическим потенциалом.

Следует отметить, что Зангилан, входящий в состав Восточно-Зангезурского экономического района (Джебраильский, Кельбаджарский, Губадлинский, Лачинский и Зангиланский районы) по переделу экономических районов нашей страны, был известен единственным ”Красным платановым (чинарским) лесом” в мире. Армянские фашисты разграбили всемирно известный платановый лес Зангилана, а также уничтожили природные ресурсы Карабаха. Вызвавший интерес всего мира Платановый лес занял уникальное место в обогащении флоры и фауны АР, а также всего Кавказа. Этот природный платановый лес, расположенный в Баситчайской котловине, вызвал интерес во всем мире благодаря своей площади, физическому здоровью деревьев и красивому внешнему виду.

Вообще Платановый лес является очень редким, очаровательным источником зелени и считался бесценным достоянием нашей страны. Платаны, растущие в этом регионе, были одним из 8 видов платанов, произрастающих во всем мире. В начале XX века нашей стране принадлежало почти 120 гектаров платанового леса. Однако с передачей 50% территории Зангезура Армении в 20-е годы часть Платанового леса - деревья, раскинувшиеся по долинам рек Хачин и Шихавуз - осталась на территории Армении. Таким образом, армяне присвоили себе часть наших платановых лесов.

Позже, по инициативе академика Гасана Алиева, в целях охраны платанового леса, являющегося редким памятником природы, согласно постановлению Совета Министров Азербайджанской ССР от 4.07.74 г. был создан Баситчайский государственный природный заповедник на площади 117 га в районе Зангилан. Платановый лес Зангилана - самый большой в Европе и второй по величине в мире после Канады. Ряд ученых пришли к выводу, что чиранский лес Зангилана является самым большим платановым лесом в мире. Согласно исследованиям исследователя, географа О.Алекперова, платановый лес в Зангилане является самым большим платановым лесом на земле. Площадь этого лесного массива является самым большим лесным массивом в мире.

Хотя в этом очаровательном уголке Азербайджана есть 8 историко-религиозных памятников, 20 святынь, 18 исторических-архитектурных памятников, эти памятники были разрушены во время оккупации. В Зангилане армянские вандалы уничтожили 70 библиотек, 3 музея, 4 музыкальные школы, 2 кинотеатра и парк. В настоящее время в этом районе начаты реставрационные работы памятников, идет ремонт мечетей - паломничеств. В ближайшем будущем Зангилан будет известен как туристический регион и внесет новый вклад нашей стране в развитие как нашей национальной экономики, так и туризма [8, с.15].

В настоящее время в Карабахе реализуются проекты по восстановлению 9 городов и строительству 300 сельских домов. Здесь планируется подготовить проекты строительства и ввода в эксплуатацию объектов инфраструктуры, связанных с созданием Баситчайского

государственного природного заповедника. Проекты, реализуемые в Карабахе с участием передовых иностранных компаний, в долгосрочной перспективе обеспечат возвращение наших граждан в родные места. Следует также отметить, что из госбюджета текущего года на проведение восстановительных работ в Карабахе выделено 3 миллиарда манатов. В результате реализации Государственной программы возвращения будет обеспечено устойчивое заселение путем достижения большинства целей реконструкции и реконструкции, поставленных к 2026 году.

Следует отметить, что гражданская авиация, а также действующие в стране международные аэропорты играют уникальную роль в развитии национального туризма. В районе Зангилан завершается строительство Международного аэропорта площадью 141 га, фундамент которого был заложен в апреле 2021 года. Ввод в эксплуатацию 8 самолетов и порта, способного принимать 200 пассажиров в час, еще больше увеличит наши возможности по перевозке пассажиров и грузов. Несомненно, Зангиланский международный аэропорт, который будет сдан в эксплуатацию в августе этого года, внесет в будущем новый вклад в развитие туристического бизнеса, помимо улучшения коммуникационных связей с соседними регионами.

По данным исследования Всемирной туристской организации, состояние мировой туристической отрасли в целом стабильное, несмотря на объективные трудности последних лет. Туристический бизнес сохраняет свои позиции крупнейшего, наиболее прибыльного и быстрорастущего сектора мировой экономики. В основе этого лежит повышенная заинтересованность развитых стран мира в обеспечении эффективной государственной политики по развитию туризма [9, с.74].

Признание нашей страны путем занятия достойного места на мировом туристическом рынке и непрерывное развитие отечественного туризма являются сегодня одними из приоритетов нашего государства. Поэтому очень важно укреплять международное сотрудничество, проводить выставки в зарубежных странах, распространять аудиовизуальные материалы туристических мест (продукцию) с использованием различных современных технических средств и технологий.

Устранение проблем, возникающих при развитии туризма в АР, создаст условия для расширения национального туристического сектора за счет возрождения этой сферы. Развитие туристического бизнеса в нашей стране в соответствии с имеющимся потенциалом и оказание услуг на основе международных стандартов повысит конкурентоспособность современной туристической отрасли. Таким образом, изучение перспектив и факторов развития туристической отрасли в нашей стране позволяет прийти к следующим выводам:

- развитие индустрии туризма, ставшей ведущей сферой не нефтяного сектора экономики страны, является одним из главных приоритетных направлений укрепления нашей государственности. В результате развития сферы туризма увеличение доходов, поступающих в бюджет страны, полностью отвечает национальным интересам нашего государства и народа;

- соответствующие проекты должны быть реализованы в соответствии с политикой нашего государства по развитию туристической отрасли. Комплексное использование отношений с органами местного самоуправления государственными и частными структурами в развитии туристического бизнеса, ставшего ведущим направлением ненефтяного сектора, позволит устранить ряд проблем, возникающих в развитии регионов;

- в целях дальнейшего расширения туризма в регионах должны быть созданы благоприятные условия в создании туристских инфраструктур и продуктов. Рациональное использование туристического потенциала АР обеспечит устранение проблем с занятостью за счет увеличения удельного веса этого сектора в ВВП;

- развитие регионального туризма в нашей стране позволяет прогнозировать, что количество туристов, приезжающих в республику, увеличится до 4 млн в ближайшие 3 года, помимо увеличения доходов в этом секторе. Для этого должны быть приняты комплексные меры по устранению трудностей, возникающих в сфере туризма, и повышению привлекательности нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джаббаров, М. Увеличение ВВП в Азербайджане. https://az.trend.az/business/3698683.html Электронный ресурс дата обращения: 12.06.23
2. https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5403 Электронный ресурс дата обращения: 9.05.23
3. https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf s.98-s.4 Электронный ресурс дата обращения: 7.06.23
4. https://e-qanun.az/framework/49162 Электронный ресурс дата обращения: 24.05.23
5. Государственный статистический комитет Азербайджанской Республики. Статистические показатели Азербайджана – 2022. Официальное издание. Статистический сборник / Баку: “Дом Типографии Нарынджы” ООО, –2022. –747 с.
6. Самедзаде, З.А. Великое возвращение: Карабах и Восточный Зангезур на пути к созиданию и возрождению // Экономика. 7-15.03.2023. Еженедельная экономическая, общественно-политическая, независимая г/т. Типография “Азермедия” ООО, с.8
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_iqtisadi_rayonu#cite_note-3 Электронный ресурс дата обращения: 17.04.23
8. Мехралы, Л. Карабах: Роль Зангилана в экономике Азербайджана. г/т Сас 5.05.23 № 077 (6760) Агентство развития средства массовой информации Азербайджанской Республики Орган Азербайджанского благотворительного общества “Алинджа”, с.16.
9. Qurbanova, R. V. Q. Dünyada turizmin inkişaf xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər / R. V. Q. Qurbanova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 2. – P. 72-75. – EDN PFQBKQ. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169100

XÜLASƏ
ZƏNGİLAN AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ

Əmirov İ.B., Mirzəbəyov A.Ə.

Açar sözlər: *turizm, potensial, təbii mənbələr, gəlir, çinar meşəsi, əməkdaşlıq, sanatoriya*

Hazırlanmış məqalənin məqsədi Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasının rayonlarından biri olan Zəngilanın milli turizmin inkişafındakı imkanlarının araşdırılmasıdır. Bildirilib ki, dövlət meşə fondu ərazisindəki dövlət qoruğu, təbii bulaqlar, təmiz hava və zəngin mineral sular və digər amillər Kiçik Qafqazın cənub-şərqində yerləşən bu bölgədə milli turizm potensialını artırır.

Ölkəmizdə turizm biznesinin inkişafının əsas prioritetini nəzərə alaraq analitik təhlil nəticəsində belə nəticəyə gəlinib ki, yaxın 3 ildə ölkəmizə gələn turistlərin sayında ciddi artım qeydə alınacaq.

SUMMARY
ZANGILAN IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR OF AZERBAIJAN
Amirov I.B., Mirzabekov A.A.

Key words: *tourism, potential, natural sources, income, sycamore forest, cooperation, sanatorium*

The purpose of the prepared article is to study the possibilities of Zangilan, one of the regions of the East Zangezur economic zone of Azerbaijan, in the development of national tourism. It was emphasized that the State Reserve, natural springs, clean air and rich mineral waters on the territory of the state forest fund and other factors increase the potential of national tourism in this region, located in the southeast of the Lesser Caucasus.

Taking into account the main priority of the development of the tourism business in our country, as a result of the analytical analysis, it was concluded that in the next 3 years there will be a significant increase in the number of tourists arriving in our country.

.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.06.2023
	Son variant	27.07.2023

UOT 339.9 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_75

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADİ SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı ORCID
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, baş müəllim
gulnaraahmadova.ga@gmail.com

Açar sözlər: *milli, dövlət, XİF, XİS, xarici ticarət*

Xarici iqtisadi fəaliyyət (XİF) müxtəlif firma və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Hazırda müxtəlif ölkələrdən olan biznes tərəfdaşları ilə sənaye, iqtisadi və elmi əməkdaşlığa maraq artır. Bu şəraitdə kiçik və orta müəssisələrin, dövlət qurumlarının və istehsal sektorunun çoxlu sayda işçiləri dünya bazarının vəziyyəti, onun struktur təşkili və kommersiya əməliyyatlarının icrası texnologiyası haqqında etibarlı məlumata ehtiyac duyurlar. Qloballaşma şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyət maliyyə, əmək, intellektual, informasiya və digər resursların ölkə hüdudlarından kənarda yenidən bölüşdürülməsinin müxtəlif formalarının, istiqamətlərinin və vasitələrinin məcmusu kimi təqdim oluna bilər. Bu, dövlətin müdaxiləsinin dərəcəsinin dövlətin xarici iqtisadi siyasətin (XİS) köməyi ilə həyata keçirildiyini deməyə əsas verir. Xarici iqtisadi fəaliyyət əsasən Xarici iqtisadi əlaqələr (XİƏ) çərçivəsindədir və bu da iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dövlətlər və onların subyektləri arasında müxtəlif beynəlxalq əməkdaşlıq formalarının kompleks sistemidir. XİƏ dövlətlər və dövlətlərin iqtisadi subyektləri arasında müxtəlif mənbələrin hərəkətindən irəli gələn mürəkkəb iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın bazar üsulu ilə yenidən qurulmasında xarici iqtisadi fəaliyyət həlledici rol oynayır. Xarici iqtisadi fəaliyyət iki əsas vəzifənin həllinə yönəldilməlidir:

1. Respublikada iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi prosesini təşviq etmək;

2. Beynəlxalq xarici investisiyalarının (BXİ), qabaqcıl texnologiyanın və dünya idarəetmə təcrübəsinin geniş cəlb edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın keyfiyyətcə transformasiyasını sürətləndirmək.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyət müxtəlif dövlətlərin iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesləridir. XİF-i bütün iqtisadi fəaliyyət sahəsindən ayırmağa imkan verən spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu spesifiklik istənilən dövlətin dünya ticarətinin beynəlxalq norma və prinsipləri ilə hesablaşma zərurəti ilə əlaqədardır. XİF-in inkişafı, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması, milli maraqlarını həyata keçirməsi məqsədi ilə tənzimlənərkən hər hansı bir dövlət digər ölkələrin maraqlarını pozmamalı və beynəlxalq təşkilatlar General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) tərəfindən hazırlanmış qaydalar çərçivəsində hərəkət etməlidir. Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi (XİFDT) sərhədləri bir tərəfdən milli ixracatın genişləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq formalarının inkişafı zəruriliyi ilə, digər tərəfdən beynəlxalq təşkilatların qaydaları ilə müəyyənləşdirilir.

Bu fəaliyyət növünün ən vacib xüsusiyyəti maddi nemətlərin (xidmətlərin) bir dövlətdən digərinə hərəkəti (mübadiləsi) faktıdır. XİF-in xüsusiyyətləri istənilən dövlətin təkcə müəyyən bir ərazi ilə deyil, bir sıra ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunması ilə də əlaqələndirilir. Hər bir dövlətin yalnız özünə xas olan, milli qanunvericiliyə tabe olan iqtisadiyyatı vardır. Bu münasibətlərin təsirli bir tənzimlənməsi olmadıqda, milli iqtisadiyyat üçün son dərəcə mənfi nəticələr yarana bilər. Bu səbəbdən dövlət, həm digər ölkələrlə mal və xidmət mübadiləsi qurmağa çalışır, həm öz iqtisadi subyektlərinin ayrı-seçkiliyinin qarşısını alır, həm də XİF

nümayəndələrinin maraqlarına hörmət edir. Buna görə XİF-in ən vacib tərəfi, dövlətin xarici iqtisadi siyasətinnin köməyi ilə reallaşdırılan tənzimlənmədir. Bu vəziyyət nəzərə alınaraq XİFDT indiyədək geniş yayılmışdır və bütün dünyada tətbiq olunmağa davam edir.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən xarici iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə tarif və qeyri-tarif metodlarından istifadə edilir, həmçinin XİF sahəsində norma və qaydaları hazırlanır [1, s.11].

Hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətin-i davamlı inkişafın təkmilləşdirilməsinə yönəlib. Xarici iqtisadi siyasətin dövlətin xarici dövlətlərlə BİM-in inkişafı və tənzimlənməsində gördüyü işdir. Əsas vəzifəsi ölkədə subyektlərinin fəaliyyətində, beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) və kooperasiyasında faydalı iştirak etməkdən ibarətdir. Xarici iqtisadi siyasətin müxtəlif dövlətlərlə xarici iqtisadi əməliyyatların balansına kömək edir, bu fəaliyyətin ayrı-ayrı subyektlərinin xarici ölkələrin oxşar müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini optimallaşdırır və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir.

Xarici iqtisadi siyasətin-i dar və geniş mənada başa düşmək olar. Dar mənada xarici iqtisadi siyasətin malların və xidmətlərin ixracı, Beynəlxalq xarici investisiyalarının (BXİ) cəlb edilməsi, xaricə kapital ixracı, beynəlxalq kreditlər, beynəlxalq iqtisadi layihələrin reallaşdırılması, digər dövlətlərə iqtisadi yardım göstərilməsi sahəsində dövlət siyasətidir. Geniş mənada xarici iqtisadi siyasətin dedikdə, dövlətin dünya iqtisadiyyatının digər subyektləri ilə iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına və tənzimlənməsinə yönəlmiş fəaliyyətidir. Nəzəri olaraq, dövlətin makroiqtisadi siyasətinin bu istiqamətinin əsas məqsədi ölkənin iqtisadi inkişafıdır. Təcrübədə xarici iqtisadi siyasətin-in məqsədi müxtəlif yollarla (proqram sənədlərində və qanunvericilik aktlarında) formalaşdırılır və həmişə milli rifahın maksimum səviyyəsini əks etdirmir.

Beləliklə, xarici iqtisadi siyasətin - dövlətin və onun orqanlarının xarici iqtisadi münasibətləri tənzimləmə rejimini müəyyənləşdirmək və ölkənin BƏB-də iştirakını optimallaşdırmaq üçün məqsədyönlü fəaliyyətidir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətin-nin ən mühüm məqsədlərindən biri əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə rəqabət üstünlüklərindən istifadə əsasında ölkəmizin BƏB-də səmərəli iştirakıdır.

Xarici iqtisadi siyasətin müəyyən zaman, eləcə də uzun müddət ərzində ölkənin XİƏ-lərinin formalaşması və tətbiqi sahəsində fəaliyyətini müəyyən edən müvəqqəti aspektə təsir göstərir. Buna görə xarici iqtisadi siyasətin cari və uzunmüddətli olaraq bölünür. Cari XİS, XİF-in operativ tənzimlənməsinə yönəldilmişdir. Uzunmüddətli xarici iqtisadi siyasətin çoxlu vaxt və vəsait tələb edən irimiqyaslı xarici iqtisadi vəzifələri həll edir. Bu siyasət kifayət qədər uzun bir dövrü əhatə edir.

Xarici iqtisadi siyasətin-in əsas istiqamətləri xarici ticarət, valyuta, BXİ-nin cəlb edilməsi və investisiyaların tənzimlənməsi sahəsində siyasətləri, eləcə də müxtəlif ölkələrlə XİF-in tarazlaşdırılması problemlərinin həllidir. Xarici iqtisadi siyasətin ölkənin elmi-istehsalat potensialını lazımi miqyasda və texnoloji səviyyəyə qaytarmaqla onun iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinin mühüm və səmərəli vasitəsinə çevrilə bilər ki, bu da təkcə daxili bazarın deyil, həm də əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbatının ödənilməsinə kömək edəcək.

Xarici iqtisadi siyasətin ixrac və idxal, məhdudiyyətlər, tariflər, gömrük rüsumları, xarici kapitalın cəlb edilməsi və xaricə kapital ixracı, xarici kreditlər, digər ölkələrə iqtisadi yardımın göstərilməsi, birgə iqtisadi layihələrin tətbiqi sahəsində dövlət siyasətidir. Xarici iqtisadi siyasətin xarici ticarəti, xarici investisiyaları, valyuta-kredit münasibətlərini, yeni texnologiyaların transferini, əmək miqrasiyasını tənzimləyir.

Xarici iqtisadi siyasətin ölkə daxilində iqtisadi artımı sürətləndirmək və ya yavaşlatmaq üçün istifadə olunan əsas makroiqtisadi alətlərdən biridir. Makroiqtisadi siyasət dövlətin iqtisadi artım tempini saxlamaq, tam məşğulluq və inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə iqtisadiyyatı tənzimləməyə yönəlmiş tədbirlərdir. Makroiqtisadi siyasətin əsas məqsədi işsizlik və inflyasiya

arasında tarazlığın təmin edilməsidir. XİS-in əsas məqsədi daxili və xarici şəraitin müxtəlifliyi və birliyi kontekstində insanların rifahını, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyat qabiliyyətli inkişafını təmin etməkdir. XİS dövlətlər və onların inteqrasiya birlikləri tərəfindən hazırlanır.

Liberallaşma və qloballaşma proseslərinin təsiri altında dövlətlərin XİƏ-lərin tənzimlənməsində səriştəsi məhdud olsa da, onlar hələ də malların, xidmətlərin, kapitalın ixracını və idxalını stimullaşdıra və ya məhdudlaşdıra bilən mühüm səlahiyyət funksiyalarını özündə saxlayırlar. Sənayecə İEÖ-lərdə XİS-in dövlət tənzimlənməsi mexanizmi xarici ticarətə nəzarət edən və stimullaşdıran bir sıra vasitələrin köməyi ilə tətbiq edilir.

Dövlətin xarici ticarət siyasəti (XTS) - dünyanın digər ölkələri və (və ya) onların qruplaşmaları ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə və tənzimlənməsinə yönəlmiş müxtəlif strategiya və vasitələrin məcmusudur. XTS ölkənin iqtisadi siyasətinin bir-biri ilə əlaqəli olan tədbirlərindən istifadə etməklə reallaşdırılır. Bu tədbirlərə XTS-i tətbiq üçün istifadə olunan iqtisadi, inzibati, hüquqi, texniki vasitələr daxildir [2, s.30].

XİS-də iki əks tendensiyanın daimi qarşılıqlı təsiri mövcuddur: azad ticarət və proteksionizm siyasəti. XTS dövlətin xarici dövlətlərlə malların, xidmətlərin, məlumatların, işlərin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin beynəlxalq mübadiləsini əhatə edən XTF sahəsində münasibətlərini qurur və tənzimləyir. Belə münasibətlər beynəlxalq hüququn qəbul edilmiş və cəmiyyət tərəfindən tanınmış prinsiplərinə, normalarına və ölkənin beynəlxalq müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərinə əməl olunması əsasında qurulur.

Xarici ticarət XİF-in ən geniş yayılmış formasıdır. XİF demək olar dünyanın bütün ölkələri üçün zəruri olan xarici ticarətin inkişaf səviyyəsi ilə də müəyyənləşdirilir. İstənilən dövlətin XİF-də və bütövlükdə BİM sistemində XTF mərkəzi yer tutur və ölkələr arasındakı XİƏ-lərin ən inkişaf etmiş forması olmaqla bütün dünyada çox geniş yayılıb. Xarici ticarət - mal və xidmətlərin ticarəti, informasiya və əqli mülkiyyət sahəsində əməliyyatların reallaşdırılmasına dair fəaliyyətdir. Xarici ticarət - ölkələr arasında beynəlxalq sərhədləri üzərindən kapital, mal və xidmətlər mübadiləsi məqsədi daşıyan fəaliyyətlər məcmusudur. Bu, müxtəlif ölkə istehsalçıları arasında BƏB əsasında yaranan və onların qarşılıqlı asılılığını xarakterizə edən bir əlaqə yoludur . Geniş mənada, ölkələr arasındakı ticarət ümumi ödənişli dövriyyəni ifadə edir. Dar mənada, hər hansı bir qitənin, bölgənin və s. məcmu dövriyyəsidir.

Dünya ölkələri xarici ticarət prosesində fəal iştirak edirlər. Çünki bu, milli iqtisadiyyatın səmərəli işləməsinə, mövcud resursların bölgüsünə və istifadəsinə, elm və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinin tətbiqinə imkan verir. Xarici ticarətin inkişafına qloballaşma prosesləri çox böyük təsir göstərir. Xarici ticarət, daimi mənfəət kütləsinin artmasına kömək edir və istehsal miqyasını genişləndirməyə imkan verir. Ölkədəki xarici ticarətin subyektləri idxalatçılar, ixracatçılar və xarici ticarətə nəzarət edən qurumların daxil olduğu dövlət sektorudur.

Ümumilikdə xarici ticarət malların və xidmətlərin dövlət xaricində hərəkətini əhatə edən prosesi əks etdirir. Həm də malların və xidmətlərin ixracı və idxalı məqsədi ilə dövlətlər arasındakı münasibətlər kimi yozula bilər. Bu münasibətlər dövlətin XTS-i vasitəsilə tənzimlənir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi dövlət xarici ticarət siyasətin bütün növ və formalarını inkişaf etdirmək, onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və bununla da əlverişli iqtisadi və təşkilati şərait yaratmaqdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi adətən dövlətin başqa ölkələrlə olan ticarət əlaqələrinin inkişafına və tənzimlənməsinə yönəlmiş fəaliyyətləri kimi başa düşülür. XTF-nin əsas vəzifəsi ölkə daxilində genişləndirilmiş təkrar istehsala əlverişli xarici ticarət şəraiti yaratmaqdır.

Dövlətin XTF-i dövlətin və onun orqanlarının bu sahədə əlaqələrini tənzimləmə rejimini müəyyənləşdirmək və ölkənin BƏB-də iştirakını optimallaşdırmaq üçün məqsədyönlü fəaliyyətlərini nəzərdə tutur. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə ayrı-ayrı dövlətlər və bölgələrlə xarici ticarət əməliyyatlarının coğrafi tarazlığındakı mühüm vəzifələrin

həllinə töhfə vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, daha geniş və ya ümumi mənada XTF bir ölkənin milli iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı təsir şərtlərini müəyyənləşdirir.

Xarici ticarət üçün aşağıdakı formalar xarakterikdir: idxal əməliyyatları, ixrac əməliyyatları, təkrar idxal əməliyyatları, təkrar ixrac əməliyyatları.

Uzun əsrlər boyu xarici ticarət dünya birliyi ölkələrinin iqtisadi artımı üçün vacib şərt, bu ölkələrin milli iqtisadi sistemlərini inkişaf etdirmək və daha da ixtisaslaşdırmaq, əmək məhsuldarlığını artırmaq və mövcud ehtiyatlarından səmərəli istifadə vasitəsi olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma, ticarət və iqtisadi inteqrasiya (regional maneələrin aradan qaldırılması, ümumi bazarların, azad ticarət zonalarının formalaşması) proseslərinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq XİƏ-lərin rolu xüsusilə artır. İstehsalın beynəlmiləlləşdirilməsi və BƏB-in dərinləşdirilməsi baş verir, transmilli şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda aktiv fəaliyyəti artır. Dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının dominant funksiyası ixracdan, texnologiyadan, xammaldan, valyuta ehtiyatlarından öz ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəmək üçün rasional istifadə etməkdir [3, s.98] .

Hazırda ticarət siyasəti müxtəlif tənzimləmə üsulları (idxal və ixrac üçün gömrük tarifləri, müxtəlif növ kvotalar və lisenziyalar) vasitəsilə realaşdırılır [4, s.94].

Dövlət xarici ticarət siyasətinə ixrac və idxal siyasəti daxildir. İxrac XTS dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli malların satışına və bu malların istehsalını stimullaşdırmağa yönəlib.

İdxal XTS xarici malların ölkəyə idxalını tənzimləməyə yönəlmişdir. Belə tənzimləmə alətləri aşağıdakılardır:

1) Dövlətin iqtisadiyyatını qorumaq məqsədi ilə idxalın birbaşa məhdudlaşdırılması. Bunun üçün antidempinq və kompensasiya rüsumları, idxalın lisenziyalaşdırılması və şərtiləşdirilməsi, minimum idxal qiymətləri sistemi və s. tətbiq edilir.

2) Birbaşa idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəlməyən, lakin xarici ticarəti məhdudlaşdıran inzibati rəsmiləşdirmələr. Bunlar gömrük rəsmiləşdirilməsi, sanitar və baytarlıq qaydaları, texniki standart və normalar və s.-dir.

İdxal XTS öz fəaliyyətində idxalın daxili iqtisadiyyatda rolunu nəzərə alır. Bu rol iki məqamla müəyyən edilir:

1) idxal - dövlətin gömrük gəlirlərinin ənənəvi mənbəyidir;

2) idxal - antiinhisar aləti və yerli malların istehsalında rəqabət elementidir [5, s.56].

Xarici investisiya siyasəti ölkə ərazisində BXİ-nin cəlb edilməsi və istifadəsi üzrə tədbirlər kompleksidir. İnvestisiyalar, investorun mənfəət əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə qoyduğu bütün növ əmlak və intellektual dəyərlərdir. İnvestisiyada kapital böyük rol oynayır bə bu, gəlir əldə etmək məqsədlərinə görə istifadə olunan puldur. Kapital idarəetmə hüququ verən və mənfəətin əldə edilməsi məqsədilə birbaşa müəssisənin yaradılmasına yatırıla (birbaşa investisiya), qiymətli kağızların alınmasına (portfel investisiyası) sərf oluna, faizlə kreditə verilə bilər (kredit kapitalı).

Dövlətin XİS-nə pul siyasəti təkan verir. Pul siyasəti valyuta vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə edilməsi üzrə dövlətin fəaliyyətidir. Pul siyasətinin məzmunu çoxşaxəli olub, valyuta fondlarının formalaşdırılması və onların istifadəsinin əsas istiqamətlərinin, həmin vəsaitlərdən səmərəli istifadəyə yönəlmiş tədbirlərin hazırlanmasını özündə ehtiva edir. Uzunmüddətli pul siyasətinin tədbirləri valyuta hesablaşmaları proseduru, məzənnə rejimi və paritetlər, qızıl və ehtiyat valyutalardan, beynəlxalq ödəniş vasitələrindən istifadə və digərləridir.

Xarici iqtisadi siyasət də digər bir istiqamət gömrük siyasətidir. Azərbaycanda gömrük siyasətinin məqsədləri aşağıdakılardır:

• gömrük nəzarəti və mal mübadiləsi ilə bağlı tənzimlənmə alətlərindən ölkənin gömrük ərazisində ən səmərəli və məqsədyönlü istifadənin təmin edilməsi;

• ölkə bazarını qorumaq və milli iqtisadiyyatın inkişafının motivasiyası məqsədilə ticarət və siyasi vəzifələrin reallaşdırılmasında iştirak etmək.

Gömrük siyasəti, əsasları ölkənin Gömrük Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilmiş gömrük işinin bir hissəsidir. Azərbaycan gömrük sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqda fəal iştirak etməyə çalışır.

XİF bir sıra metodlarla tənzimlənir. XİFDT-nin üsullarını 3 qrupunu ayırmaq olar:

1. Tarif metodları. Gömrük tarifləri XİFDT-si üçün klassik alət kimi xidmət edir və iqtisadi tənzimləyicilərdir. Gömrük tarifi mallar idxal edilərkən, hətta bəzən dövlətdən çıxarıldıqda da onlardan alınan gömrük rüsumlarının sistematik siyahısıdır. İstənilən dövlətin gömrük tarifinə idxal və ya ixrac olunan mallara vergi qoyulması üçün istifadə olunan müəyyən gömrük rüsumları daxildir. Tarif kvotası dəyişən gömrük rüsumlarından biridir, dərəcələri malların idxalının həcmindən asılıdır. Müəyyən sayda idxal edildikdə, tarifin əsas kvota dərəcəsi ilə vergi tutulur. Müəyyən bir həcm artıq olarsa, idxala tarifin artıq kvota dərəcəsi ilə vergi tutulur.

2. Qeyri-tarif üsulları. Bunlara kvota, lisenziyalaşdırma və "könüllü məhdudiyyətlər"ə bölünən kəmiyyət məhdudiyyətləri daxildir. Kəmiyyət məhdudiyyətləri əmtəə dövriyyəsinin qeyri-tarif tənzimlənməsinin inzibati forması olub, ixrac və ya idxal oluna bilən malların sayını və növlərini müəyyən edir. Kvota müəyyən müddət üçün idxal və ixracı müəyyən sayda və ya məbləğlə məhdudlaşdıran qeyri-tarif ölçüsüdür.

"Könüllü" ixrac məhdudiyyəti ticarət tərəfdaşlarından birinin öhdəliyinə əsaslanır. İxracın həcmi məhdudlaşdırıla və ya genişləndirilə bilər. Bu, ixrac kvotalarının təsdiqinə dair rəsmi hökumətlərarası və ya qeyri-rəsmi razılaşmadan asılıdır.

Lisenziyalaşdırma, müəyyən müddət ərzində müəyyən miqdarda malların ixracı və ya idxalı üçün ölkə tərəfindən verilən icazə vasitəsilə XİF-in tənzimlənməsidir. Lisenziyalaşdırma kvotaların tərkib hissələrindən biridir və həm də dövlət tənzimlənməsinin müstəqil aləti ola bilər.

Qeyri-tarif alətlərinə birtərəfli qaydada ixrac və idxalın məhdudlaşdırılmasına təsir edən gizli proteksionizm növləri də daxildir.

Gizli proteksionizmin əsas növlərini nəzərdən keçirək. Texniki maneələr milli texniki, inzibati və digər qaydaların xaricdən malların idxalına maneə törətməsi səbəbindən yaranan XİS-in gizli üsullarıdır. Ən populyar texniki maneələr milli standartlara uyğunluq tələbləri, idxal olunan mallar üçün keyfiyyət sertifikatının alınması, etiket və xüsusi məhsul qablaşdırması və s.-dir. Bunlar idxal olunan malların daxili bazarda qiymətini artırır və nəticədə rəqabət qabiliyyətini azaldır.

3. Maliyyə üsulları.

Subsidiyalar yerli istehsalçıları dəstəkləməyə və dolayı yolla idxala qarşı ayrı-seçkiliyə yönəlmiş nağd ödənişlərdir.

İxrac krediti XİS-in maliyyə üsuludur, yerli müəssisələr tərəfindən ixracın inkişafı üçün ölkə tərəfindən maliyyə stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Dempinq - bu maliyyə metodu malların qiymətlərini normal səviyyədən aşağı salmaqla bazara çıxarılmasından ibarətdir.

Beləliklə, XİF ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ən mühüm hissələrindən biridir, çünki dövlətlərin heç biri yalnız öz qüvvələrindən və elmi-texniki potensialından istifadə etməklə, iqtisadi inkişafın ən yüksək səviyyəsinə çata bilməz. Dövlətin bütün daxili problemlərinin və mövcud tendensiyaların dərin çoxtərəfli təhlili aparılaraq daha fəal və məqsədyönlü XİS-in həyata keçirilməsindən ibarət olan XİƏ-lərin r rolu üzə çıxır. XİF-in formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi proseslərinə mənfi təsir edən amillərin siyahısı mövcuddur. Bunlara emal səviyyəsi yüksək olan malların aşağı rəqabət qabiliyyəti, firmaların istehsal fondlarının yüksək dərəcədə köhnəlməsi və bu firmaların daxili investisiya resurslarından məhdud istifadə, bu ehtiyacları ödəyən idxalın yenidən istiqamətləndirilməsinin yaranması, XİF-in infrastrukturunun formalaşmasında iştirak edən firma və təşkilatların işinin qeyri-adekvat əlaqələndirilməsi və s. aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti / Ş.T.Əliyev. –Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, –2015. –185 s.
2. Пантюшина, О.В. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие для вузов / О. В. Пантюшина, Е. Н. Яковлева, И. М. Гулый [и др.] – Вологда: Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования Вологодский институт бизнеса, –2015. – 136 с.
3. Типанов, В.В. Эволюция международной торговли: различные временные горизонты, аспекты и тенденции // В.В.Типанов, Вестник финансового университета, № 6, –2013, –с.98-111.
4. Качалова, С. М. Внешнеэкономическая политика: методы внешнеэкономической политики РФ / С.М. Качалова, В.А. Мешалкина, М.Г. Лебедева // Центральный научный вестник. – 2018. – Т. 3. – № 9(50). – С. 93-95
5. Елебесов, А.Д. Внешнеэкономическая политика государства / А.Д. Елебесов // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. – 2017. – № 3(41). – С. 55-57

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ахмедова Г.С.

Ключевые слова: *национальный, государство, ЦАХАЛ, внешняя торговля*

В условиях тотальной глобализации экономики внешнеэкономические связи имеют большое значение для деятельности государства и его предприятий. Одной из наиболее важных стратегических задач на будущее является укрепление и развитие ИГО. СНГ – это многогранные формы международного сотрудничества между государствами в различных сферах экономики. Внешнеэкономическая деятельность (ПИИ) напрямую влияет на развитие отношений между странами. Государство разрабатывает программы, учитывающие интересы всех сторон в этой сфере, возможные проблемы и последствия для социальной и экономической безопасности

SUMMARY
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FOREIGN ECONOMIC POLICY OF AZERBAIJAN

Ahmedova G.S.

Key words: *national, state, IDF, foreign trade*

In the conditions of total globalization of the economy, foreign economic relations are of great importance for the activity of the state and its enterprises. One of the most important strategic tasks ahead is the strengthening and development of CSIs. CSIs are multifaceted forms of international cooperation between states in various fields of economy. Foreign economic activity (FDI) directly affects the development of relations between countries. The state develops programs that take into account the interests of all parties in this area, possible problems and consequences for social and economic security

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.07.2023
	Son variant	07.09.2023

UOT37.046.14 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_81

QEYRİ-METALLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ METODOLOGİYASI

ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu ORCID
ƏHMƏDOV ELNUR NOFƏL oğlu ORCID
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1-dosent, 2-baş müəllim
agaisa.askerov55@mail.ru

Açar sözlər: *qeyri metallar, halogenlər, halogenidlər, oksidləşmə-reduksiya, oksigen, kükürd.*

Sistematik kursun deduktiv öyrənilməsi zamanı şagirdlər toplanmış baza biliklərdən istifadə üçün yeni şərtlərlə üzləşirlər, bu da müxtəlif mənimsəmə problemlərinə, problemli vəziyyətlərə gətirib çıxarır. Kimyanın sistematik kursunda elementlərin öyrənilməsi aşağıdakı plan üzrə aparılır.

1. Qeyri-metalların elementlərin dövri sistemində mövqeyi (kimyəvi işarəsi, atom kütləsi , sıra nömrəsi, dövr, qrup, yarımqrup)
2. Atomun quruluşu, elektron quruluşunun xüsusiyyətləri, oksidləşmə dərəcəsinin ehtimal olunan qiymətləri
3. Kimyəvi element haqqında qısa tarixi məlumat
4. Mövcud elementin əmələ gətirdiyi sahə, maddələr, onların quruluşu, atomlar arasında kimyəvi rabitənin və kristal qəfəsin növü. Sadə maddələrin xassələri, tətbiqi və alınması (istehsalı)
5. Elementin birləşmələrinin formaları, xassələri, tətbiqi və alınması
6. Elementin təbiətdə yayılması
7. Mövcud elementin daxil olduğu yarımqrupun ümumi xarakteristikası

Sistematik kurs bilavasitə halogenlərdən başlayır. Bu mövzunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, atom və molekulyar nəzəriyyə əsasında halogenlərin fiziki-kimyəvi xassələri haqqında ilkin məlumatlar artıq “dövri qanun və D.İ.Mendeleyevin elementlərin dövri sistemi mövzusunda öyrənilmişdir. Həmçinin orada halogenlərin təbii qrup anlayışı verilmişdir. Hidrogen xlorid, oksigensiz turşuların nümayəndələrindən biri kimi xlorid turşusunun fiziki-kimyəvi xassələri haqqında ilkin təsəvvürlər VII sinifdə şagirdlərə verilmişdir. Buna görə də “Halogenlər” mövzusuna başlayaraq nəzəriyyələrin izahedici və proqnozlaşdırıcı funksiyalarından fəal istifadə etmək və halogenlər haqqında bütün məlumatların dövri qanun, sistem və elektron nəzəriyyəsi əsasında nəzərdən keçirilməsini əsas vəzifə hesab edərək onların xassələrinin quruluşdan asılılığını daima açıqlamaq gərəkdir. Eyni zamanda hidrogen-xlorid, xlorid turşuşu və xloridlər haqqında sistematik məlumatlar geniş şəkildə təqdim olunmalıdır. Qabaqcadan əldə edilmiş faktiki biliklərin laboratoriya təcrübələri və praktiki məşğələlərlə, həmçinin yeni xassələrə nəzər yetirilməsi ilə möhkəmləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələrinin nəzərə alaraq, onlara müstəqil işlərin verilməsi məqsədəuyğundur.

Halogenlər tipik qeyri-metallara aiddirlər. Buna görə də ümumi plana əsasən elementləri öyrənmək üçün ilk növbədə halogenlərin dövri sistemdəki mövqeyini nəzərə almaq, atomların quruluşunun xüsusiyyətlərini, əsasən də xarici səviyyədə qoşalaşmamış elektronun mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Şagirdlərin diqqəti müxtəlif halogenlərin və onların əmələ gətirdiyi birləşmələrin böyük oxşarlığının, əsasən onların atomlarının xarici elektron səviyyəsinin oxşar quruluşu ilə, xassələrindəki keyfiyyət fərqlərinin isə valent elektronlarının nüvədə müxtəlif məsafələrdə qaynaqlandığına yönəldilir. Rabitələrin əmələgəlmə mexanizminə dair biliklərdən istifadə edərək şagirdlər belə nəticəyə gələ bilərlər ki, halogen atomları kovalent qeyri-polyar rabitə

ilə xarakterizə olunan ikiatomlu molekullar əmələ gətirə bilərlər. Məhz belə molekullardan müvafiq sadə maddələr əmələ gəlir. Sonra şagirdlər proqramın nəzəri hissəsinin öyrənilməsi zamanı əldə olunan ümumi nəticələrdən istifadə edərək, onların aşağıdakı cədvəldə təqdim edilən ən mühüm xassələrini izah edəcəklər.

Cədvəl1.

Halogenlərin xassələri

Maddə-nin adı	Aqreqat halı	Rəngi	Ərimə temperaturu, ^oC	Qaynama tempera-turu, ^oC	Sıxlıq kq/m^3	Rabitənin əmələgəlmə enerjisi, kC/mol
Flüor	Qaz	Zəif-sarı	-223	-188.1	1.693	156.5
Xlor	Qaz	Sarımtıl-yaşıl	-102.4	-34.7	3.214	239.4
Brom	Maye	Qırmızı-qonur	-7.3	+58	3.102 (25 ^oC)	190
Yod	Bərk	Qara-çəhrayı	+113.4	+158	4.940 (20 ^oC)	148.4

Qeyd etmək lazımdır ki, flüor-xlor-brom-yod sırasında xassələrin dəyişməsi onları əmələ gətirən elementlərin dövri sistemdəki vəziyyətinə və xassələrin dəyişməsinə tam uyğun şəkildə baş verir. Molekulyar quruluşlu maddələr kimi, onlar aşağı ərimə və qaynama temperaturlarına malikdirlər. Halogenlər sırasında molekulyar çəkinin artması səbəbindən molekulların hərəkətliliyi azalır və molekullararası qarşılıqlı təsir də artır, bu da kristal qəfəsinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsi kimi, şagirdlər özləri aqreqat halının, həmçinin xlorun, bromun və yodun ərimə və qaynama temperaturlarının dəyişməsini izah etməlidirlər. Eyni zamanda, sadə maddələrin xassələrinin molekulların quruluşu ilə, molekulların quruluşunun isə onları əmələ gətirən atomların quruluşu ilə sıx bağlı olduğunu konkret misallarla göstərmək vacibdir. Onların bu bilikləri yalnız istifadə olunmur, həmçinin inkişaf etdirilir. Kimyəvi rabitənin təbiətinin öyrənilməsində nüvəarası məsafənin rabitənin möhkəmliyindən asılılığı zamanı əldə edilən anlayışlara əsaslanaraq, şagirdlər flüor molekullarında rabitənin möhkəmliyini xlor molekullarına nisbətən daha çox olmasını fərz edirlər. Lakin, şagirdin fərziyyəsi ilə təcrübə göstəricilərin arasındakı uyğunsuzluq göründüyü kimi onları bunun əksinə inandırır. Ziddiyətin izahının axtarışında onlar flüor və xlor atomlarının quruluşunun və molekulların əmələ gəlməsinin elektron sxemlərini yazırlar.Məlum olur ki, həmin molekulların xarici elektron təbəqəsində çoxlu sayda elektron cəmləşmişdir, lakin flüor atomunun ölçüsü xeyli kiçik olduğu üçün molekulda onların arasında məsafə xlor molekulunda olan məsafədən (1,4 dəfə) azdır. Şagirdlərin flüor və xlorun elektron quruluşunun xüsusiyyətləri və onlar tərəfindən kimyəvi əlaqənin (rabitənin) əmələ gəlməsi haqqında mülahizələrdən istifadə edərək, onları sadə maddələrin xassələrindəki qanunauyğun dəyişiklikləri tək atomların xassələrindəki qanunauyğun dəyişikliklərdən fərqli ola biləcəyi qənaətinə çatdırmaq gərəkdir.

Halogenlərin kimyəvi aktivliyinin öyrənilməsi şagirdlərin maddələrin xassələrinin kimyəvi rabitənin təbiətindən asılılığı haqqında bilikləri əsasında qurulur. Halogenlərin hidrogenlə qarşılıqlı təsir şəraitini nəzərə alaraq (flüor hidrogenlə hətta -250^{0}C-də partlayışla reaksiyaya girir, xlor-ultrabənövşəyi şüaların katalitik təsirindən reaksiyaya girir, yodun hidrogenlə reaksiyası isə dönərdir), şagirdlərdən hidrogen halogenidlərin molekullarında kimyəvi rabitənin möhkəmliyi haqqında fərziyyə irəli sürmək, onu atomların qruluşunun mövqeyi tərəfindən izah etmək və bu fərziyyələrin cədvəl 2-də yerləşdirilmiş təcrübi göstəricilərə uyğun olub-olmadığını yoxlamaq təklif olunur.

Cədvəl 2.

Hidrogen halogenidlərin xassələri

Maddənin adı	Aqreq at halı	Nüvəarası məsafə, nm	Rabitənin əmələgəlmə enerjisi, kC/mol	Ərimə temperaturu, ^oC	Qaynama temperaturu, ^oC	Sıxlıq kq/m^3
Hidrogen flüorid	Qaz	0.0917	565	-83.0	+19.5	0.99
Hidrogen xlorid	Qaz	0.1275	431	-114.2	-85.0	1.639
Hidrogen bromid	Qaz	0.1415	365	-87	-66.7	3.645
Hidrogen yodid	Qaz	0.1609	297	-50.8	-35.3	5.789

Hidrogen halogenidlərinin əmələ gəlməsi proseslərini oksidləşmə-reduksiya nəzəriyyəsi baxımından nəzərdən keçirmək olar. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, valentliyin qiyməti dəyişməz qalır. Metallara qarşı halogenlərin aktivliyini xarakterizə edərkən nəzərə alnmalıdır ki, müqayisə yalnız hər hansı konkret metalla münasibətdə doğrudur (etibarlıdır). Adətən xlorun, bromun və yodun natrium və alüminiumla qarşılıqlı təsirinin nümunələri götürülür. Metalların quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şagirdlərin onların müxtəlif aktivliyini yalnız ilkin anda izah etmək imkanı vardır, bu da həmin hadisənin qanunauyğunluqlarını və fərdiliyini başa düşmək (anlamaq) üçün kifayətdir. Beləliklə, halogenləri öyrənərkən şagirdlər konkret misallar üzərində qənaətə gəlirlər ki, maddələrin xassələri yalnız onları əmələ gətirən atomların təbiəti ilə birmənalı şəkildə müəyyən olunmur, həmçinin kimyəvi rabitənin təbiətindən, molekulyar qarşılıqlı təsirindən, kristallik qəfəsin növündən və s. asılıdır.

Atomların quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq halogenlər yarımqrupunun ümumi xarakteristikası verilir. Bu zaman şagirdlər mənimsəməlidir ki, halogenlər, flüordan başqa, müsbət oksidləşmə dərəcəsini göstərir və onun maksimal qiyməti xarici elektron təbəqədəki elektronların sayına bərabər olur (yəni yeddiyə). Məktəblilər həmçinin həmin elementlərin dövri sistemdəki mövqeyindən və onların xassələrindən belə nəticə çxarmalıdırlar ki, halogen oksidlərdə rabitənin polyarlığ metal halogenidlər və hidrogen halogenidlərdən az olmalıdır.

Şagirdlərdə halogenlərin xassələrinin mənimsənilməsində dərketmə dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə onlara aşağıdakı suallar və tapşırıqlar təklif oluna bilər.

1. Birləşmələrdə florun niyə həmişə -1 oksidləşmə dərəcəsi göstərdiyini izah edin.
2. Elementlərin sıra sayının artması ilə halogenlərin fiziki xassələrinin qanunauyğun dəyişməsini necə izah etmək olar?
3. Bromun asan buxarlanmasının səbəbi nədir?
4. Bromun və yodun suda az həll olmasını və hidrogen bromid və hidrogen yodidin çox yaxşı həll olmasını necə izah etmək olar?
5. Hansı səbəbdən kalium yodid məhluluna nişasta əlavə edildikdə rəng dəyişikliyi baş vermir? Göy rəngin əmələ gəlməsi üçün nə etmək lazımdır?
6. Tərkibində 0.25 mol kalium bromid və 0.15 mol kalium yodid olan məhlula 0.075 mol xlorlu su olan məhlul əlavə edilmişdir. Bu zaman hansı kimyəvi proseslər baş verir? Kimyəvi rabitənin davamlılığı baxımından həmin prosesləri necə izah etmək olar? Hansı reaksiya məhsulları əmələ gəldi və hansı miqdarda? və s. "Oksigen yarımqrupu" mövzusunda maddə, kimyəvi element, kimyəvi reaksiya anlayışlarının davamlı inkişafı və təsbiti baş verir. Burada halogenlərin tədqiqində (öyrənilməsində) olduğu kimi, deduktiv yanaşmadan istifadə olunur. Əldə edilmiş nəzəri biliklər əsasında şagirdlər oksigenin və onun birləşmələrinin məlum olan xassələrini izah edir, onları əvvəllər öyrənilmiş halogenlərin xassələri ilə müqayisə edirlər. Belə ki, allotropiya anlayışından istifadə edərək, şagirdlərdən halogenlərin hansı səbəbdən allotropik modifikasiyalar əmələ gətirdiyi haqqında düşünmək, bu yarımqrup elementlərinin atom quruluşunu, əmələ gətirdikləri maddələrin

və birləşmələrin quruluş və xassələrini müqayisə etmək təklif edilməlidir. Mövcud mövzunun nümunəsində şagirdlərin axtarış (tədqiqatçılar) fəaliyyətini də göstərmək mümkündür.

Oksigen yarımqrup elementləri xassələrinə görə (əvvəlcə öyrənilmiş) ən yaxın olduqları halogenlərlə müqayisə edilir. Bu zaman VII sinifdə əldə edilən biliyə istinad olunur. Nəzəri biliklərdən istifadə edərək, şagirdlərə bu yarımqrup elementlərinin atomlarının quruluşunu xarakterizə etmək, dövri sistemdəki mövqeyinə əsaslanaraq iki elementdən oksigen və ya kükürddən hansının daha çox elektromənfi olduğunu müəyyən etmək tapşırılır. Bu analizə əsaslanaraq, bütün bu elementlərin atomlarının xarici elektron təbəqəsində altı elektron varsa, oksigen yarımqrupun oksigen və hidrogenli birləşmələrində hansı oksidləşmə dərəcəsini göstərə biləcəyini şagirdlər qeyd etməlidirlər. Onların metallar və hidrogenlə birləşmələrinin hansı xassələrə malik olduqları da nəzərdən keçirilməlidir. Kükürdün və onun birləşmələrinin xassələrinin öyrənilməsinə keçməzdən əvvəl oksigenin xassələrini elektron nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən yenidən dərk etməli və kükürdün xassələri ilə müqayisə edərək ümumi bilik səviyyəsini artırmaq lazımdır. Şagirdlər təsbit etməlidir ki, oksigen atomun sabit konfiqurasiyası üçün iki elektron çatmır və oksigen molekulunun quruluşunu çəkərək, iki ümumi elektron cütünün əmələgəlmə mexanizmini nəzərdən keçirməlidirlər. Bundan başqa quruluşa əsaslanaraq, halogenlərdə olduğu kimi, oksigenin aşağı ərimə və qaynama temperaturlarını izah edirlər. Oksigenin suda az həll olması oksigen molekullarında qeyri-polyar kovalent rabitənin olması ilə əlaqədardır. Oksigenin kimyəvi xassələrini öyrənərkən oksigenin fosfor, kükürd, qrafit və s. kimi sadə maddələrlə (atomlararası kimyəvi rabitənin mövcud olması) reaksiyalarının baş verməsi üçün şərt kimi əvvəlcədən qızdırma prosesinin zəruriliyini şagirdlər izah etməlidirlər. Allotropiya haqqında dərsi keçərkən şagirdlərin oksigenin quruluşu və xassələrinə dair biliklərinə istinad olunmalıdır.Sonra müqayisəli planda şagirdləri ozon molekulunun elektron quruluşu və onun xassələri ilə tanış etmək gərəkdir.

Ozonun oksigenlə müqayisədə suda yaxşı həll olmasına əsaslanaraq, onun molekullarının müəyyən polyarlığı haqqında şagirdlər qərar verə bilərlər. Şagirdlər elektron anlayışlara əsaslanaraq oksigenin birləşmələrdə hansı səbəbdən -2 oksidləşmə dərəcəsi nümayiş etdirdiyini izah etməlidirlər. Kükürd və onun birləşmələrinin öyrənilməsində maddənin xassələrinin onların quruluşundan asılılığı haqqında fikirlər (anlayışlar, biliklər) daha da inkişaf etməkdədir. Eyni zamanda şagirdlərdən nəzəri biliklər əsasında kükürdün xassələrini proqnozlaşdırmaq və eksperimental nümunələrlə təsdiqləmək tapşırılmalıdır. İlkin olaraq, evristik söhbət zamanı şagirdlər kükürdün oksigendən fərqli olaraq normal şəraitdə bərk (maddə) olmasının səbəbini onlara uyğun səviyyədə izah edə bilərlər. Kükürd atomunun bir təbəqə artıq olduğuna əsaslanaraq, şagirdlər kükürdün S_2 molekulundakı rabitənin davamlılığını oksigen molekulundan daha az olmasını fərz edirlər. Bunu kəmiyyət göstəriciləri ilə təsdiq etmək mümkünsüzdür: kükürd molekulunda rabitənin enerjisi 418 kC/mol, oksigen molekulunda isə 493,7 kC/mol təşkil edir. Bunun əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, oksigenlə müqayisədə kükürd atomlarının çüt-çüt birləşərək ikiatomlu molekullar əmələ gətirməsi enerji baxımından daha az əlverişlidir. Kükürdün aşağı ərimə və qaynama temperaturları (müvafiq olaraq +119 və +444,6^{0}C) onun molekulyar quruluşa malik olduğunu təxmin edir. Bundan sonra kükürdün kristal qəfəsinin sxemi nəzərdən keçirilərək, onun S_8 formulaya malik olduğu aşkarlanır. Şagirdlər oksigen (qrupda öncə yerləşən) və xlordan (dövrdə qonşu olan) fərqli olaraq, kükürd molekullarının niyə daha mürəkkəb olduğunu izah edə bilərlər: oksigenlə müqayisədə kükürd atomu daha böyük atom radiusuna malikdir və xlorla müqayisədə isə kükürd atomunun iki qoşalaşmamış elektronu mövcuddur. Molekuldakı atomların sayının artması normal şəraitdə kükürdün bərk maddə olmasına səbəb olur. Kükürdün suda zəif həll olmasına əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onun molekulları qeyri-polyardır. Sadə kükürdlü maddənin rabitəsinin təbiəti (xüsusiyyəti) haqqında biliklərə və quruluşa əsaslanaraq şagirdlər bu maddənin kimyəvi xassələri barədə fərziyyələr (mülahizələr) irəli sürə və onları oksigenin xassələri ilə müqayisə edə bilərlər. Oksigenin xassələrinə analoji olaraq, kükürddə oksidləşdirici xassələrin mövcudluğunu qeyd etmək gərəkdir. Bunu kükürdün metallarla və

hidrogenlə reaksiyaları ilə sübut etmək mümkündür. Oksigenlə müqayisədə kükürdün oksidləşdirici qabiliyyətinin azalmasını şagirdlər belə izah edə bilərlər ki, bu halda kristal qəfəsin qırılması və daha mürəkkəb molekullarda isə rabitənin qırılması böyük enerji tələb edir. Şagirdlərin qarşısında belə sual durur ki, oksigenlə müqayisədə kükürdün sadə maddəsində reduksiyaedici xassələrinin ortaya çıxması (meydana gəlməsi) onun quruluşunun xüsusiyyətlərinə (atomun böyük radiusu, nüvə atomun xarici elektronlarını daha zəif cəlb etməsi) görə mümkündürmü? Kükürdün oksigenlə reaksiyası haqqında biliklərə əsaslanaraq və ona elektron nəzəriyyəsi tərəfindən baxıldıqda, şagirdlər belə nəticəyə gələ bilərlər ki, kükürd reduksiyaedici xassələr (xüsusiyyətlər) nümayiş etdirir. Analoji olaraq fərz edilir ki, daha aktiv qeyri-metallar hesab olunan flüor və xlora qarşı kükürdün reduksiyaedici xassələri nəzərə çarpır. Bəzi mürəkkəb maddələrlə qarşılıqlı təsirdə olan kükürdün reduksiyaedici xassələrinin təzahürünə misal olaraq kükürdün Bertole duzu ilə reaksiyası nəzərdən keçirilir:

$$2KClO_3 + 3S \rightarrow 2KCl + 3SO_2$$

Şagirdlərin qeyri-metalların öyrənilməsində dərsdən-dərsə aktiv axtarış fəaliyyəti sistemli şəkildə aparılmalı, onlarda reallığa qarşı idrakı yanaşma tərbiyə edilməli və bununla maddələrin xassələrinin öyrənilməsinə yaradıcı baxışın dərinləşməsinə nail olunmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı formada suallar və məsələlər bu məqsədə çatmağa təkan verir:

1. Normal şəraitdə oksigenin qaz halında, kükürdün isə bərk maddə olduğunu necə izah etmək olar?
2. Hansı səbəbdən oksigen və kükürd üçün xarakterik olan allotrop modifikasiyaları əmələ gətirmirlər?
3. Hidrogen sulfid molekullarında kükürdlə hidrogen arasında kimyəvi rabitənin aşağıdakılardan daha zəif olduğunu hansı təcrübələr sübut edə bilər?

a) Hidrogenin oksigenlə su mühitində əlaqəsindən;

b) Hidrogenin xlorla hidrogen xlorid iştirakında əlaqəsindən.

3. Sudan fərqli olaraq hansı səbəbdən hidrogen sulfid güclü oksidləşdiricidir?
4. Hidrogen sulfid və hidrogen xloridin alınması üsulları arasında əsas oxşarlıq nədir?

Bütün zəruri nəzəri bilikləri mənimsəyərək şagirdlər IX sinifdə kimyəvi elementlərin və onların birləşmələrinin sistemli öyrənilməsinə başlayırlar: dövri qanun və sistem, maddəniin quruluşu, elektrolitik dissosiasiya nəzəriyyəsi, enerji anlayışları. Onlar artıq yeni faktların izahı üçün maddələrin xassələrini və kimyəvi reaksiyaların baş vermə şəraitinin proqnozlaşdırılması üçün nəzəri biliklərin tətbiqi təcrübəsinə malikdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucov, K. C. O. Təhsil davamlı inkişafin mühüm konponenti kimi / K. C. O. Orucov, A. A. Q. Niyazova, A. B. O. Əskərov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 1. – P. 82-87. – EDN MRZBDB. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169135
2. Abbasov, V.M. Ümümtəhsil məktəblərinin 8-9-ci sinifləri üçün dərslik / V.M.Abbasov, M.M.Abbasov, A.H.Əliyev [və b.] (Yeni nəşri), –Bakı: Azpoliqraf, –2005.
3. Маркина И. В. Современный урок химии: Технологии, приемы, разработки учебных занятий / И. В. Маркина. – Ярославль: Академия развития, –2008. – 287 с..
4. Мария С. Пак. Теория и методика обучения химии: учебник для вузов /М. С. Пак. – СПб: РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 306 с.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ СВОЙСТВ НЕМЕТАЛЛОВ

Аскеров А.Б., Ахмедов Э.Н.

Ключевые слова: *неметаллы, галогены, галогениды, окислительно- восстановительные, кислород, сера.*

В статье подробно излагаются неметаллы и методика их преподавания, а также методика преподавания галогенов, кислорода и серы представленных в простой форме. Процессы образования галогенов водородов изучались с точки зения окислительно-восстановительной теории. Учащимся были предложены вопросы и задания с целью определения уровня понимания в усвоении свойств галогенов. Исследовано, как учащиеся, ссылаясь на свои знания о строении и свойствах кислорода, изучают тему аллотропии. Изучено представление о зависимости свойств веществ от их строения при изучении серы и её соединений.

SUMMARY

METHODOLOGY FOR STUDYING THE PROPERTIES OF NONMETALS

Askerov A.B., Akhmedov E.N.

Key words*: non-metals, halogens, halides, redox processes, oxygen, sulfur.*

The article details non-metals and the methodology for teaching them, and the methodology for teaching halogens, oxygen and sulfur is presented in a simple form. The processes of formation of hydrogen halogens were studied from the point of view of the redox theory. The students were offered questions and tasks to determine the level of understanding in mastering the properties of halogens. It is investigated how students, referring to their knowledge of the structures and properties of oxygen, study the topic of allotropy. The concept of the dependence of the properties of substances on their structure in the study of sulfur and its compounds has been developed.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 05.03.2023
Son variant 15.05.2023

UOT 37.026 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_87

TEXNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN MOTİVASİYASININ ARTIRILMASINDA YARADICI TAPŞIRIQLARIN ROLU

[1]MUSAYEVA SƏADƏT MÜSEYİB qızı
[2]QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, 1-dosent, 2-baş müəllim
s.musayeva_ttm@mail.ru ; quliyevedalet62@gmail.com

Açar sözlər: *texnologiya,dərs,aktual,məqsəd,yeniyetmə,nəticə*

Tanınmış pedaqoq V.A.Suxomlinskinin dediyi kimi, “yeniyetmə bir çiçəkdir, onun gözəlliyi bitkiyə necə qulluq edilməsindən asılıdır.”

Texnologiya dərsi heyrətamiz bir dərsdir, zaman və əbədiyyət, xeyirlə-şər, dahilik və sıradanlıq, sevgi və nifrət burada toqquşur.

Bugünkü məktəb məzunu daim dəyişən dünyada yaşamağa hazır, yaradıcı, həyat qabiliyyətli, özünü inkişaf etdirən insan olmalıdır. Məktəblilərin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş, səriştələrə yönəlmiş, nəticələr əldə etməyə əsaslanan yeni təhsil və tərbiyə standartlarına ehtiyac var.

Dərsin müasir tələbləri müəllim qarşısında şagirdə müstəqil bilik əldə etməyi, müxtəlif mənbələrdə yeni şeylər tapmağı, müqayisə etməyi, nəticə çıxarmağı, yeni suallar tərtib etməyi və yenidən cavab axtarışında qayıtmağı öyrətmək vəzifəsini qoyur. Yaradıcı fəaliyyət qabiliyyəti uğura səbəb olur və bu da öz növbəsində yaradıcılıq prosesinə marağı qoruyur, "əhəmiyyətli bir iş görmüş insan, müəyyən bir halda başqa bir insana çevrilir". Yaradıcı fəaliyyətə sərmayə qoymaqla dəyişir, təkmilləşir.

Məqaləni yazmaqda məqsədimiz texnologiyanın tədrisi prosesində məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verən yaradıcı tapşırıqlar və məşqlər sisteminin səmərəliliyini nəzəri cəhətdən inkişaf etdirmək və eksperimental sınaqdan keçirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün biz aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirmişik:

1) uşağın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı prosesinin mahiyyətini nəzəri səviyyədə nəzərdən keçirmək;

2) sinifdə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək;

3) şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək;

4) şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin səmərəli inkişafı üçün təlim prosesində yaradıcı tapşırıqları və məşqləri seçmək, tərtib etmək və sınaqdan keçirmək;

5) nəticələri təhlil etmək.

Hesab edirik ki, şagirdləri yaradıcılıqla tanış etmək, onların bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitə onları sərbəst, improvizasiya, adi əşya və hadisələrdə yeni analogiyalar tapmaq bacarığı ilə tanış etməkdir. Texnologiya dərslərinin yaradıcı dərslər olması üçün onlar belə şərait yaratmalıdırlar: rahatlıq mühiti, səhv başa düşülmək və ya ələ salınmaqdan qorxmamaq. Heç bir fikir, hətta ən pisi də tənqid edilməməlidir.

Ancaq yalnız bu şərtlərin yaradılması xeyriyyə yaradıcılığına kömək etməyəcək, çünki yaradıcılıq müəyyən bir bilik bazası tələb edir: bir obyektdə və ya obyektdə ona xas olmayan, lakin əlamətlərə bənzər əlamətləri birləşdirmək və tərtib etmək, təhlil etmək, tapmaq bacarığı formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək .

Yaradıcılığı öyrətmək, ilk növbədə, işə yaradıcı münasibət öyrətməkdir. Əmək idrak fəaliyyətinin formalaşmasının ən mühüm mənbəyidir, onsuz yaradıcı şəxsiyyət yoxdur. Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına dərslərin aparılması üslubu da kömək edir: yaradıcı, mehriban mikroiqlim, müəllim və şagirdlər arasında hörmət və əməkdaşlıq mühiti, hər bir uşağa diqqət, ən kiçik uğuru belə həvəsləndirmək. Sinifdə uşaqlar təkcə bilik və bacarıqları deyil, həm də ümumi inkişaf əldə etməlidirlər. Müəllim şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin təzahürü üçün şərait yaratmalı, taktika, texnologiya, yəni. yaradıcılığın əsas komponentlərinin aktivləşdirilməsini özündə cəmləşdirən xüsusi bir yaradıcı məşq proqramı ilə: emosiyalar, təxəyyül, təxəyyüllü düşüncə. Yaradıcı dərslər üçün qeyri-adi tapıntılarınızın nəzərə alınacağına, qəbul ediləcəyinə və düzgün qiymətləndiriləcəyinə əmin olmalısınız. Bir çox şagirdlər işlərini nümayiş etdirərkən utanırlar. “Yaxşı iş görmədim” - bəzən belə qiymətləndirmələr reallığa, əsl vəziyyətə uyğun gəlir, lakin çox vaxt onların arxasında başqa məzmun gizlənir: uşaq işin yaxşı getdiyinə əmindir, lakin ümid edərək, bu barədə təəssüratını azaldır.

Uşaqların yaradıcılığının nəticələrinə müəllimin münasibəti çox geniş mövzudur. Uşaqların yaratdığı şeylərə diqqətli münasibət, tənqiddən imtina etmək, qəbul mövqeyi seçmək, şagirdlərin yaradıcılığına dəyərli münasibət lazımdır. Müəllim və şagirdlər arasında inam və açıqlıq münasibəti yarandıqda, yerinə yetirilən tapşırığı qarşıya qoyulan yaradıcılıq tapşırığı ilə müqayisə etmək olar və lazımdır.

İşin ilkin mərhələsində uşaqlarla aşağıdakı diaqnostika apardıq:

1) Məqsədi şagirdlərin təxəyyül səviyyəsini müəyyən etmək olan “Xəyal”;

2) "Oyunu düşün" Bu texnikanın məqsədi uşağın fantaziyasının inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir;

3) Yaradıcılıq səviyyəsinin inkişafını müəyyən etmək üçün "Yaradıcılıq".

Tədqiqatda yaradıcılığın inkişafı üçün müxtəlif yollar təklif edirik: bu, kollektiv iş yaradıcılığı ola bilər, şagirdlər öz fikirlərini bildirir, hər kəs öz versiyasını təklif etməyə çalışır. Digər tərəfdən, bu, silsiləli dərslər ola bilər: ilk dərslərdə bu, mənim yaradıcılığımdır, yəni “mən etdiyim kimi et” prinsipi ilə nəyi və necə etməyi öyrədirəm; ikinci dərsdə eyni işi yerinə yetirmək olar, lakin dəyişikliklərlə, şagirdlər öz həvəskar performanslarını nümayiş etdirirlər.

Yaradıcılıq, fərdilik, sənət ən azı modeldən minimal sapmada özünü göstərir. Yalnız müxtəlif iş, güclü tərəflərin təkrar sınaqdan keçirilməsi hər birinin fərdi qabiliyyətlərini müəyyən etməyə və inkişaf üçün şərait yaratmağa, təlim prosesini uşaqlar üçün maraqlı etməyə imkan verir.

Yaradıcı üsullardan istifadə etməyi tövsiyyə edirik:

ÖYRƏNMƏ METODLARI (koqnitiv):

1) *Müqayisə üsulu.*

İstənilən obyektləri, anlayışları, dövrləri müqayisə etmək olar. Geyim tarixini, geyim tərzini öyrənərkən,

2) *Evristik suallar metodu.*

Sual verilir: Nə? Kim? Nə üçün? Harada? Necə? Nə vaxt?

Bu sualların cavabları yaradıcılıq əsərlərinin doğulmasını nəzərdə tutur.

3) *Obrazlı görmə üsulu.*

İşin nəticəsi şifahi və ya qrafik formada ifadə edilir .

YARADICI ÜSULLAR:

1) İxtira üsulu.

Bu, yaradıcı hərəkətlər nəticəsində əvvəllər bilinməyən bir məhsul yaratmaq üsuludur. Paltarın eskizi, süfrə düzümü, hədiyyə bəzəyi. Eskiz hər hansı bir yaradıcı layihənin ayrılmaz hissəsidir.

2) *Öyrəşmək üsulu.*

Bu metodun vasitələri bizə başqa bir dövrü hiss etməyə, özümüzü o dövrün geyimində təsəvvür etməyə, davranış tərzini öyrənməyə imkan verir.

ƏMƏLİYYAT ÜSULLARI:

1) *Şagird planlaşdırma üsulu.*

Bu üsul yaradıcı bir layihənin həyata keçirilməsi, layihə üzrə esse hazırlamaq üçün təhsil fəaliyyətlərinizi planlaşdırmağı əhatə edir.

2) *Öyrənmənin özünü təşkili metodu.*

İlkin mənbələrlə, texnoloji xəritələrlə işləmək, yaradıcı layihələrin hazırlanması (praktiki iş).

3) *Qarşılıqlı öyrənmə metodu.*

Şagirdlər əllərində olan pedaqoji metodlar toplusundan istifadə edərək cütlər, qruplar şəklində işləyirlər, müəllim funksiyalarını yerinə yetirirlər (şagirdlər məsləhətçidirlər).

4*) Nəzarət metodu.*

Baxış proqramın hər bloku üçün istənilən yaradıcı layihədə ola bilər. Yaradıcı layihələrin arxiv materialı saxlanılır, lazım gəldikdə onlara baxılır və tamamlanan layihələrin təhlili aparılır.

Yaradıcı şəxsiyyətin inkişafına və formalaşmasına imkan verən layihələrin metoduna aparıcı əhəmiyyət verirəm. Layihə metodu real obyektin (əmək məhsulunun) dizaynı, yaradılması və istehsalı ilə bağlı problemləri həll etmək üçün şagirdlərin idrak və əmək fəaliyyətinin təşkili üsulu kimi başa düşülür.

Layihələrin metodu şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə yönəldilmişdir;

Layihə metodu şagirdin yenini dərk etməkdə məqsədyönlülüyünün və müstəqilliyinin inkişafı üçün unikal ilkin şərtlər yaradan, onun təbii maraq və naməlumlara həvəsini stimullaşdıran didaktik vasitədir.

Yaradıcı layihə metodunun dəyəri aşağıdakıların nəticəsidir:

Xarici nəticəni görmək, dərk etmək, real praktikada tətbiq etmək olar.

Daxili nəticə - yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi - bilik və bacarıqları, səriştələri və dəyərləri birləşdirərək şagirdin mülkiyyətinə çevrilir. Layihənin metodologiyası yüksək kommunikativlik ilə xarakterizə olunur və şagirdlərin öz fikirlərini, hisslərini ifadə etməsini, reallığa aktiv daxil olmasını, öyrənmədə irəliləyiş üçün şəxsi məsuliyyət daşımasını əhatə edir.

Yaradıcı bir layihə yaradarkən, uşaqların işə olan marağını nəzərə almaq lazımdır - layihəyə dalmaq, problemlə məşğul olmaq, praktik və sosial faydalar perspektivi üçün enerji mənbəyi təmin edəcək bir motivasiya. Dizayn işinin mövzuları və problemləri hər bir şagirdin şəxsi üstünlüklərinə uyğun olaraq seçilir və onların öz müqəddəratını təyin etmək sahəsindədir, vəzifələr müəyyən edilir və onların həlli yolları göstərilir. Eyni zamanda, yaş xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır - işə maraq və meyilə əsasən uğuru müəyyənləşdirir.

Layihənizin nəticəsini həddən artıq qiymətləndirmək və onun prosesini düzgün qiymətləndirməmək təhlükəsi həmişə var. Layihənin həyata keçirilməsində əsas təhlükə onun mətn hissəsinin abstrakta çevrilməsidir.

Yaradıcı fəaliyyətlə bağlı iş zamanı fərdi və mini qrup kimi iş formalarına üstünlük verilir.

Məsləhətdir ki,dərslərdə uşağa qeyri-tədris tapşırığı təklif olunsun, dərslər oyun fəaliyyəti formasını alsın, burada şagirdin özü onun tərəqqisini qiymətləndirir, bu da müsbət fon yaradır: rahatlıq, maraq, necə yerinə yetirməyi öyrənmək istəyi formalaşır.

İstifadə olunan texnika və tədris metodları uşaqların biliklərini dərinləşdirir. Bütün dərs emosional və intellektual yüksəlişdə baş verir, bu, şagirdlərin yaradıcı enerjisinə çıxış verir, əməkdaşlıq mühiti yaradır, müəllim və şagirdlərin birgə yaradıcılığı bir-birinə yaradıcı enerji ilə sirayət edir. Dərs hər bir şagirdin öyrənmək qabiliyyətindən və istəyindən asılı olaraq özünü ifadə etmək imkanı yaradır, çünki bütün şagirdlər təhsil fəaliyyətinin müxtəlif növləri və formalarında iştirak edirlər: (fərdi, qrup, frontal, oyun, bədii, kommunikativ və s.)

Dərslər üzrə:

-şagirdlərin əqli-axtarış fəaliyyəti müxtəlif vasitə və üsullarla stimullaşdırılır;

- tədqiqat metodlarından, evristik xarakterdən, yaradıcı tapşırıqlardan istifadə olunur;
- şagirdlər təhsil probleminin müstəqil axtarışına və həllinə gəlməyə çalışırlar;

- şagirdlər yaradıcı və qeyri-standart vəziyyətlərə adekvat reaksiya verirlər;
- şagirdləri informasiya və dərsin yaradıcılıq sahəsi ilə zənginləşdirərək problemli vəziyyətlər, emosional kulminasiyalar yaradılır;
- uşaqlara münasibətlərin etikasına, binaların dizayn estetikasına diqqət yetirməyi öyrədilir;
- nəticədə hər kəsdə işləmək istəyi yaranır, birgə yaradıcılıq anı sabitləşir.

Yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq və inkişaf etdirmək texnologiya müəlliminin vəzifələrindən biridir. Bu, şagirdin inkişafına kömək edir: o, mühakimələrində daha müstəqil olur, öz nöqteyi-nəzərinə malikdir və onu əsaslı şəkildə müdafiə etməyi bacarır. Səmərəlilik artır. Amma ən əsası odur ki, uşaq öz emosional sferasını, hisslərini, ruhunu inkişaf etdirsin. Duyğuları inkişaf edərsə, təfəkkürü də inkişaf edər. Düşünən insan isə məktəbin divarlarını tərk etməli olan insandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гитман, Е. К. Проект в образовательной области «Технология» / Е.К. Гитман, М.Б. Гитман // Школьные технологии. — 2002. — № 6. — С. 136–137.
2. Матяш, Н.В. Проектный метод обучения в системе технологического образования / Н.В. Матяш // Педагогика. – 2000. - №4. – С. 38-43.
3. Новгородова, Н.Е. Проектирование и самоанализ деятельности преподавателя / Н.Е. Новгородова // Методист. – 2006. - №7.
4. İsmayılov, A. Ö. Texnologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə təcrübəsindən / A. Ö. İsmayılov, Ə. F. Quliyev, S. K. Orucov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2023. – Vol. 19, No. 2. – P. 83-85. – DOI 10.54758/16801245202319283. – EDN OBOHWX. https://elibrary.ru/item.asp?id=54235924

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ В ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Мусаева С.М., Гулиев А.Ф.

Ключевые слова: *технология, урок, тематика, цель, молодежь, результат.*

В статье речь идет о развитии детского творчества и о творческих заданиях на уроках технологии. Школьное технологическое образование призвано обеспечивать условия успешной социализации подростков в процессе обучения, реализацию школьниками своих способностей, возможно-стей и интересов. Это предполагает в организации и управлении образовательным процессомосуществление изменений, обеспечивающих развитие творческих способностей школьников.

SUMMARY
THE ROLE OF CREATIVE TASKS IN INCREASING THE MOTIVATION OF STUDENTS IN TECHNOLOGY LESSONS

Musayeva S.M, Guliyev A.F.

Key words: *technology, lesson, topical, purpose, youth, result*

This article deals with the development of children's creativity and creative tasks in technology lessons. School technological education is designed to provide conditions for the successful socialization of adolescents in the learning process, the realization by schoolchildren of their abilities, capabilities and interests. This implies the implementation of changes in the organization and management of the educational process that ensure the development of the creative abilities of schoolchildren.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.03.2023
	Son variant	17.05.2023

UOT 378.14.014.13 DOI 10.54758/16801245_2023_19_3_91

KİMYA MÜHƏNDİSLİYİ İXTİSASLARINDA EKOLOJİ TƏHSİLİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR (İCMAL)

[1]ƏLİYEVA NƏRMİNƏ TƏRLAN qızı ORCID
[2]MƏMMƏDOVA RƏNA İSGƏNDƏR qızı ORCID
[3]İBADOVA SEVİNC YADULLA qızı ORCID
[4]ABDULLAYEVA KƏMALƏ SƏDRƏDDİN qızı ORCID
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
1-t.e.n., dosent, 2- k.e.n., dosent, 3- k.e.n., dosent, 4- k.f.d. müəllim
narmina13.72@mail.ru ; maxmudrena1946@mail.ru ;
sevinc2206@mail.ru ; abdullayeva-1974@inbox.ru

Açar sözlər: *ekoloji təhlükəsizlik; ekoloji kimyaçı; mühəndislik təhsili; Ali təhsil; ekoloji fəlakət.*

Bu gün bütün dünya sivilizasiyasının biosferdə baş verən dəyişikliklərdən narahat olan elm adamları gələcəyə həm narahatlıqla, həm də ümidlə baxır, gözlənilən ekoloji fəlakətdən çıxış yolları axtarırlar. Sivilizasiyanın ölümünün qarşısını birgə səylərlə - təhsil və texnologiya vasitəsilə almaq mümkün olacaq. Tədqiqatın məqsədi ekoloji savadlılıq sistemlərinin öyrənilməsinə dair beynəlxalq nəşrləri təhlil etmək idi. Texniki universitetlərin mütəxəssisləri arasında ali ekoloji təhsilin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi məqsədilə aparılan tədqiqatlar nəticəsində ekoloji təhsilin kimya və mühəndislik fənləri ilə birgə formalaşdırılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti aşkar edilmişdir . Belə qənaətə gəlinir ki, bu gün yerli, regional və qlobal səviyyədə ekoloji problemlərin təhlili, tədqiqi və qiymətləndirilməsi üçün tənqidi düşünmə və suallar vermək üçün zəruri olan bacarıqlara malik tələbələrin hazırlanmasına tələbat var. Ekoloji təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində müsbət nəticələr verən elmi işlərin icmalı təhlili (məzmun, struktur və tədris metodları) ekoloji kimyaçıların çətin vəzifələrində - ekoloji fəlakətin qarşısını almaqda səriştəsini artırmağa kömək edəcəkdir .

Son zamanlar ətraf mühitin həyəcanverici vəziyyəti mühəndislik təhsilinin keyfiyyətinə və həcminə təsir edən mühüm müəyyənedici amil olmuşdur. Bəşəriyyətin daha yaxşı həyat keyfiyyəti axtarışı bəzən bizi bütün ekosistemlərin vəziyyətində əks olunan nəticələrlə üzləşməyə məcbur edir. Buna görə də, bu gün kimyəvi cəhətdən təhlükəsiz mühiti yenidən yaratmaq üçün texniki universitetlərin tələbələri arasında mühəndislik təhsilinin təkmilləşdirilməsi aktualdır [1].

Texniki universitetdə yüksək keyfiyyətli ekoloji təhsil aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: ətraf mühitdə kimyəvi proseslərin ekoloji cəhətdən təmizliyi haqqında biliklər və bu proseslərin ekoloji problemlərinin aradan qaldırılması üçün texniki həllərin həyata keçirilməsi haqqında biliklər. Lakin ətraf mühitə dəyən zərəri azaltmaq üçün ali təhsil müəssisələrində yalnız mühəndis ekoloji biliklərin olması kifayət etmir [2].

Bütün dünyada ekoloji maarifləndirmə məsələlərinə xüsusi yer verilir. Bu, istər inkişaf etməkdə olan ölkə, istərsə də dünyanın ən böyük gücü olmasından asılı olmayaraq, yan keçmək mümkün olmayan bir məqamdır. 2001-ci ildə Amerikada Roper tədqiqatının bir hissəsi olaraq aparılan əhali sorğusuna görə Green Qauge , ekoloji problemlərin miqyası siyahısında əhalinin 32%-i ozon təbəqəsinin məhv olduğunu, 31%-i içməli suyun çirklənməsini, 24%-i hidrosferin çirklənməsini, 20%-i isə havanın çirklənməsini ekoloji problem kimi qeyd ediblər. [3, s.82]. Lakin bu gün planetin ekoloji vəziyyəti xeyli pisləşib.

Müasir dünyada innovativ texnoloji dəyişikliklərin tətbiqi ilə bu texnologiyaları inkişaf etdirə və idarə edə bilən ekoloji mütəxəssislərə tələbat var. Buna görə də universitetlər yüksək ixtisaslı, ekoloji savadlı və səriştəli mütəxəssislər hazırlayan mühəndislik kurslarının tədris planlarını yeniləməyə məcbur olurlar.

Qarşıya qoyulan məqsəd - ətraf mühitin çirklənməsinin nəticələrinin aradan qaldırılması və ekoloji savadlılığın formalaşdırılması məsələlərinə dair ən son beynəlxalq nəşrlərin öyrənilməsi- universitetlərdə texniki fənlər üzrə ekologiyanın tədrisinin məzmununun, strukturunun və metodlarının təkmilləşdirilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına təkan olacaq.

Nəzəri tədqiqatlar

[4] müəllifləri belə hesab edirlər ki, analitik nöqteyi-nəzərdən ekoloji cəhətdən şüurlu şəxs- bu davranış növü ilə əlaqəli müəyyən baxış və dəyərlərdə əks olunan müxtəlif ekoloji fəaliyyətlər nümayiş etdirən insandır.

Ekoloji mədəniyyətin sivil cəmiyyətin davamlı inkişafının stimulu olması və özünü bəşəriyyətin təbii fəth modeli kimi sübut etməsi üçün cəmiyyət ətraf mühitə rəğbət göstərməli, ekoloji mədəniyyətin normalarına əməl etməlidir [5]. Təhsilin bütün pillələrində tələbələr arasında ekoloji dünyagörüşü olmalıdır. Bu tədris kontekstində Bauman adına Moskva Dövlət Texniki Universitetinin rəhbərliyi universitet miqyasında bütün fakültələrin tədris planlarında “Ekologiya” və “Həyat Təhlükəsizliyi” kimi fənlərin məcburi şəkildə daxil edilməsinə üstünlük verdi.

[6] Əsərinin müəlliflərinin fikrinə görə bu fakt, mükəmməl texniki sistemlər yaratmaq üçün təkcə praktik mühəndislik bacarıqlarının inkişafına deyil, həm də onların ekoloji təhlükəsizliyinə töhfə verir.

Nəticələr

İlk dəfə olaraq Tbilisidə UNESCO-nun UNEP ilə birgə təşkil etdiyi və 1977-ci ilin payızında keçirilən konfransda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində təhsilin əhəmiyyəti ilə bağlı suallar müzakirə edilmişdir [7]. Keçirilən konfransların gündəliyində bütün təlim-tərbiyə və təhsil proqramlarına yenidən baxılması məsələsi durur ki, onların əsas məsələsi universal ekoloji təhsilin inteqrasiyası olsun. İnsan və onun ətraf mühit arasında düzgün münasibət qurması üçün əsas məsələ aktual ekoloji problemlərin tez bir zamanda həlli, yüksək mühəndislik və ekoloji mükəmməlliyi ilə seçilməli olan ekoloji cəhətdən təmiz texnoloji proseslərin və sənaye sahələrinin tətbiqi, innovativ metodların işlənib hazırlanması zərurəti antropogen fəaliyyətin nəticələrinin proqnozlaşdırılması üçün - bütün bunlar kimya mühəndisliyi fənlərinin tədrisi metodlarında daim yenidən nəzərdən keçirilməsini və yeni inkişafları tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, kompüter avadanlığının sürətli inkişafını, İnternetin və yeni texnologiyaların mövcudluğunu nəzərə alaraq, [8] müəllifləri mühəndislik təhsili sektorunda bu sahədə əhəmiyyətli təcrübəyə malik universitetlərin istifadə etdiyi yeni imkanları təsvir edirlər - Böyük Britaniyada Mançester və Macarıstanda Pannonia Universitetini buna misal göstərmək olar. Blackboard və Moodle kimi virtual təhsil proqramlarının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu proqramlara həm tam ştatlı universitet tələbələri, həm də sənaye sektorlarında tam iş günü işləyən qiyabi tələbələr daxil ola bilər.

Ekoloji təhsilin məqsədini həyata keçirmək üçün müxtəlif modellər işlənib hazırlanır və təklif olunur [9]. Kimya mühəndisliyi fənlərinin tədrisi sahəsində mütəxəssislərin əksəriyyəti inkişaf etdirici (aktiv) öyrənməni təşviq edərkən [10-12], bir sıra mütəxəssislər problem əsaslı təlim vasitəsilə ekoloji təhsilin yüksək göstəricilərini nümayiş etdirirlər [13]. Əgər inkişaf edən təhsil tələbənin şəxsiyyətinin inkişafına, həmçinin aktivlik və sərbəstliklə onun bilik və bacarığının yiyələnməsinə yönəlmiş təhsildirsə, problemli təlim zamanı bir tələbənin qarşısına bu situasiyadan ilkin məlumatların məhdud olmasına baxmayaraq bir neçə variantla çıxmağı məqsəd kimi qoyulur [14, C . 83].

[15] müəllifləri bu fikirdədirlər ki, ekoloji təhsil məsələlərində məhsuldarlığa təlimə bir model (Dilts kubu) tətbiq etməklə nail olmaq olar, onun vasitəsilə təhsil formalarını vahid bir bütövlükdə birləşdirmək və onları qarşıya qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq sistemləşdirmək

mümkündür. Bu metodun üstünlüyü, onların fikrincə, belə bir modelin peşəkar ekoloji təhsilin həyata keçirilməsi metodlarını təkmilləşdirmək və uğurla həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olmasıdır. Modelin altı aspekti (zaman, qavrama mövqeyi, məntiqi səviyyələr, davranış, strategiya, dəyərlər) üzrə proqnozlaşdırılan tədris metodlarının seçilməsi tələbələrdə ekologiyanın idrak və fəaliyyət komponentlərinin formalaşdırılmasının yeni üsuludur. Bu bəyanatı texniki universitetin birinci kurs tələbələrinə ekologiyanın tədrisi üçün Dilts Cube modelinin sınaqdan keçirilməsi zamanı əldə edilən yüksək nəticələr təsdiqləyir .

Kimya mühəndisliyi fənlərinin əksəriyyəti dünya birliyinin beş qlobal aspekti ilə əlaqələndirilmədən, ayrı-ayrılıqda tədris olunur: iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və mədəni. İdeal olaraq, ali məktəblər kimya mühəndisliyinin tədrisinə daha bütöv bir yanaşma tətbiq edə bilər ki, bu da bütün dünyada tətbiq oluna biləcək bir ümumi tədris planının hazırlanmasına kömək edəcək.

Müzakirə

Ətraf mühit kimyaçıları tərəfindən ekoloji səriştəlilik səylərinin aktivləşdirilməsi ELP (Emerging Leadrs Proqram) öyrənmə strategiyasından istifadə edərək öyrənməyə kömək etməlidir . Bu proqram sizə cəmiyyətin davamlı inkişafının dəyərlərini yenidən qiymətləndirməyə, özünüzü və cəmiyyətdə və biosferdə yerinizi yenidən düşünməyə imkan verir. Əsərin müəlliflərinin ` fikrincə, Corciya Universitetinin (UGA) professorları hesab edirlər ki, hər bir bakalavr tələbəsi ELP- nin ekoloji savadlılıq tələblərini uğurla yerinə yetirərsə, ekoloji cəhətdən gözlənilməz vəziyyətlərin aradan qaldırılması üçün praktiki problemlərin və tapşırıqların həlli uğurla həyata keçirilə bilər.

Ətraf mühitin, cəmiyyətin və urbanizasiyanın inkişafının kimyəvi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması prinsiplərindən biri - kompleks, innovativ və asan həyata keçirilən üsulların tədbiqi üçün bütün dünya çərçivəsində ətraf mühitin ekoloji vəziyəti haqqında davamlı, effektiv və cəmiyyət üçün sadə təhsil növü sayılan seminarların keçirilməsi zəruridir [16].

Belə seminarların keçirilməsi təkcə günün tələbi ilə deyil, həm də cəmiyyətin onların sağlamlığına, həyat keyfiyyətinə, gələcəyə baxışlarına birbaşa təsir edən ekoloji problemlərdən xəbərdar olmaq marağından irəli gəlir. İnsanlar ekoloji savadlı olmaq, nə edəcəyini, necə yaşamağı, ətrafdakı xaosu aradan qaldırmaq, qarşısını almaq və qarşısını almaq, gözlənilən qaydada və lazım gələrsə, doğru zamanda hansı qərarları qəbul etməli olduqlarını bilmək istəyirlər.

Ekoloji təhsil prosesinin əsasını ekoloji bilikləri sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək bacarığı, ekoloji dünyagörüşünün formalaşdırılması, kimya sahəsindəki biliklərə əsaslanaraq ətraf mühitin keyfiyyətini proqnozlaşdırmaq və idarə etmək bacarığı təşkil edir. Bu günə kimi ekoloji problemlərin həllində kimyanın rolu böyükdür.

Ali təhsil müəssisələrində təhsilin kimyəvi-ekoloji istiqamətinin əsas vəzifələri bunlardır: tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin (maraqlarının, meyllərinin, qabiliyyətlərinin) təlim prosesində reallaşdırılması, ekoloji problemlərin həlli üçün kimya mühəndisliyi təhsilinin əhəmiyyətini və zəruriliyini izah etmək; təbii mühitdə ekoloji təhsilin formalaşdırılması, tələbələrə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə praktiki biliklərin öyrədilməsi [17].

Tələbələrin kimya fənlərinin öyrənilməsi zamanı əldə etdikləri biliklər onlara çirkləndiricinin və onun çevrilmə məhsullarının ətraf mühitə hansı nəticələrinin olacağını proqnozlaşdırmaq imkanı verir. Elementlərin dövriyyəsində biogeokimyəvi proseslərin kimyəvi qanunları və mexanizmləri haqqında biliklər tələbələrə istənilən sənaye obyektinin biosfer dövrlərinə dağıdıcı təsir göstərmədən daxil olması texnologiyalarını işləyib hazırlamağa imkan verir. Ətraf mühitin çirklənməsinin aradan qaldırılması üçün ekoloji təhsilin təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsinin yollarından biri tələbənin ətraf mühit obyektlərinin vəziyyətinə və ya kimya, neft-kimya, neftin emal sənayesi məhsullarının keyfiyyətinə kimyəvi və analitik nəzarətə dair müxtəlif ədəbiyyatdan istifadə etmək imkanı ola bilər. Ekoloji təhsilin təkmilləşdirilməsi neft emalı sənayesi, kimyəvi cəhətdən təhlükəsiz sənaye sahələri, nəzarət edilən obyektlərdə zərərli maddələrin icazə verilən maksimum normaları haqqında biliklər, bu obyektlərin təmizlənməsi, onların mühafizəsi üsulları haqqında ətraflı biliyə yiyələnməyə imkan verir [18].

[19] müəlliflərinin fikrincə, İspaniyanın Viqo Universitetinin Kimya fakültəsinin tələbələri arasında seminarın keçirilməsi onların ekoloji məsuliyyətinin artırılmasında faydalı olacaq. Tələbələr içməli suyun təmizlənməsi üçün standart analitik üsulların nəticələrinin (kimyəvi oksigen tələbatının (KOT) təyini, fenolların təyini) onların düzəltdikləri üsulların nəticələri ilə müqayisəli təhlilini aparmışlar. Bu işin müəlliflərinin fikrincə, tələbələr məzun olduqdan sonra əldə edilmiş bacarıqlardan yaşıl sintez proseslərində istifadə etmək və böyük kimya sənayesində təhlükəli reagentləri və onların qalıqlarını azaltmaq və utilizasiya etmək üçün istifadə edə biləcəklər.

Təbii ehtiyatlardan və alternativ enerji mənbələrindən səmərəli istifadəni və ətraf mühitə neqativ təsirləri minimuma endirən innovasiya texnologiyaların yaradılmasını nəzərdə tutan qarşıdan gələn və baş verən dördüncü sənaye inqilabı üçün özündə üç əsas səlahiyyəti birləşdirən mütəxəssislərə tələbat var: funksional (texniki və peşəkar bacarıqları nəzərdə tutan), davranış (bir insana birbaşa xas olan) və sosial (bir insanın qrupda qarşılıqlı əlaqəsinə imkan verən) bacarıqlar.

Nəticə

Toplanmış materialın tədqiqi bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verir:

1. Bütün strukturların diqqətinin mərkəzi obyekti olan tələbələrin ekoloji tərbiyəsi sistemi hələ də formalaşma mərhələsindədir və daim təkmilləşdirilməsini tələb edir.

2. Hətta ekoloji savadlılıq sistemlərinin öyrənilməsinə əsaslanan ən səthi təhlil belə göstərir ki, bu gün tələbələrin tənqidi düşünmə və sorğu-sual, təhlil, tədqiq və ekoloji problemlərin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan bacarıqlara (o cümlədən yaradıcı bacarıqlara) malik hazırlanmasına tələbat var.

3. Davamlı inkişafa can atma kontekstində dünya birliyinin mühüm fərqləndirici xüsusiyyəti sosial və təbiət arasında vəhdətin təcəssümü olan yüksək ekoloji mədəniyyətin olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бушуева В. В., Бушуев Н. Н., Гришнова Е. Е. Экологическая подготовка студентов в МГТУ им. Н.Э. Баумана: философско-научный анализ. Гуманитарный вестник (МГТУ им. Н.Э.Баумана) : электронный журнал. Т.94, №2, 2022. - 8 с. DOI: 10.18698/2306-8477-2022-2-773 , http://hmbul.ru/catalog/hum/phil/773.html
2. Fujii S. Environmental concern, attitude toward frugality, and ease of behavior as determinants of pro-environmental behavior. Journal of Environmental Psychology. Vol.26, Issue 4, 2006. - p.262-268. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2006.09.003; https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272494406000600
3. Kevin Coyle. Environmental literacy in America. What Ten Years of NEETF/Roper Research and Related Studies Say About Environmental Literacy in the U.S. [Text]: The national Environmental Education & Training Foundation, Washington, D.C.20006-3915, 2005 – 152 p. - Bibliography: p. 101-117. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED522820.pdf
4. Jiménez-Sánchez M., Lafuente R. Defining and measuring environmental consciousness. Revista Internacional de Sociología (RIS). Vol.68, № 3, Septiembre-Diciembre, 2010. –C.731-755. doi:10.3989/ris.2008.11.03
5. Huong D. T., Huong N. T. T. Ecological Culture and Educational Issue of Ecological Culture – Motivation for the Human Development. *American Journal of Educational Research*, 6 (6), 2018. – p.694-702. DOI: 10.12691/education-6-6-17.
6. Бушуева В.В., Бушуев Н.Н. Экологическое мировоззрение и его особенности. Манускрипт, Тамбов: Грамота, №10(96), 2018. -С.73-76. https://doi.org/10.30853/manuscript.2018-10.13
7. Топор А.В. Зарубежный опыт и мировые тенденции в организации экологического образования. Молодой ученый. № 10 (57), 2013. - С. 539-542. https://moluch.ru/archive/57/7826/

8. Quliyeva G.N. , Məhərrəmova A.S. Şəxsiyyətin formalaşmasında ekoloji tərbiyənin rolu. Sumqayıt Dövlət Universiteti – Elmi Xəbərlər – Sosial və humanitar bölməsi, cild 19, №1, 2023, səh. 87-89.
9. Колдина М.И., Воронина, И.Р. Использование метода мозгового штурма в вузе. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, № 2 (44),2020. - С. 40-45. ispolzovanie-metoda-mozgovogo-shturma-v-vuze.pdf
10. Beck C. W., Blumer, L.S. Inquiry-based ecology laboratory courses improve student confidence and scientific reasoning skills. *Ecosphere*, vol. 3, issue 12, 2012. –p.1–11. https://doi.org/10.1890/ES12-00280.1
11. Freeman S. S. L., M. Eddy M. K. McDonough, N. Smith, H. Jordt Okoroafor, Wenderoth M. P. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. RESEARCH ARTICLE PSYCHOLOGICAL AND COGNITIVE SCIENCES, 111 (23), 2014. –p.8410-8415. https://doi.org/10.1073/pnas.1319030111
12. Lewinsohn T. M., et al. Ecological literacy and beyond: problem-based learning for future professionals. Ambio 44 (2), 2015. –p.154–162. doi: 10.1007/s13280-014-0539-2
13. Burrow A.K. Teaching Introductory Ecology with Problem-Based. Learning. Bulletin of the Ecological Society of America, 99(1), ECO 101, 2018. - p. 137-150. https://doi.org/10.1002/bes2.1364
14. Перебора Е. А. Методика преподавания экологии в ВУЗе [Text]: учеб. пособие для вузов / Е.А.Перебора; под ред. Н. П. Лиханской. – М-во сельского хозяйства РФ, Кубанский государственный аграрный университет имени И. Т. Трубилина. - Типография Кубанского государственного аграрного унив., 2018. – 100 с. - Библиогр.:с.91-97.500экз. https://kubsau.ru/upload/iblock/f42/f424e83a204ba63201f4037 c0131c8e3.PDF
15. Филичев С.А., Лукашевич О.Д., Цветкова Л.Н. Применение модели «кубик Дилтса» к систематизации методов обучения экологии. Современные проблемы науки и образования.№ 5, 2017. - С. 298-298. https://s.science-education.ru/pdf/2017/5/26968.pdf
16. Biswas A. A nexus between environmental literacy, environmental attitude and healthy living, Environmental Science and Pollution Research, 27 (6), 2020. –p. 5922–5931. DOI: 10.1007/s11356-019-07290-5
17. Макарова О.А., Гринченко Е.Л., Мендубаева З.А., Курдуманова О.И., Гилязова И.Б., Жарких Л.А. Экологические аспекты в формировании предметных компетенций при обучении химии. Мир науки, культуры, образования. № 6 (73), 2018. - С.76-78.
18. Yavuz-Topaloğlu M., Demirhan E., Atabek-Yigit E. Is Nuclear Power Acceptance Related to Environmental Literacy in Turkey? International Electronic Journal of Environmental Education Vol.9, Issue 2, 2019, 157-173. https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1219367.pdf
19. Inmaculada de la Calle, Isela Lavilla, Carlos Bendicho. Educational workshop on green chemistry for undergraduate students: application of eco-scale to analytical methods. 11th International Conference on Education and New Learning Technologies Palma, Spain. 1-3 July, Palma, Mallorca, Spain, 2019. - p. 1687-1694. *ISBN: 978-84-09-12031-4.*
http://lib.uib.kz/edulearn19/files/papers/492.pdf

РЕЗЮМЕ
О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ХИМИЧЕСКИХ ИНЖЕНЕРНЫХ ДИСЦИПЛИН (ОБЗОР)

Алиева Н.Т., Мамедова Р.И., Ибадова С.Я., Абдуллаева К.С.

Ключевые слова: *безопасность окружающей среды; химик-эколог; инженерное образование; высшее образование; экологическая катастрофа.*

Сегодня, когда вся мировая цивилизация обеспокоена изменениями, происходящими в биосфере, учёные с тревогой и надеждой смотрят в завтрашний день и ищут пути выхода из надвигающейся экологической катастрофы. Предотвратить гибель цивилизации будет возможно общими усилиями - посредством образования и технологий. Целью исследования являлся анализ международных публикаций по исследованию систем экологической грамотности. В результате проведённых исследований по выявлению путей улучшения высшего экологического образования у специалистов технических вузов выявлена необходимость и важность формирования экологического образования в сочетании с химическими и инженерными дисциплинами. Сделан вывод о востребованности сегодняшнего дня в подготовке студентов с навыками необходимыми для критического мышления и постановки вопросов, анализа, исследования и оценки экологических проблем на локальном, региональном и глобальном уровнях. Обзорный анализ научных работ, предоставляющих положительные результаты в совершенствовании системы экологического образования (содержания, структуры и методик преподавания), поможет повысить компетентность химиков-экологов в их нелёгкой задаче – остановить экологическую катастрофу.

SUMMARY
ON IMPROVING ENVIRONMENTAL EDUCATION FOR CHEMICAL ENGINEERING DISCIPLINES (REVIEW)

Aliyeva N.T., Mammadova R.I., Ibadova S.Y., Abdullayeva K.S.

Keywords: *ecological safety; ecological chemist; engineering education; higher education; ecological disaster.*

Today, scientists of the entire world civilization, concerned about the changes in the biosphere, look to the future with both concern and hope, and are looking for ways out of the impending ecological disaster. It will be possible to prevent civilization from dying through concerted efforts - through education and technology. The study was aimed at analyzing international publications on the study of ecological literacy systems. Research aimed at identifying ways to improve higher ecological education among experts at technical universities has found the need and importance of shaping ecological education in conjunction with chemistry and engineering. It concludes that there is a need today to develop students with the skills necessary to ask critical thinking and questions to study, explore and assess ecological problems at the local, regional and global levels. Summary of scientific research (content, structure, and teaching methods) that have positive consequences for improving the ecological education system will help ecological chemists to improve their skills in preventing ecological disasters.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.05.2023
	Son variant	07.09.2015

MÜNDƏRİCAT ∗ СОДЕРЖАНИЕ ∗ CONTENTS

Dilçilik

1. *Bayramov A.Ə.* Dərə Ələyəzin onomastik və şivə leksikası professor Həsən Mirzəyevin tədqiqatlarında 4
2. *Çəndirli Ü.V.* Bədii əsər adlarının struktur-semantik xüsusiyyətləri 8
3. *Quliyeva X.P.* Leksikoqrafik parametrlərin lüğətlərdə əksi 12

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Халипаева И.А.* О космогонической мифологии кумыков 16
5. *Əfəndiyeva L.R.* Epistolyar mətnlərin kreativliyi 23
6. *Əliyev Ə.U.* Mir Həmzə Seyid Nigarinin (1797-1885) poeziyasında Qarabağın ədəbi mühitinin təcəssümü 29
7. *Zeynallı G.F.* Vilyam Şekspirin faciələrində şəxsiyyət və cəmiyyət problemi 34
8. *Babayeva A.N.* Azərbaycan mifoloji mətnlərində əyənin mifik mahiyyəti 39

Tarix

9. *Baxşəliyev A.B., Abdullayeva S.M.* XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasının dövlət kəndlilərinin su mülkiyyəti və sudan istifadə tarixindən 44
10. *Şamilova A.M.* Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalılıq sistemin ictimai-siyasi fəallığının artmasına təsiri 51
11. *Məmmədov T.X.* ABŞ-da prezident hakimiyyəti institutu 55
12. *İbrahimli N.B.* Müstəgillik dövründə Sumqayıt şəhərində sosial problemlərin həlli (1993-2003-cü illər) 62

İqtisadiyyat

13. *Амиров И.Б., Мирзабеков А.А.* Зангилан в контексте развития туристического сектора Азербайджана 68
14. *Əhmədova G.S.* Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin nəzəri-metodoloji əsasları 75

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

15. *Əskərov A.B., Əhmədov E.N.* Qeyri-metalların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi metodologiyası 81
16. *Musayeva S.M., Quliyev Ə.F.* Texnologiya dərslərində şagirdlərin motivasiyasının artırılmasında yaradıcı tapşırıqların rolu 87
17. *Əliyeva N.T., Məmmədova R.İ., İbadova S.Y., Abdullayeva K.S.* Kimya mühəndisliyi ixtisaslarinda ekoloji təhsilin təkmilləşdirilməsinə dair (icmal) 91

Kompüter yığımı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsrətova*

Çapa imzalanmışdır: 28.09.2023-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 195. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (018) 644-70-41
(018) 642-15-06 (1-26 daxili)

Web: **https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az**

E-mail: **Sevda.Shaxverdiyeva@sdu.edu.az**

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SDU
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi